

ГУАЩХЪЭМАХУЭ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЭ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКЭ
ЖУРНАЛ

1958 гъэ лъандэрэ кыдыокI

январь **1** февраль

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм Печатымрэ
цыхубэ коммуникацэхэмкIэ и къэрал комитетымрэ
КъБР-м и ТхакIуэхэм я союзымрэ кыдагъэкI

РЕДАКТОР НЭХЪЫЩХЪЭР

Мыкъуэжь Анатолэщ

РЕДКОЛЛЕГИЕМ ХЭТХЭР:

Ацкъан Руслан, БакIуу Хъанджэрий, БищIо Борис,
Гъут Iэдэм, Къэжэр Хъэмид, Къэрмокъуэ Хъэмид,
Кхъуэлүфэ Хъэчим, ТIымыжь Хъэмышцэ, Хъэвжокъуэ Людмилэ,
Хъэлупщы МуIэед (жэуап зыхь секретарь)

НАЛШЫК
2017

Псалъащхьэхэр

ЖьантІэ

УсакІуэ Гьубжокьуэ Лиуан кьызэралъхурэ илӕс 80 ирокъу

Тхьэгъэзит Зубер. Гумызагъэ.....	3
Бицу Анатолә. Пэжыр и гьуазэу.....	6
Къэжэр Хьэмид. Усэным кьыхуигъэщІат.....	8
Хьэвжокьуэ Людмилэ. НасыпкІэ ноби кьыддогуашэ.....	15
Гьубжокьуэ Лиуан хужаІахэм щыщ пычыгьуэхэр.....	23
Гьубжокьуэ Лиуан. <i>Усэхэр</i>	26

УсакІуэ Сонэ Абдулчэрим илӕс 75-рэ ирокъу

КІурашын БетІал. Езым и дамыгъэ.....	39
Сонэ Абдулчэрим. <i>Усэхэр</i>	56

Прозэ

Толстой Лев. Хьэжмурат. <i>Повесть</i>	67
---	----

Адыгэ хэхэс литературэ

Хьэтыкьуэ Умар. <i>Новеллэхэр</i>	97
--	----

Литературэ щІэныгъэ. Критикэ

Хьэвжокьуэ Людмилэ. Зи тхыгъэхэр гукьинэж.....	135
---	-----

Культурэ

Тембот Санитэ. Театрыр зи дуней.....	139
---	-----

ІуэрыІуатэ

Нарт Тотрэш и хьыбархэм щыщщ.....	145
--	-----

Сабийхэм папщІэ

Хьэту Пётр. <i>Таурыхъхэр</i>	149
--	-----

Хьэжьун Барэсбий. Адыгэ кьэкІыгъэщІэхэр.....	166
---	-----

Усаклуэ Губжокбуэ Лиуан кызыралъхурэ илэс 80 ирокъу

ГУМЫЗАГЪЭ

Япэ и щхэ кыльадэ гупсысэр япэ и бзэгупэ кыпыльадэ псалъэхэмкIэ усэ щапхэ гуэрым иригъэзагъэмэ, поэzie жыхуалэжыр арауэ кызыщыхъу усаклуэхэр щыIэщ, ауэ апхуэдэхэр зэрыщыуэм шэч хэлъкъым. Зи гугъу сщIы Iуэхугъуэр нэхъри нэхъ нэрылъагъу пщохъу куууэ гупсысэ, Iэзагъ ин зыхэлъ усаклуэ нэсым и тхыгъэхэм укъеджа нэужь. Апхуэдэ усаклуэщ, сэ кызырэрыслъытэмкIэ, зи ныбжькIи зи творчествэкIи лыпIэ иува, зи лъэпкъ литературэм хэлъхъэныгъэ пыухыкIа хуэзыщIа Губжокбуэ Лиуан.

Илэс тIощIрэ пщIым щIегъу сэ Губжокбуэр зэрысщIыхурэ, абы и творчествэм сызэрыщыгъуазэрэ, щыхъэти сытехъуэфынуц ар езым и нэгу щIэкIар, гугIэгъуэу илээгъуар, гуауэу игъэвар зи творчествэм налуэу кыыхэщ усаклуэхэм зэращыщым. Арагъэнщ Лиуан и усэ нэхъыфIхэм щыжиIэр шэчыншэу уи фIэщ щIэхъури.

Губжокбуэм и поэzieм и купщIэр Жэмтхьэлэщ, Шэрэджщ, и къуажэгъу гуащIафIэхэрщ, щалъхуа лъахэрщ, зыщыпсэу кыэралыгъуэшхуэрщ, и лъэхъэнэгъу цIыху пашэхэрщ, лъэпкъ зырыз кыыхэкIами, зы анэ и бгъафэ щIапIыкIа хуэдэу зэдэпсэхуэрщ. Лиуан абыхэм яхуитхар «Жэмтхьэлэ» псалъэр зыхэт усэхэм я закъуэкъым, абы и тхыгъэхэм я нэхъыбэм кыыхоц хэти и адэжь щIыналъэм хуиIэн хуей лъагъуныгъэр. Ахэри псалъэ гъущэкIэ, «фIуэ узолъагъу» жиIэу зэпымычу тхэ имылуэу, образнэу, кIэщIу, гукъынэжу кытхуеIуатэ.

Лиуан ди усакIуэ нэхъ гумащIэ дыдэхэм ящыщц жытIэмэ, дыщыуэнктым. Абы и щапхъэкъэ мыпхуэдэ псалъэхэр:

*Сэ уэшхым куэдрэ сиуфэницIащ
Гъуэгуанэ сыздытетым,
АрицхъэкIэ вагъэр игъэницIащ -
Губгъэн хуэсицIын си нетктым.*

*Сэ розэ банэм сиуIащ,
ИриIэу Iэр лъы пцтыркIэ,
АрицхъэкIэ си гум къемыIа,
Гъэгъахэм я хъэтыркIэ.*

*Мэз бжэным фочыр езгъэтицат,
ЗикI, кIакхур схуцIэчактым:
ЩIэжъей абы кIэлъыуцар
Зеиншэ сицIын слъэкIактым.*

Ди усакIуэ псоми хуэдэу, Гъубжокъуэри куэдым тотхыхъ: Хэкум, ди тхыдэм хэт лIыхъужьхэм, ди лъэпкъ хабзэ дахэхэм, Хэку зауэшхуэм ди зауэлIхэм щызэрахъа лIыгъэм, абы хэкIуэдахэм, фызабэу, зеиншэу къэнахэм, гъащIэм хэль гуфIэгъуэхэм, псэхэм ажалым къахуихъ гуауэм, ныбжьэгъугъэ нэсым, щIалэгъуэм и Iэпэгъу лъагъуныгъэм. А псоми Лиуан езым и нэкIэ йоплгыф, нэгъуэщIхэм къыхамылъагъукIа къахелъагъукIыф. Псом хуэмыдэу, абы псалъэ гуапэ дыдэхэр къегъуэт Хэкум зыщыхуигъазэм и деж. Гъубжокъуэм и тхыгъэ гъуэээджэ «Си лъахэ – си удз дахэ» жыхуиIэр, си гугъэмкIэ, ди адыгэ лирикэм и фIыпIэ, нэхъ и лъагапIэ дыдэхэм ящыщц. Усэм къиIуатэ гупсысэр кууц, пщыгъупщэжынкIэ Iэмал имыIэу, зы псалъэ «мыр мыбдеж щымытащэрэт е ар нэгъуэщIкIэ зэрихъуэкIащэрэт» хужыпIэну абы къыхэгъуэтэгъуейщ. Езым и цхъэ Iуэху фIэкIа нэкуи напIи зимыIэ, езым и IэмышIэ къимыхуар хамэ мылкъуу, мы дунеижьыр фIэхъэхурэ ар щыфIэкIуэдым деж зыми Iэримыгъэхъэн щхъэкIэ икьутэжыну хэзыру цIыху гуншэ-псэншэ зэрыщыIэр хэти ещIэ. Шэчыншэу, абыхэм ящыщц япэ дыдэу «сюжъкIэ хуейми удзи къремыкI» жызыIэфар. Лиуан а псалъэхэр тегъэщIапIэ ищIри, езым и гурыщIэм и къабзагъри, и гъащIэр лъахэм хуитыфыну зэрыхъэзырри, зыми пимыщI хэкум и теплъэ дахэри, зыдэпсэу цIыхухэм лъагъуныгъэу яхуиIэри зэщIэкъуауэ мы зы усэм къыщигъэльтэгъуэфаш:

*«СяужъкIэ, хуейми, удзи къремыкI...» –
ЖиIат, жи, цIыху Iей гуэрым щылIэм щыгъуэ...
Мо дызгъэ къенсу псоми хуэжумартым
И бзийхэм щыц абы къылъымысарэ?..
Ар дауэ цIыхум и жьэм къыжъдыукI:
«СяужъкIэ хуейми, удзи къремыкI...»
... Уэшх къошх,
Е цыIэрылъхъэу уэсыр къос –
Ди цыIыгъэр щремыщIэ зэи удз дахэ!*

*Ажалыр бжэм нэхъ благъэш –
Хьумэ кьэс –
«Си ужьыр махуэ пхухьу...» –
БжызоIэ, лъахэ.*

УсакIуэм и темэ нэхьыщхьэхэм ящыщц гуащIэдэкIыр. Абы и творчествэм увьшIэ хэха щаубыд 50 гьэхэм Къэзахъстан щIыщIэр къэзыIэта цIыхухэм я лэжьыгъэм теухуа усэ гупым. Ахэр усакIуэм хьыбаркIэ, газеткIэ, радиокIэ кьицIыхуауэ аракъым - щыстудентым Лиуан мызэмытIэу яхэтащ цIыщIэм гьавэр щыIузыхыжхэм, «За освоение целинных земель» медалитIи кыыхуагъэфэщауэ щытащ фIыуэ зэрылэжьам папщIэ. И щIалэгъуэу здэщыIа щIыщIэм, щылэжьа щIыпIэм нэхъ иужькIи тригъээжри Лиуан итхащ «ЩIыщIэ пшыналгъэ» зыфIища поэмэр.

Гурыхьщ, гуакIуэщ Гьубжокьуэм и лирикэри. Ар цIыхум фIыуэ хэль псор зи фIыщIэ анэ гумащIэр, дунегъэм и къэхьукъащIэ зэмылIэужьыгъуэхэр, ныбжьэгъугъэ пэжыр, лъагъуныгъэ къабзэр зыгъэлгъапIэ лирикэщ. ГуфIэгъуи гуауи цIыхур щызымыгъащIэ лъагъуныгъэми езым и псалгъэ кыыхуегъуэтыф Лиуан:

*Саугъэт, сыхэдэу, щыхуэсщIам,
КъэIэбэу абы сIимыха.
И деж псэлгъыхьухэр щызгъэкIуам,
Жэуапэ зы кыытамыха.*

*Иджы допсэу ар зэхьуэпсам,
Сабий жэщыбгхэм егъэудэIу.
Гуцэ уэрэд сэ сыусам
Сабийр, жеихукIэ, щIеггэдэIу.*

Гукьинэ хьуащ усакIуэм и уэрэд куэди, псом хуэмыдэу цIэрыIуэщ «Уи цIэр Мадинэ хьэмэ Маринэ?» уэрэдыр.

Куэд щIащ Гьубжокьуэм и усэ нэхьыфIхэр къэрал утыку зэрихьэрэ, урысыбзэм и мызакъуэу, абы и тхыгъэ щхьэхуэхэр нэгъуэщI лъэпкъыбзэхэмкIи зэрадзэкI. Псом ящхьэращи, ар тхылъеджэхэми критикхэми гулгытэншэу къагъанэркъым. Абы и щыхьэту куэдрэ сигу къокIыж мыпхуэдэ зы Iуэхугъуэ: сэ РСФСР-м и тхакIуэхэм я зи чэзу съезд Москва щекIуэкIыу абы сыщыIэт. А лъэхьэнэ дьдэм кыыдэкIа «Дружба народов» журналым Лиуан и усэ гуп традзат. Съездым и лэжьыгъэр шэджагъуэу зэпагъэуауэ, си ныбжьэгъу усакIуэхэм сахэту, Ленинскэ саугъэтым и лауреат, Дагъыстэным и усакIуэшхуэ Гамзатов Расул кыыдбгъэдыхьащ. Кавказым щыпсэу усакIуэхэм я гугъу здэтщIым, ар сэ кыызэушщIащ: «Гьубжокьуэ Лиуан адыгэ усакIуэщ. Абы сыт и ныбжь, дэнэ щылажьэрэ, тхылъ куэд кыыдигъэкIа?» - жиIэри. Жэуап эста нэужь, Гамзатовым кыыщIигъуащ: «Сэлам гуапэ схуехыж. «Дружба народов» журналым традза и усэхэр сигу зэрырихьари, дяпэкIэ ехуэлIэныгъэ иIэну сызэригуапэри схужеIэж. Псом хуэмыдэу, хуабжьу гурыхь сщыхьуащ абы и усэ «Жылэр». Нэгъэсауэ усэфIщ!». Расул зи гугъу ищIа усэр мыпхуэдэу еух:

*Et жылэм гьащлэр, сэлэт хахуэу,
Ар флгыщлэ жыги зэи хуэмей.
Зыхеггэкгуадэ щлгым, и лгахэр
Насытклэ хьуным патицлэ бей.*

Мыхьэнэшхуэ илэщ нэгьуэщлгызэкклэ ятха тхыгьэхэр уи анэдэлхубзэкклэ зэбдзэклгынм. Лиуан и тхыль «Лгьэхьэнэ макгьамэм» итщ Пушкин, Есенин, Бараташвили, Тихонов, Джалиль, Симонов, Гамзатов, Кулешов, Кулиев сымэ я усэ зыбжанэ, адыгэбзэм лэкгуэлгьакгуэу кьригьээзгьауэ.

Поэзием зи гумрэ зи псэмрэ кьэггьээж имылэу езыта усакгуэм и зы усэм нэхьрэ кьыклэлгьыкгуэ усэр нэхьыфгу, и зы тхыльгым нэхьрэ етгуанэр нэхь куу хьууэ щытын хуеймэ, а творческэ насыпыр Лиуан кьехьулгауэ кьэлгытапхьэщ – ар нэрылгагьу пщаци усакгуэм и тхыльхэм.

ТХЬЭГЬЭЗИТ Зубер,
Кьэбэрдей-Балгькьэрым и цлгьхубэ усакгуэ
1987

ПЭЖЫР И ГЬУАЗЭУ

Усакгуэ нэххэм яхэткьым зи творчествэм мащлэ-куэдми зи гьащлэр кьыхэмыщ, кьыщальхуа и жьэгур, лгахэр абы лгьабжгьэ хуэзымыщл, и лгьэпкьым и блэклам, и кьэкгуэнум куууэ емыгупсыс, а псори псэкклэ цлгьху гьащлэм, дунейпсо гьащлэм ирипхыжу акьыл жанагьыу бгьэдэлгьымрэ гу пщтырагьыу илэмклэ езыр зыхэт зэманым хуэмыусэ...

Зи гьащлэмрэ зи творчествэмрэ зэгьуэхьплэ ямылэ усакгуэщ илгьэс тлощлгым щлгьгуауэ ди литературэм зи макь шабэр гьэхуауэ кьыщыгу Гьубжокгьуэ Лиуан. Гьубжокгьуэр, езыри щыхьэт зэрытехьуэщи, хальхуащ «етгуанэ илгьэситхум, анэ быдзышэ губгьуэращ щефар, и гуцэ хьыринэр сабийгьэудэлум хьэсэпэ жьауэм деж щыщлгуупсклащ». Адэклэ, и щлэблэгьу куэдми хуэдэу, абы кьыхуихуащ блэкла зауэшхуэм и мафлгьэсым, и сабиипсэр кьису, хэтыну, адэншэу кьанэу зауэ нэужь илгьэс хьэлгьэхэм я хьэзаб псори игьэвыну.

А лгьэхьэнэрщ Лиуан тхэным гу щыхуищлари. Зи бгыр щлэзыкьузэу, зи лэщхьэлгьащхьэр дэзыхьейуэ пхьэлэщэклгьыр зыубыда, зи адэм и гуэхум пызыщэнугубгьуэм ихьа щлалэщлэм и псалгьэщ абы и япэ усэхэр – гуащлэдэкклгым тегьэпсыхьахэр. Гьубжокгьуэм хьуэхьу яхуелэт жумарту бэвыгьэр цлгьхубэм кьезыт щлгьылгьэ-анэм, абы и хьерыр зи кьарукклэ зыгьэбагьуэ мэкьумэшыщлэ емызэшыжхэм.

Кьэбэрдей-Балгькьэр кьэрал университетым щлгьэсу, абы щеджэ студентхэм ящлгьыгуу клуэуэрэ, Кьэзахьстаным щлгьыщлэр кьыщызылэтхэм гьэмахуищклэ яхэта нэужь, усакгуэм нэхьри нэхьыфлгьыжу кьыгурыгуащ пщлэнтлэпс хьэлэлгьыр зищлгьысыр, щлакхьуэм и уасэр. Абдеж щыщлэдзауи

Гъубжокъуэм и творчествэ псом бжьыпэр щиубыдащ лэжыгъэ темэм. «Сэ гуащлэдэкIым сытемыусыхьмэ, стхы псори психэкIуадэ хъу къысфIощI», – жызыIауэ щыта усакIуэм и псалъэр пэжу къыщIэкIащ. Лиуан и тхыль дэтхэнэри нобэ ягъэбжьыфIэ, ягъэнэху щIым, гъавэм, фIыгъуэр зи IэрыкI цIыху гуащIафIэхэм ятеухуа усэхэм, поэмэхэм.

Къуэпс быдэкIэ щIым епха Гъубжокъуэм и творчествэр макъамэ куэдэ зэхэлъщ. ГъащIэм хуэнабдзэгубдзаплъэ усакIуэм сыт щыгъуи щIэщыгъуэу къегъуэт тхыльеджэм жриIэн. Ауэ дапщэци ар тетщ зы хьэл ткIий - зи гугъу ищIыр и нэкIэ ильэгъуа, и псэкIэ игъэва Iуэхуш, зыщымыгъуазэ, шэч къызытрихьэ псалъэмакъ къиIэтыркъым.

Зауэ блэкIарщ зыпсыхьар Гъубжокъуэм и сабиигъуэр. Аращ а темэм абы куэдрэ зыщIыхуигъазэр. ЩыщIыкIум и нэгү щIэкIа гуауэхэр зы дакъыкыи зигу имыху усакIуэр нобэ сытми къыдоскIэ.

*Магъыр сабий цIыкIур зэгүэдү,
Джэшым хуэдэу кьолъэлъэх и нэпс,
Автобусым блишащи и адэр
КъыкIэлъыкIуэ кьэувыIэпIэм нэс.*

А теплъэгъуэм Лиуан и нэгү къыщIегъэувэж зэман шынагъуэр: анэхэм я кIэ къуагъым къыкъуэна сабийхэр пыхьэу, мафIэгухэм адэхэр даш... психэкIуадэ хъуауэ я гъы макъыр, адэншэу Iэджэ кьонэ...

Абы къыхэкIкIи, щIэблэм я кьэкIуэнум псэкIэ иригузавэ усакIуэм, машинэ, мафIэгү зезыгъакIуэу щыIэхэм захуигъазэу, и макъыр еIэт:

*ЩIэблэр топ уэ макъым зыкIи хуейкъым,
Къыхэмыщту ахэр ирежей.
ЩIыми, псыми, уэгүми фыщызекIуэ,
Зауэ гъуэгур къыхэвмых кьудей!
(«Автобус кьэувыIэпIэм деш»)*

Апхуэдэу, цIыху щхьэхуэм и гупсысэр куэдым ей ищIыфу, пэжыгъэрэ пщтырыгъэрэ хэлъу топсэлъыхьыф Гъубжокъуэр сыт хуэдэ Iуэхугъуэми. Къафщтэ, псалъэм папщIэ, лъахэм, лъэпкъым, тхыдэм ятеухуа абы и IэдакъэщIэкIхэр. ГурыщIэ хуабэр уи гум къыщагъэушу, гушхуэныгъэр къыпхалъхьэу, узыIэпашэу тхащ «Адыгэ шы фIэдзапIэ», «Iуащхэмахуэ», «Си лъэпкъым», «Шэпсы и Iуфэм», «Си лъахэ – си удз дахэ» усэхэр. Абыхэм ящыщ дэтхэнэ зыми зыхыдагъащIэ ди щIыналъэм и IэфIагъыр, и лъапIагъыр, и уардагъыр, абы и «щхьэц налъэ» хэдгъэхуну дызэрыхуимытыр, гъащIэр щIэтгыфынуи сыт щыгъуи хьэзыру дыщытыныр дызэрикъалэныр.

Къафщтэ лъагъуныгъэ усэхэр, уэрэдхэр. Ахэр шэрыуэщ, нэм щызу гъащIэм ухэзыгъаплъэщ, уи гур нэху зыщIщ...

*Жылапхэ ящIкъым хьэдзэ псори,
Дэтхэнэ думи кьрамых.
Зи армэ кIуэгъуэу, зэпаплъыхьу,
Ар къыщыхахкIэ хощырыхь, –*

щыжиIэгъащ Гьубжокьуэм «Насыпгуэш» тхылтым ихуауэ «Жылэ» зыфИища усэм, абы хуэдэ дыдэу, къалэмыр зыIыгъ цIыхур псалъэм хэплъыхьын зэрыхуейр къыгъэлыгагъуэу. Нэрылыгагъуэщ езы Лиуан абы и лъэныкъуэкIэ ткIийуэ зэрызыхушчытыжыр. Абы и бийщ псалъэ лей куэддыр.

Тхылъеджэр щыгъуазэщ Гьубжокьуэ Лиуан, зэрыусакIуэфIым и мызакъуэу, сабий тхакIуэ хьэлэмэтуи зэрышчытым. Илъэс зыбжанэ дэкIащ ярыт рассказ кIэщI гъэщIэгъуэнхэмкIэ школакIуэ цIыкIухэр къыдэзыхьэхэ абы и тхылъитIыр дунейм къызэрытехьэрэ – «Ди къуажэ щIалэ цIыкIухэр», «Пионерым и лIыгъэ» жыхуиIэхэр. «Ди къуажэ щIалэ цIыкIухэр» урысыбзэкIэ зэдзэкIауэ тIэунейрэ къыдэкIащ. ЕтIуанэ къыдэкIыгъуэр «Детская литература» тхылъ тедзапIэм и дамыгъэ телъу нэгъабэ къэрал псом щызэбгрыкIащ. Куэдым ягу ирихьащ Лиуан сабий-хэм папщIэ итха рассказхэр. Тхылъым, ар зи IэдакъэщIэкIым ятеухуа шчытхьу псалъэ куэд Москва къыщыдэкI газетхэм, журналхэм тетащ. Апхуэдэщ, псалъэм папщIэ, «Дружба народов» журналым абы и редактор Баруздин Сергей тридза тхыгъэр. ТхакIуэ цIэрыIуэм адыгэ щIалэм фIыщIэ къыхуецI сабийхэм я гъащIэм фIыуэ зэрышчыгъуазэм, дахэу зэрытетхыкыфым папщIэ, и Iэзагъым нэхъри хигъэхъуэнуи къохъуэху.

Гуапэщ Гьубжокьуэм сабий литературэм щииэ зэфIэкIым апхуэдэ пщIэ къызэрыхуащIыр.

ИщхьэкIэ зи цIэ къыщитIуа тхыгъэхэми, дышчыгъуазэу, ауэ я гугъу дымышIу къэнахэми къыджалэр зыщ – ар зи ныбжькIи зи творчествэкIи лIыпIэ иува Гьубжокьуэ Лиуан гъащIэм и пэжыр и гъуазэу и пшыналъэр зыхэт зэманым Iэзэу зэрыхуигъабзэрщ...

БИЦУ Анатола,

Къэбэрдей-Балъкъэрым и цIыхубэ усакиуэ

1988

УСЭНЫМ КЪЫХУИГЪЭЩАТ

ЛэщIыгъуэ блэкIам и 50 гъэхэм ди университетым и къудамэу бзэхэм хуегъэджэным хухахам щIэст щIалэ телъыджэ гуп: Тхьэгъэзит Зубер, Гьубжокьуэ Лиуан, Къагъырмаэ Борис, Къэрмокъуэ Хьэмид, Джэдгъэф Хъусен, Джэдгъэф Борис, Молэ СултIан, Джэтокъуэ Юрэ, нэгъуэщIхэри. УаIуплъэн къудейуи гухэхъуэт абыхэм: мо зи щIалэгъуэ, зи дахэгъуэхэм я нэгум къилыдыкIырт псэкIэ ягъафIэ я гуращэ нэхухэр. А щIалэхэм усэ жыпIэми, рассказ е рецензэ жыпIэми, зыгуэр зымытх яхэттэкъым. ИкIи, зыгуэркIэ щызэгурымыIуэ къэхъуми, адыгэ псалъэр, литературэр зыхалхьэ щымыIэу псоми ялыгагурти, абы зэригъэкIужырт, зэгуригъэIуэжырти, зэщыгуфIыкIыу, я Iэр зэрыу-быдыжырт.

Пэжыр жыпIэнуэмэ, абы щыгъуэ цIыхухэри нэгъуэщIт: нэхъ зэхуэ-гуапэт, зэхуэхьэлэлт: зауэ бзаджэр зэриухрэ куэд щIатэкъыми, псоми я напщIэ телът ди цIыхухэм абы цагъэлъэгъуа лIыгъэр, ди къэралыгъуэм и текIуэныгъэшхуэкIэ ар зэриухар.

Фочыр пхэЛэщэкЛэ зыхуэжа мэкьумэшыщЛэм, танкым кьелъэу, тракторым тетЛысхьэжа лэжьакЛуэлЛым, зауэм и шынел хьелъэр мамыр фащэ псынщЛэгьуэкЛэ зэзыхуэкЛа дэтхэнэ зыми, жэщмахуэ минрэ щипЛрэ пщыкЛуийкЛэ абы я щЛыб жыр блыну кьыдэта гуащЛэрылажьэхэми, цЛыкЛуми-инми, псоми, псоми я хуэапсапЛэ нэхь ин дыдэр зыт: гугьуехьэрэ псээпылхьэпЛэкЛэ кьазэужа мамыр дунейр зы махуэм нэхьрэ кьыкЛэлъыкЛуэм нэхь дахэ, нэхь быдэ, нэхь бжыфЛэ зэращЛынырт. ИкЛи псоми зэдай хуа а гуращэ льягэм цЛыхухэр зэришалЛэрт, зэригьэубыдырт, зэш зэхуищЛырт, дэрэжэгьуэ ини кьаритырт.

Ар цЛыхухэм я нэгум кьищырт, я ЛуэхущЛэфэм, я зэхущытыкЛэм хэплъагьуэрт. Зи нэгү щЛэмыкЛам и фЛэщ пхуэщЛынкьым Кьэбэрдей уэрамым а зэманым цЛыхуу щызэблэкЛыу щытар зыхуэдизыр! ЛэжьапЛэ ЛэнатЛэм Лутхэри, нэхь жьыкЛэфэкЛэхэри, студентхэри, еджакЛуэ цЛыкЛухэри, зэрыжаЛэщи, жьыри щЛэри, пщыхьэщхьэхуегьэээкЛэ зэрыхуу, уэрамым кьыдыхьэрт, зэрахузэфЛэкЛэ загьэщЛэрэщЛарэ нэхьыфЛылуэу яЛэр ящыгьыу, гуфЛэгьуэ махуэшхуэ зэхуэсым кЛуэ фЛэкЛа кьыпхуэмыщЛэну. ИкЛи, гьэщЛэгьуэнракьэ, махуэ кьэс зэрылъягьуми, сыт щыгьуи зэжралэн ягьуэтырт, щЛэх-щЛэхыурэ адэкЛэ-мыдэкЛэ дыхьэшх макь инхэр кьыщыпхиудырт. Кинои еплъырт, театрым игьэув спектаклхэри благьэкЛыртэкьым, нэгьуэщЛэ нэгүзыужьыпЛэхэри цЛыхуншэ хьуртэкьым. Ауэ, хэт дэнэ щыЛами, сыт и нэгү щЛэкЛами, Лэмал имыЛэу Кьэбэрдей уэрамым кьагьээжырт. Сыт цхьэкЛэ жыпЛэмэ, мыбдеж щыплъагьур кино и киноужт, спектакль и спектаклыжт, – цЛыхухэр гуапэу, ЛэфЛу зэрызэхущытыр.

Ар – зауэм и зэман дыджым ипсыхьа, зауэ нэужь льэхьэнэ хьелъэм нэхьри игьэбыда кьару лъэщт, бэм зэдайрэ дэтхэнэ зыми и Лыхьэ кьыхэкЛыу: зи Лур гьущЛам псы Лубыгьуэ хуэхуу, зи лъэр щЛэхуар гуащЛэфЛэу кьызэридзэкЛыу, зауэм ибэ ищЛам адэ-анэу кьыщхьэщыгьувэу.

Арагьэнщ, Тхьэшхуэм нэмыщЛкЛэ, Лиуан кьэзыхьумар. Арыншамэ, зи адэр зэуапЛэ ЛэнатЛэм ЛукЛуэда, зи анэр пасэу зыЛэщЛэкЛа щЛалэ цЛыкЛу м дауэ кьищЛыкЛынт пщЛэ зыхуащЛэ журналист, республикэм фЛыуэ кьыщацЛыху усакЛуэ цЛэрылуэ?

ЦЛыкЛу дыдэхэм яхуэусэу зи гьащЛэр зыхьа Маршак Самуил фЛыуэ хуэтЛорысэ щыхуам моуэ жиЛэрт: «Сэ кьысщыхьужыркьым ильэсипЛэ ныбжьым сыфЛэкЛауэ, сыкьэзыухьуреихь дунейм сэ сьзэрэплъыр а ныбжьым ит сабийм и нэкЛэщ».

Маршак и псалъэхэр сигу кьэзыгьэкЛыжар Гьубжокьуэ Лиуан и усэхэрщ. Лиуани кьигьэщЛэ мащЛэм кьриубыдэу зэи имыхуэужу зытетар сабий дыдэу и нэгү щЛэкЛа цЛыху зэхущытыкЛэрщ, гуапагьэрэ щабагьэкЛэ псыхьауэ щыта цЛыху зэрылгытэкЛэрщ. Ар и ныбжьхэм кьахэщырт: псом нэхьрэ нэхь Лэсэт, нэхь щабэт, нэхь гу щЛанэт, зэи и макьым зригьЛэтыртэкьым, езыри щЛалэ ес кьуэгьу цЛыкЛути, и цЛыху щЛыкЛэр езым екЛупсырт.

Лиуан и Лэужьри езым ещхьыркьабзэщ: щабэщ, гуапэщ. Уи фЛэщ мыхьууи кьанэркьым абы мыпхуэдэу щыжиЛэкЛэ:

*Сыкьотэдэж сыт цыгьуи дыгьэ пежьэу,
Дыгьэриц япэу зэсхыр сэ сэлам,
Си Гуэху псори дахэ дьдэу йожьэ,
Сэ нэщхьыфIэу ар кьыщысIуплэам.*

ИкIи – дыгьэр езым кьызэрыхуэупса нэхумрэ хуабэмкIэ адреихэм ядэгуэшэну хьэзыру – и ныбжьэгьухэми, и цIыхугьэхэми, уэрамым кьыщыIуцIэ дэтхэнэ зыми (ар хэтуи цырырети) зы фIыгьуэ гуэр ялгыгьэсыну пIащIэу псэуа хуэдэщ усакIуэр.

*Сытоувэ аргуэру гьуэгьуанэ,
Гьуэгьу тетьнкIэ си псэм зымыгьэницI.*

Лиуан и закьуэу уцрихьэлIэр зээмызэххэт: ныбжьэгьу гупым яхэту е абыхэм ящыщ зы и гьусэу – арат уэрамым кьызэрыдыхьэ хабзэр. И закьуэ кьыщынэм деж, ар хуэмышэчу, арыххэу, гьуэгьу теувэрт, и ныбжьэгьухэр кьилгыхьуэу.

И ныбжьэгьухэми я мызакьуэу, цIыху псоми яхузэлухат усакIуэм и гур. ИкIи гулгытэрэ гуапагьэкIэ зыхуэупсэхэм я бжыгьэр нэхьыбэ зэрицIын Iэмал кьилгыхьуэрт.

*... Льэр псоми плэакIрэ нэпхусын?!
Гьуэгьуанэ куэди сыцIохьуэпсыр,
АрицхьэжIэ псори кьыплгысын!
Зы лэIу ныбжьэгьухэм фхузиIэнуц,
А зымкIэ сыкьэвмыгьэщIэхьу:
ХьэщIапIэ фэ фызыхуэкIуэнуц
Шу гьусэу сэ сьздэвмышэнуц,
Сэлам схуефхьыжи фысхуехьуэхьу!*

Дауи, апхуэдэ цIыху гу пцIанэт Гьубжокьуэ Лиуан кьыгьэна усэхэр зы Iэдакьэ кьыщIэкIынкIэ хьуну шыта усакIуэр.

Куэд щIауэ гу зэрылгытащи, ауэ кьызэрыгуэкI кьэхьукьащIэмрэ лэжыгьэмрэ поэзием и дамыгьэ хэзылгыагьуэрщ усакIуэр. Псалгьэм и хьэтыркIэ, уэрамыр зыхуей хуэзыгьазэ пхьэнкIакIуэм и IэнатIэм «елгьэхьшэкIыу» сыт щыIэнкIэ хьуну? ПхьэнкIийрэ сабэрэ – аракьэ псом япэу уи нэгу кьыщIыхьэр апхуэдэ лэжыгьэм ущегупсысым деж? Ауэ ар – поэзием пэжыжьэ цIыхум и Iуэху еплгыкIэу аркьудейщ.

Мис усакIуэм абы хилгыагьуэр:

*Абы и дежщ кьыщэжьэр япэу
ПцIэдджыжьым зигьэщIэрэщIэныр,
Кьуалэбзу цIыкIухэр жьыуэ, гуапэу
УэрэдкIэ махуэм ныIуцIэныр.
... Куэд хуейщ кьыхьэным дыгьэр уэгум...
Игуэшу щIидзэмэ и бзийхэр,
ПхьэнкIакIуэм кьабзэ ищIа гьуэгум
Ар ирикIуэнуц лэапэницIийуэ.*

Ди кьуршхэр, бгыхэр усэбзэкIэ зымыгьэфIа бгырыс усакIуэ щыIауи щыIэуи кьыщIэкIынкьым. НтIэ, а псоми жамыIа зы щIэ гуэр, я гупсысэр здынэмыса, тхылъеджэми щIэщыгьуэ кьыщыхьун гуэр иджыри щыIэнкIэ хьуну? Ауэ сытми щыIэ, апхуэдэ кьилгыыхьуэну кьалэн зы-хуэзыгьуэвыжа цIыхур щыусакIуэм деж!

Абы и щыхьэаткьэ мы сатырхэр:

*Зэлъащ, я натIэр,
Мэгупсысэ,
БлэкIа зэманьр щIэтиц я нэгу.
Абыхэм я щхьэр тхьуами уэсу,
Уеджам, кьоджэжыр
Хьуакьым дэгу.*

(«Кьурихэр плъыриц»)

Гьубжокьуэм хузэфIокI сатыр зыщыплIкIэ тепльэгьуэ псо уи нэгу кьыщигьуэвэну:

*IэплIакIуэшхуэу удз дахэр зэкIуэжы
Фызым и бгьэм щIэлъиц, сабий гьэфIэну,
ПфIоуцIыр сабийр зейм емьдэIуэжы,
БлэкIхэм заныхуидз, я IэплIэм кIуэну.*

(«Бэзэрым»)

Лиуан и сабиигьуэр, нэхь тэмэму жыпIэмэ, сабиигьуэ имыIар, ауэ зэманкIэ ар зытехуа ильэс ткIыбжьхэр кьыщыгьэлъэгьуэжащ «Си анэм» зи фIэщыгьэ усэм:

*Бын игьэджэгуу сэ адэ слъэгьуам,
Сыгьыу уи дей кьэзгьэзэжырт.
– Мамэ, си папэ дэнэ здэкIуар? –
ЖысIэм щхьэусыгьуэ кьэплъыхьуэрт.*

*– Си псэ, умыгь... кьэкIуэжынищ... модэ кIуащ, –
Си щхьэм кьыдэплъэрт Iэр щабэу.*

«Кьауц щхьэнтэ» усэри анэрщ зытеухуар. Зауэ гущIэгьуншэм фызабэ ищIа, зи щIалэ закьуэр «бадзэ тримыгьэтIысхьэу» зыпIа анэр езыри гьащIэ кIэщIт. Ари пасэу кIэлъыкIуэжащ унагьуэ насыпым гу щызымыхуа и щхьэгьусэм. Дунейм ехыжын и пэ, «тIэкIу-тIэкIуххэу, бзу хабзэу, кьауц зэхуихьэсурэ», и кьуэм щхьэнтэ хуищIат. А щхьэнтэр анэм и фэеплъуи кьэнэжыркьым, усакIуэм абы делъагьу анэм и хьэл:

*Си гьуэлъытIэм сыт щIауэ
Уэ уис ущхьэукьуэу...
Сэ сежьауэ сыкьэатмэ,
Анэм ещхьу, уигу ныкьуэу,
Укьыспэплъэу
Жэщ кIыхьыр хокIуатэ.*

УсакIуэм и дежкIэ адэжь фэеплыщ адыгэ хэкужьым щыкI жыгхэри:

*ЩигъэсыскIэ жьыбгъэм я кьудамэр,
Ди бзэкIэ Iуцащэу сэ кьысфIоуцI.
(«Шэпсы и Iуфэм»)*

Жыгхэми я закъуэкъым – бзухэри адыгэбзэкIэ мэпсалъэ:

*... Абдежым кьоIуэ си тхъэкIумэм
Мы си гум хыхъэу сэ зы макъ,
Бзу зэтэджэжхэм я макъамэм
Къыхоуц ди псалъи, сеуцI хъэщыкъ.
Щимычэу жиIэу: «Псы сыхуолIэ!»
А бзухэм зы бгъэгуплъ ящIыгъууц.
Дакъыкъэ къэс кьытрегъалэ,
ИтIани, зэи имьужэгъу.
(«Псы сыхуолIэ...»)*

Шэпсы (Туапсе къалэм пэмыжыжьэу Ахын хэлъадэ псы цIыкIуц) мыпхуэдэу зыхуегъазэ усакIуэм:

12

*Уахуэзэшкъэ адыгэ шууейуэ
Уи псы Iуфэм щепсыхъу щытам,
Е зи щхъэщыр лъэдакъэпэм теуэу
Псыхъэ къакIуэу уи Iуфэм Iутам?
Ноби, анэм кьыкIэрыхуа шыщIэу,
Ахэм уакIэлъыжэурэ уоушыщ,
Шэпсы цIыкIу,
ЩIэ щIэткъым уэ уигу щыщIэм,
ЩумыгъуэткIэ абыхэм ящыщ.
(«Шэпсы и Iуфэм»)*

Мы теплъэгъуэ гукъинэжыр усэм и кIэухыу щытами хьунут. АрщхъэкIэ нэгъуэщI зы теплъэгъуи (мис иджы кIэухыу) абы кьыкIэлъокIуэ:

*Зэуэ кьуедзри аркъэну толъкьунхэр,
Тенджыз ФIыцIэм укъегъэувыIэж,
Щогъэтыжри шууейхэм лъыхъуэныр,
Нэщхъей укъэхъуауэ зошыIэж.*

«Автобус къэувыIэпIэм деж» усэм къегъэжьапIэ хуэхъуар зы «мыхъэнэншэ» дьдэ гуэрщ: и адэр зы къэувыIэпIэ закъуэкIэ автобусым блишащи – щIалэ цIыкIур «зэгуэуду» магъ. Ар зылъагъу усакIуэм и нэгу кьыщIохъэ сабий мелуан бжыгъэхэр адэншэу къэзыгъэна 1941 гъэ мыгъуэжьыр, зеиншэ хъуа сабийхэм я гъы макъ гуцIыхъэри зэхех. Мыпхуэдэуи жеIэ:

*Абы щыгъуэ мафIэгухэм я Iугъуэу
Ди адэхэм я нэклир зыгъэпщкIуар
Нобэм къэскIи хэлъкъэ атIэ тхъугъэу
Фызабэхэм я щхьэм кыыхэнау!..*

УсакIуэр зэрагъэунэхур рифмэ тэрэфарэкъым е зэщIэжьиуэ ехъэжъакъым (мыбыхэми езыхэм я къалэн пыухыкIа усэм щагъэзашIэ пэтми). УсакIуэр зыхуэдэр къэзыгъэнахуэр абы уи пащхьэ къригъэуэвэ теплъэгъуэхэрщ, а теплъэгъуэхэм уи гумрэ уи псэмрэ кыыщагъэуш гупсысэхэрщ.

Хъэзабымрэ бэлыхьымрэ хэмыкIыурэ зи щхьэр къетхъуха фызабэхэм я къекIуэкIыкIэм и хьыбар гущIыхьэр псалъэ кыызэрыгуэкI дыдэхэмкIэщ кыызэрыIуэтар. Ауэ нэхьыщхьэр а псалъэхэр зыхуэдэрэкъым. Нэхьыщхьэр – ди анэхэм псэкIэ ягъэва трагедииер гуимыхуж теплъэгъуэу уи пащхьэ кызыгъэуэвэфын Iэмал усакIуэм кыызэригъуэтырщ. Мыпхуэдэу жыпIэми щIыупс урихъуну кыыщIэкIынкъым: теплъэгъуэ гукъинэж, зэгъэпщэныгъэ е гупсысэ щIэщыгъуэ гуэр ущримыхьэлIэ Лиуан и IэдакъэщIэкIхэм яхэткъым.

Гъубжокъуэм и усэ нэхьыфIхэм ящыщ «Си лъахэ – си удз дахэ», «Адыгэ шы фIэдзапIэ», «Налшык» кхъухъ», «Шэрэдж толькъунхэр», «Тенджызым сэрэ дызэщIыгъуу», «Тенджыз хабзэ», «Насып иIэкъым гужьейм», «Къуршхэр плъырщ», «Шэпсы и Iуфэм», «Къауц щхьэнтэ», «Автобус къэувыIэпIэм деж», нэгъуэщI куэдри.

Лиуан, къыпачауэ езым ещхьыркъабзэу, гушыIэ гуапи хэлъг.

Си фIэщ хьуркъым Лиуан ину, и макъыр утIыпщауэ, дыхъэшхыу зэхэзыха щыIэу. И Iупэр зэтеж хуэдэу хъунти – арат зэрыдыхъэшх щIыкIэр. Апхуэдэт абы и гушыIэкIэри: тIэкIу мащIэу кыыпкIэщIэпIаскIуэми, химыгъэхьащэу, кыыпхуэпсэщабэу.

Лиуан, и Iупэр мащIэу зэтежу кыыпыгуфIыкIыу си пащхьэм къит хуэдэу кыысцохъу, сэри сыкъыпымыгуфIыкIын слъэмыкIыу, кыытезгъэзэжурэ сыкъоджэж «Уэрэдус гуэрым деж» жыхуиIэ усэ кIэщIым:

*Гушэ уэрэд бусащи, уэ уогугъэ
Уэрэду щыIэм хъуауэ ар ялей,
Ауэ абы хузощIыр сэ зы дагъуэ:
Сабийр – егъагъ, балигъыр – егъэжей.*

Ди радиом едаIуэ дэтхэнэ зыри куэд щIауэ щыгъуазэщ: Гъубжокъуэ Лиуан и усэ зыбжанэм композиторхэм макъамэ щIалъхьэри уэрэд кыыхащIыкIащ. Цыхухэм ягу дыхьэри япхъуэтащ а уэрэдхэр: «Уи цIэр Мадинэ хьэмэ Маринэ?», «Лъагъуныгъэр къандесджэгукъым», «Нэклиуэж щэбэтым къуажэм», нэгъуэщIхэри.

Зыми хуэмыдэжу телъыджэ хъуауэ сэ кыысфIошI «Лъагъуныгъэр къандесджэгукъым» уэрэдыр. Абы ежбу хуэхъуа псалъэхэм уатхъэкъупэ, умыщIэххэуи дзапэ уэрэду кыыпхуонэри, кыытебгъэзэжурэ жыпIэ зэпытщ:

*Лъагъуныгъэр, си псэ,
Ар мыкъандесджэгу,*

*Дыкызыэрыгыаңцэу
Дыздумыгыэдэжэгу.*

Гъубжокъуэ Лиуан литературэм и пкыгыуэ зэмылэуужыгыуэхэм хуэлаижь, жанр куэдым фыуэ хэзагыэ тхакгуэт.

ЩэдэжыкIакгуэ ныбжьыщIэхэм гукыинэж ящыхуауэ, критикэми гулгытэ хуищIауэ шытащ Лиуан сабийхэм яхуитха расказ хьэлэмэтхэм.

Апхуэдэу, Гъубжокъуэм хьарзынэу кьехуэлIэрт гуащIэдэкI хьэлэлым шапхьэ шызыгыэлгыагыуэ лэжыакгуэ пэрытхэм ятеухуа очеркхэр, ди литературэм хуэлажыэ тхакгуэхэм, усакгуэхэм я творчествэм ехьэлIа гуэхугуэхэр кыыщиIэт и статьяхэр, рецензэхэр.

Абыхэм кьадэкуэу Гъубжокъуэр тэрмэш гуэхуми хуэхамэтэ кыым. Лиуан адыгэбзэм екгуу кьригыээгыащ Пушкин Александр, Есенин Сергей, Тихонов Николай, Гамзатов Расул, Кулиев Къайсын сымэ, нэгъуэщI классик зыбжанэми я IэдэкуэщIэкI тхыгыэхэр.

Сыт тэрмэш-зэдзэкуэуэм и лэжыгыэм нэхыщхьэ дыдэу хэлыр? Сэ кызыэрысщыхумкIэ, абы и лэжыгыэр псыхэкуэдэ хьуащ, нэгъуэщIыбзэ зыгурыль усакгуэр (тхакгуэр) адыгэбзэкIэ нэсу кымыгыэпсэлгыэфамэ. А «нэсым» сэ кыизгыэкIыр мыращ: зэдзэкуэуэм и лэжыгыэр езы зэдзэкуэуэм и анэдэлъхубзэм и фащэ шыгыуу япэу дунейм кытехьэу дэ, тхылъеджэхэм, кыитфигьэщIыфмэщ.

Апхуэдэ кьалэнц Гъубжокъуэ-зэдзэкуэуэми зыхуигьэувыжу шытар нэгъуэщI лъэпкьхэм кьахэкуэ классикышхуэхэр адыгэбзэкIэ кыгыэпсэлгыэну мурад шыщIхэм деж...

ИкIи а мурадыр Гъубжокъуэм ахьырзэману кьехуэлIэрт. Абы и шапхьитI кьудей.

1. Пэж дыдэу, адыгэбзэкIэ япэу дунейм кытехьэ хуэдэкьэ мы сатыр жьгырухэр:

*Сэ соунэтI я дежкIэ
нобэ бэр зыгыахьэм, –
ДэнкIэ зыщуплгыыхьми
Плгыагыур лэжыакгуэжыщ.
КыыщIэнакIэ сфIоущIыр
Сэ шэмэджи гуахьуи,
– Ей, усакгуэ щIалэ,
Уэ улъэщ-улъэщ?*

АрщхьэкIэ, дызэрышыгыуазэщи, усэр зи IэдэкуэщIэкIыр Есенин Сергейщ.

2. Апхуэдэщ Кулиев Къайсын фыуэ илгыагыуу шыта и ныбжьэгыу кгуащ БетIал игьуэ нэмысу дунейм зэрехыжар гущIыхьэ зэрыщыхьуар кызыхэщ и усэри адыгэбзэкIэ кьэгуэта зэрыхьуар.

*МыIэрысейр кыыщыгыагыэм
Хэт и Iэ щIыIэм ниууищIт?
Гьатхэ жэщ дахэу мазэгъуэм
Дауэ кьуришытсыр ужэщIт?*

Езы Лиуан и тхыгъэ куэди нэгъуэщIыбзэхэмкIэ зэрадзэкIащ.

Гъубжокъуэм и творчествэм теухуауэ статьяхэр, рецензэхэр ятхаш Баруэдин С., Янин Э., Махаринская Г., Тхьэгъэзит З., Шэвлокъуэ П., IутIыж Б., Къагъырмэс Б., Бицу А., Борэн Ч., Гъут I., нэгъуэщIхэми. А псоми къызэрыхагъэбелджылыкIащи, усэныр зи натIэу дунейм къыте-хьа цIыхут Лиуан.

КЪЭЖЭР Хьэмид,
филологие щIэныгъэхэм я кандидат,
усакIуэ

НАСЫПКIЭ НОБИ КЪЫДДОГУАШЭ

*Сэ згуэшт насытыр сыщымысхьу,
ХэзгъэщIуи хьэдзэ къысщымысхьут;
КъызэмылбэIуми яIэщIэслхьэт,
КъызэлбэIуаи сымыгъэщIэхьут.*

Гъубжокъуэ Лиуан

15

Гъубжокъуэ Лиуан усакIуэ нэхъ псэ пIащIэ дьдэхэм ящы-щу ди литературэм къыхэнащ. «Дэтхэнэ усакIуэри псэ пIащIэщ» жызыIэни щыIэнщ, ауэ абыхэми яхэтщ дунейм и къэхъугъэ псори нэхъ куууэ зыхэзыщIэхэр, гурэ псэкIэ зыгъэвхэр. Апхуэдэхэм я гъащIэр гъэунэхупIэ зэфэзэщ, лъэпоцхьэпохэмкIэ гъэнщIащ.

ДэкIыгъуэ задэм хуэдэт Гъубжокъуэм къыгъэщIа лIэщIыгъуэ ныкъуэр: и гъащIэ мащIэм къриубыдэу абы гугъуехь куэд игъэунэхуну къыхуиухат, икIи абыхэм япсыхьащ усакIуэм и дуней еплъыкIэмрэ и зэхэщIыкI-гупсысэмрэ. 1980 гъэхэм икухэм критик Iэзэ Сокъур Мусэр-бий пэжу гу зэрылтытащи, «гушIэгъумрэ гумащIагъ щабэмрэ бжыпэр щайыгъщ Гъубжокъуэ Лиуан и лирикэм». Апхуэдэ гурыщIэхэр усакIуэм и псэм къыщызыгъэушар зэрысабийрэ и нэгу щIэкIа Iуэхугъуэхэрщ, фызабэу къэна и анэ закъуэм нэхъ гурыфIыгъуэ имыIэу къызэрытэ-джарщ. Аращ анэм и образыр Гъубжокъуэм и усыгъэм тепщэ щыхъуныр къэзыхэкIари. Анэм и гу пцIанагъэр, шабагъыр, быным хуиIэ лъагъу-ныгъэ куур лъабжъэ яхуэхъуащ «Си анэм», «Къауц щхьэнтэ», «Кхъуей-жъапхьэ», «Согъэджэгу облигацэ», «Насып иIэкъым гужьейм» усэхэм, «Анэм и нэпсхэр» балладэм, «Насыпгуэш», «Иужьрей мыIэрысэхэр» поэмэхэм – Лиуан и анэ Лихъэ хуигъэпса фэеплъ мыкIуэдыжынхэм.

«АдэIэ шабэр и щхьэфэм къытеIэбэну» зи насып къымыхьа усакIуэм и гъащIэм щынэхъыщхьэр, гурыфIыгъуэу щииэр «анэ гумащIэ бзэ IэфIырт». Анэм и фэеплъ телъыджэщ Гъубжокъуэм и зы усэм къы-хэщ къауц щхьэнтэр: ар зыщIа анэм хуэдэу гуапэщ, хуабэщ, шабэщ, и къуапитIыр къишийуэ IэплIэ къришэкIыну къэлбэIуэ хуэдэ, пIэкум исщ, езы усакIуэри къауц щхьэнтэм, анэм и фэ иреплъри, псэ зыIутым хуэдэу, йопсалъэ:

*Къауц щхъэнтэ фэеплэ,
Уэ узиІэщ пІэщхъагъыу.
Согъэтынш –
Сешам, щхъэр узогъэщІыр.
Пхэлъщ анэІэ хуабагъи,
Анэм Іэр къысиІуІыгъэу
Сэ и куэщІ зизгъэщІауэ
КъысфІоуІыр.*

(«Къауц щхъэнтэ»)

Апхуэдэ Іэмалыр – къэгъэпсэуныгъэр – усакІуэхэм куэдрэ къагъэсэбэп хабзэщ усэм и купщІэр нэсу щІэджыкІакІуэхэм зыхрагъэщІэн папщІэ. Абы и сэбэпкІэ зэфІэгъэува мэхъу дэтхэнэ художественнэ тхыгъэми и лъабжъэу щытыпхъэ психологизмэр. Абы и лъэныкъуэкІэ къапщтэмэ, къэбэрдей литературэм зыужыныгъэ нэхъ щигъуэтар зауэ нэужырыщ, хэхауэ 50-60 гъэхэрщ. Ди литературэм цІыхупсэм и зэхэлъыкІэм, щытыкІэм, цІыхум и гурыгъу-гурыщІэхэм нэхъ тегъэпсыхъауэ хэтыр Нало Ахъмэдхъан и «Псыхъэ нанэ», Гъэунэ Борис и «Уэ къэкІуэж закъуэ, папэ» рассказхэрщ. Нэхъ иужыкІуэкІэ психологизмэм зыужыныгъэшхуэ щигъуэтащ новеллэ жанрым, псом хуэмыдэу къыхэгъэщыпхъэщ Нало Заур и «Хъэбалэ и пхъэ гуащэр». Зи цІэ къитІуа тхыгъэхэм ябгъурыбгъэуэ хъунуц анэмрэ бынымрэ зэрызэпыщІа къуэпсыр езы ажал дыдэми зэрыхузэпымычыр къэзыхэщ «Къауц щхъэнтэ» усэр. Абы Гъубжокъуэм художественнэ Іэзагъ хэлъу къыщигъэлыгъуащ псэхэм я зэпыщІэныгъэр, бзэ дахэкІэ къэІуэтарэ образнэцэнэ (образ-символ) лъэщкІэ щІэгъэбыдэжауэ. Анэм теухуа нэгъуэщІзы усэми апхуэдэ образ-нэцэнэу къыхощ усакІуэм и анэм хэт нэхъри нэхъ ІэфІу хуипщэфІу щыта адыгэ шхыныгъуэр – кхъуейжъапхъэр:

*СІухуащ сэ цІыхуфІ куэдым я шхын Іэджэ,
Абыхэм фІыщІэ ини лъызогъэс,
Ауэ си анэр сызэрымІэжрэ
Сшхыжакъым сщыхъуу кхъуейжъапхъэ гунэс.*

(«Кхъуейжъапхъэ»)

Гъубжокъуэ Лиуан и усыгъэм щытепщэ образхэм ящыщІ ПСЫР: къуршыпсыр, псыІэрышэр, псыежэхыр, гуэлыр, тенджызыр, хыр. КъухъэпІэ къэралхэм псыр къазэрыщыхъур ди лъэпкъ зэхэщІыкІым теухэркъым: абыкІэ псыр къэукъубейрэ дунейр зэтэзыкъутэ къару емынэу, шынагъуэу – псыдзэу – цІыхухэм я зэхэщІыкІым хэпщаш. Ди къэралымкІэ, къапщтэмэ, хэхауэ ди лъэпкъым и дежкІэ укъэІэбэжмэ, псыр гъащІэм и нэцэнэщ, адыгэ псалъэжъым зэрыжиІэщи, «псыр псэхэлъхъэжщ».

Псым и образымкІэ Гъубжокъуэм и усыгъэм гупсысэ зэмылІэужыгъуэхэр къэгъэлыгъуа, гурыщІэ зэхуэмыдэхэр къэІуэта цохъу. Псалъэм папщІэ, абы и усэхэм псыр (нэхъыбэрэ тенджызыр) зэм лъагъуныгъэ къабзэм и нэцэнэщ («Тенджыз Іуфэм», «Тенджызым дэрэ дызэщІыгъуу...», «ШыгъушыпсыпІэм хэлъщ тенджызыр...», «Псынэм и лъагъуныгъэ»), зэм дунейр къызэриухуэрэ гъащІэм къыдекІуэкІ хабзэ

ткИйхэр кызытещ гьуджэщ («Тенджызым сопсалъэ», «Тенджыз хабзэ», «Бдзэжьеймрэ тенджызымрэ», «Тенджыз, тенджыз, зэзакъуэ щхьэ уемышрэ...», «Тенджыз толькьунхэм зэдащIыр шыгъажэ...», «Хышхуэ Мамыр...», «Псы сыхуолIэ»), зэми усакIуэр щалъхуа икIи и сабиигьуэр щигъэкIуа Шэрэдж Iуфэ Iус Жэмтхьэлэ жылэм и фэеплъщ («Шэрэдж толькьунхэр», «Нэри пэри ехь, кыиуащ Шэрэджи...»).

«Шэрэдж толькьунхэр» усэр апхуэдэ дыдэ фIэщыгъэ иIэу 1961 гьэм кыдэкIа япэ тхылъми езы Гьубжокъуэм и творчествэми зэхэублапIэ икIи гьуазэ яхуэхьуат. А усэм наIуэу кыхощ ищхьэкIэ зи гугьу тцIа нэщэнэр – псыр гьащIэм и щIэдзапIэу зэрыщытыр. Усэм и купщIэр кызыэщIэкъуауэ къапщтэмэ, псыр фIым, къабзагъэм я лIыкIуэщ, абы кыдэкIуэуи, Шэрэдж и Iуфэ Iут ГЭС-р зыгъэлажъэу цIыхухэм нэхугъэ къахуэзыхь къару лъэщц: «УоIунщI турбинхэм нарт къарукIи, / Хуогуэшыр нэху унагъуэ къэс, / Быутх ткIуэпс пIащэр, хьуауэ хьуаскIэ, / Уи къуакIэ кIыфIхэми лъоIэс». УсакIуэр щIохьуэпс апхуэдэ къару зэрамыщIэж – цIыхухэм яхуэщхьэпэн, ягу дыхьэн – и усэхэми къалъыкьуэкIыну:

Шэрэдж, гуащIафIэу уи толькьунхэр

Зэрытелажъэм ещхьу бэм,

Арат си усэм и сатырхэр

Хьуамэ си лъэпкъым хуэщхьэпэн.

(«Шэрэдж толькьунхэр»)

Образ ухуэкIэкIи, художественнэ къэIуэтэкIэкIи, зэрытха бзэкIи Лиуан нэхъ къехьулIахэм ящыщц «Шэпсы и Iуфэм» усэр. Шэпсы ТIуапсэ къалэм пэгьунэгьуу тенджыз ФIыцIэм хэлядэ псы цIыкIуэщ. Ар мащIэу утхьуауэ, и пIыфэкIэ шэм ещхьу зэрыщытырщ апхуэдэ фIэщыгъэ игьуэтыныр кызыхэкIар. Аращ Гьубжокъуэм щIитхыр: «УкыщIэж кысфIоцIыр анэ бгъафэм, / Уэ анэ быдзышэу сыт бдагьуэн?!» Шэпсы и образыр щицIкIэ, усакIуэм эпитет, зэгъэпщэныгъэ, метафорэ телъыджэхэр къегъэсэбэп: зэм псы цIыкIур «мэз бжэну лъакъуэ псынцIэщ», зэм «адыгэш мыгъасэм хуэдэу Iэлщ», зэми адыгэ шууейуэ и Iуфэм щепсыхьу щытахэм «анэм кыкIэрыхуа шыщIэу, якIэлъыжэурэ мэщыщ». Мы усэми псыр фIым и лъагъуэхэшу кыщегъэлагъуэ усакIуэм.

Дэтхэнэ усакIуэ нэсми хуэдэу, Гьубжокъуэ Лиуан и лъэпкъ зэхэщIыкIыр лъагэт, Хэкум, кыщалъхуа щIыналъэм хуиIэ лъагъуныгъэр куут. Абы и щыхьэтц «Хуитыныгъэм и хадэ», «Си лъэпкъым», «Кьуршхэр пIырыщ», «Iуащхьэмахуэ», «Адыгэ шы фIэдзапIэ», «Адыгэ уанащIэхэр», «Шыгъажэм», «Псалъэр Налшыкщ», «Налшык» кхьухь», «Лъахэм и щIыхуэ», «Си жылэжь», «Жэмтхьэлэ», «Сыщалъхуа къуажэм командировкэ» усэхэр, нэгъуэщIэхэри. Псом хуэмыдэжу цIэрыIуэ хьуащ композитор Молэ Владимир макъамэ зыщIилъхьа «НэкIуэж щэбэтым къуажэм» усэр. Ар щалъхуа щIыпIэм, Iыхьлыхэм яхуэзэша псэм и кыхуеджэныгъэщ: хущIэмыхьэ зэпыту зи гьащIэр кIуэ усакIуэм и псэр дэуэгьу кыхуэхьу хуэдэщ, и адэм и щIантIэжьым, и анэм и фэеплъ жылэжьым игъэээжыну:

*Нэкиүэж щэбэтым кьуажэм,
Сэ кьуажэр сигу кьэкиащ,
СыхуицIэмыхьэу жьысIэу
Ильэсыр изгьэкиащ.
Бланэ щальху йокIуэж,
Бланэ щальху йокIуэж.
(«Нэкиүэж щэбэтым кьуажэм»)*

Уэрэдыр бэм ягу зэрыдыхьам и щыхьэтщ ар ди уэрэджыIакIуэ куэ-
дым зэIэпахыу зэрыжаIэр. Апхуэдэщ ХьэхьупащIэ Хьэсэн, Кьашыргьэ
Мухьэмэд, ЦокIыл Азэмэт, Бекьул Аслъэн сымэ. Гьубжокьуэм и Iэдакьэ
кьыщIэкиащ нэгьуэщI уэрэд зыбжани: «Льягьуныгьэр кьандесджэгү-
кьым» (макьамэр зытхари япэу уэрэдыр зыгьээщIари Тхьэбысым
Умарщ), «Уи цIэр Мадинэ хьэмэ Маринэ?» (макьамэр Кьардэн Хьэсэн
ейщ), «Удз дахэхэми яIэщ цIэ зырыз...» (макьамэр Гьубжокьуэ Ритэ
ейщ), «Псынэм и льягьуныгьэ» (макьамэр Кьул Амир ейщ), «Псалъэр
Налшыкщ» (макьамэр Молэ Владимир ейщ), «Iуашхьэмахуэ» (макьа-
мэр Молэ Владимир ейщ), «Дыгьэм и льягьуныгьэ» (макьамэр Гьуб-
жокьуэ Ритэ ейщ). Гьубжокьуэм и сабий усэхэу «Кьэрабэ», «Iуцэкьу
уэрэд» жыхуиIэхэм макьамэ ящIэзыльхьари и щхьэгьусэ Ритэщ. «Кьэ-
рабэ» уэрэдыр Тхьэмокьуэ Барэсбий игьэхьэзыра теленэтынным япэ
дыдэ щыжызыIар Лиуан и кьуэ Алимщ. Гьубжокьуэм и псалъэ зыщIэль
уэрэдхэр ди лъэпкь гьуазджэм мыкIуэдыжыну кьыхэнащ, ахэр ноби ра-
дио-, теленэтынхэм щIэх-щIэхьурэ щоIу.

18

Гьубжокьуэ Лиуанрэ абы и щхьэгьусэ Ритэрэ сыт и лъэныкьуэкIи
зэакьылэгьут, псэкиэ зэгүэгьут, абыхэм хуэдэт «я псэр зы чысэ ильщ»
щIыжаIари. Лиуан и льягьуныгьэ лирикэм и фIыпIэщ Ритэ хуит-
ха «Щхьэгьусэ» усэр, ар зэщхьэгьусэ псоми я гимн хьуауэ жыпIэми
ущыуэнукьым. «Щхьэгьусэ» псалъэм и кьэхьукIэ-зэхэлъыкIэр
IэкиүэлъакIуэу кьигьэсэбэпкIэрэ, Гьубжокьуэм гьащIэм и философии
куу бзэ шэрыуэкIэ а усэм кьыщиIуэтащ: щхьэгьусэр – «щхьэм псэкиэ и
гьусэ» цIыхурщ икIи а псалъэхэм хуэдэу зэхэжыхьа кьэгьуэтыгьуейщ:

*Щхьэгьусэ,
Щхьэгьусэ, –
Цыху Iуицт япэ дыдэ
А псалъэ зэхэлъыр
Зэгьусэ зыщIар.
Щхьэгьусэ! –
А псалъэм бгьуэтынкьым нэхь быдэ –
Ар жьыру псыхьащ,
Ар насыткIэ гьэницIащ.
(«Щхьэгьусэ»)*

Усэм и кьыщIэдзапIэм кьыщыхьа «щхьэгьусэ» псалъэм тIэу кьызе-
рытригьээжым тхыгьэр лъэныкьуитIкIэ ирегьэфIакIуэ: япэрауэ, усэм
и ритмикэр макьамэм хуэдэу зэхэпхыу ешэщI, нэхь кьеджэгьуафIэ,
гукьинэж ещI, етIуанэрауэ, нэщэнэ (символикэ) и лъэныкьуэкIэ уепль-
мэ, пкьыгьуитIыр – «щхьэ» + «гьусэ» – зэхэувэу зы псалъэ – «щхьэ»

гьусэ» – кьызэрагьэщIым хуэдэу, цIыхуитIым зы гьащIэ гьуэгуанэ зэдыхаш. А псор зэпэлгытауэ усэ купщIафIэ кьэзыгьэщIыфынур, дауи, Тхьэр зэчийкIэ зыхуэупса цIыхурщ, икIи кьыхэгьэщыпхьэщ Гьубжокьуэ Лиуан и тхыгьэ дапщэ урысыбзэкIэ зэрадзэкIами, «Щхьэгьусэ» усэр зэзыдзэкIыфын кьазэрэхэмыкIар.

Гьубжокьуэм ди литературэм щыщIэщыгьуэ образ телыджэ кьыщигьэщIащ «Гьуджэшхуэ» усэми. Гухэль зыхуищIа пщэщэм пэлэщIэ лирикэ лIыхьужьыр йохуапсэ махуэ кьэскIэ абы и напэлыагьукIэ зызыгьэнщI гьуджэшхуэм:

*КьызэрыгуэкI гьуджэшхуэ, зызыгьафIэу
ФIыуэ слээгьуам и пэи пIанэтэм дэт,
Сэр нэхьрэ минкIэ унэхь насытыфIэу
Уи фIэщ уэ зыщIыфыну щыIэр хэт?!*

*Уэ уоплэ и нэгьу махуэ кьэс си мыгьуэм,
КьыттыгуфIыкIыуи и щхьэцыр еухуэн...
Сэ ар зэрызымылбагьум срищыгьуэу
Илэсхэр зэрызгьакIуэр сыткIэ пщIэн!
(«Гьуджэшхуэ»)*

Гьубжокьуэ Лиуан и философии лирикэр зыхэбгьэгьуэщэн щыIэкьым, ищхьэкIэ кьызэрыхэдгьэщауэ, абы наIуэу кьыхош усакIуэм и гумащIагьэр, и псэ махагьэр. Псэ кьабзагьэм и щапхьэщ «Си льахэ – си удз дахэ», «ГуфIэгьуэм гуауэр и лэпагыщ...», «Шэхэмрэ хьэдзэхэмрэ», «Нартыху закьуэ», «Бдзэжьей», «Хы тхьэрыкьуэхэр», «Ныбжьэгьур сиIэу щIэгьэкьуэнуэ», «Хыхьащ щIым хуабэр...», «Хьыджэбз цIыкIур щIэтщ жыг льябжьэм...», «Автобус кьэувыIэпIэм деж» усэхэр, нэгьуэщIхэри. Сыт хуэдэу псэ пIащIэу ущытын хуейт «Сэ уэшхым куэдрэ сиуфэнщIащ...» усэр птхын папщIэ?! Усэм и лирикэ лIыхьужьыр зыуфэнщIа уэшхым гукьанэ хуищIкьым, абы «вагьэр игьэнщIащи»; и Iэпэм кьыхэуа розэ банэми губгьэн хуиIэкьым «гьэгьахэм я хьэтыркIэ». ЦIыхугьэ нэсым и щапхьэщ усэр зэриухыж едзыгьуэр:

*Мэз бжэным фочыр езгьэпщат,
ЗикI кIакхьур схуищIэчакьым:
ЩIэжьей абы кIэлъыушар
Зейншэ сиIын слээкIакьым.
(«Сэ уэшхым куэдрэ сиуфэнщIащ...»)*

Гьубжокьуэм и Iэдакьэ кьыщIэкIащ тхыль куэд. Абыхэм ящыщ «Ди кьуажэ щIалэ цIыкIухэр» (1960), «Пионерым и лыгьэ» (1964), «Насыпгуэш» (1970), «Жэщ гупсысэхэр» (1973), «Зэманым и джэрпэджэж» (1977), «Пули и зэрна» (1977), «Кьэрабэ» (1979), «Солнечная сторона» (1984), «Эхо Эльбруса» (1986), «ДыгьапIэ» (1987) тхыльхэр, нэгьуэщIхэри. Ахэр щыхьэт тохьуэ Лиуан балигьэхэми сабийхэми гу зэлухакIэ зэрахуэтхам.

2013 гьэм «Эльбрус» тхыль тедзапIэм кьыщыдэкIащ «Псэухэм папщIэ сопсэу» тхыльыр. Абы щызэхуэхьэсыжащ Гьубжокьуэ Ли-

уан и гъащIэмрэ и творческэ гъуэгуанэмрэ теухуа тхыгъэхэр, и усэхэр (адыгэбзэкIи урысыбзэкIи), усакIуэм тыгъэ кыыхуащIа тхылъхэм кы-хутратха тхыгъэ кIэщIхэр, ныбжьэгъухэм кыыхужаIа псалъэ гуапэхэр, абыхэм я гукъэкIыжхэр, апхуэдэуи езым теухуауэ ятха усэхэмрэ балладэмрэ. Тхылъым и гуэлъхьэну кыокIуэ Гъубжокъуэм кыыхуагъэфэша щIыхь тхылъхэр, дипломхэр.

Адыгэ псалъэжъым «ФIы щIэи, псым хэдзэ» жеIэ, «кыпэ-кIуэжыным ущымыгугъыу, псапэ щIэ» къригъэкIыу. Ауэ цIыхум дунейм щилэжь IуэхуфIхэр псыхэкIуадэ хъуркъым. Зи IэужыфIым пщIэ нэс кызыыхуихахэм ящыщц Гъубжокъуэ Лиуани. УсакIуэ зэчиифIэм и цIэр ноби цIыхухэм яIурылъщ, и тхыгъэхэм зэIэпахыу йоджэ. Абы и щхьэусыгъуэри гурыIуэгъуэщ; и зы усэми зэрыщитхыгъащи, ар зэи щIэхьуэпсакъым и щхьэ закъуэ насыным – усакIуэр игъэпIейтейрт лъэпкъым и къэкIуэнум икIи игъэщIагъуэрт «уи щхьэ си щхьэ нэхърэ – си щхьэ гуэр» жыхуаIэр зи псэукIэ зэрыщыIэр:

*«СяужькIэ хуейми удзи къремыкI...» –
ЖиIат, жи, цIыху Iей гуэрым,
ЩылIэм цыгъуэ.
СызэрыцIыкIурэ си гум зэи имыкI
А псалъэ Iейхэр – ноби срощыгъуэ.
Ар дауэ цIыхум и жьэ кыжъдыукI:
«СяужькIэ хуейми удзи къремыкI...»*

Гъубжокъуэм и псэ зэхэлъыкIэри и дуней еплъыкIэри нэгъуэщIт:

*Уэш къошх,
Е цыIэрылъхьэу уэсыр къос –
Ди щIылъэр щремыщIэ зэи удз дахэ!
Ажалыр бжэм нэхъ благъэщ –
Хъумэ къэс -
«Си ужьыр махуэ пхухъу...» –
БжызоIэ, лъахэ!*

КызыыхэкIа лъэпкъым зи гъащIэри зи гуащIэри щхьэузыхь хуэзыщIа усакIуэц Гъубжокъуэ Лиуан.

ХЪЭВЖОКЪУЭ Людмилэ,
филологие щIэныгъэхэм я кандидат

*СэмэгумкIэ кыццыцIэдзауэ: тхакIуэхэу Гъубжокъуэ Лиуан,
Шортэн Аскэрбий, Къагъырмэс Борис, Арбузов Игорь,
Хъэх Сэфарбий сымэ. 1974*

*СэмэгумкIэ кыццыцIэдзауэ: тхакIуэхэу ЩоджэнцIыкIу Iэдэм,
Гъубжокъуэ Лиуан, Мысачэ Пётр сымэ. 1966*

СэмэгумкIэ кѳыщыщIэдзауэ: тхакIуэхэу Гъубжокъуэ Лиуан,
Шэвлокъуэ Пѳтр, Мысачэ Пѳтр, КIэшт Мухъэз,
Елгъэр Кашиф сымэ. 1983

УсакIуэхэу Гъубжокъуэ Лиуанрэ Тхъэгъэзит Зуберрэ,
я щхъэгъусэхэу Ритэрэ Кушкэрэ я гъусэу. 1987

Гьубжокьуэ Лиуан хужагахэм щыщ пычыгьуэхэр

Усаклуэ цларылуэ Гьубжокьуэ Лиуан и кьалэмыпэм кьыщлэкгащ гупсысэ кууклэ гьэнщла усыгьэ купщлафлэ куэд. Ахэр хабжэ кьэбэрдей поэзием и фыплэм.

КЪЭРМОКЪУЭ Хьэмид,
критик
2007

Псэклэ зыхимыщлауэ, и псэм кьыбгьэдэмыкгауэ Лиуан зы сатыри итхакьым.

Лиуан и хьэтлыр, и макьыр нэгьуэщлхэм яхэгьуэщэнклэ лэмал зимылэщ. Абыхэм яхэль гурыщлэм, гупсысэм укьызэщлаэтэ кьудейкьым, атлэ цыхугьэми дунегьэми пыщла кьэхьугьэхэм куууэ урагьэ-гупсыс. Езым игу хэщлу зэритхыжауэ, адэлэ щабэ жыхуалэр зи щхьэфэм кьытемылэба, гу щимыхуэу зи анэр пасэу зыфлэклуэда усаклуэм и мащлэкьым цыхур зыгьэгумащлэ, гущлэгьулы зыщл, нэщхьегьуэм и ныбжь мащлэ зытель, плэмыклыу уи нэпсыр кьыщлэзыху усэ гумащлэхэр. Лиуан кьыщлэна усэ телгьыджэхэр адыгэ усыгьэм льэужь дахэу кьыхэнащ, тхыльеджэхэм я гум гуапэу кьинащ.

ШЭВЛОКЪУЭ Пётр,
критик
1992

Сокьур Мусэрбий гу зэрылгытащи, «гущлэгьумрэ гумащлагьэ щабэмрэ бжьыпэр щалыгьыщ Гьубжокьуэ Лиуан и лирикэм». Абы щыхьэт тохуэ щлалэгьуэм, льягьуныгьэм, ныбжьэгьугьэм, дыкьэзыухьуреихь дунейм теухуауэ итха усэхэри, и уэрэдхэри. Ахэр зэи жьы хьунукьым, яхэль гурыщлэ кьабзэр цыху псоми я дежклэ льяплэщи, льягэщи.

Лиуан и лэдакьэ кьыщлэкгауэ адыгэбзэрэ урысыбзэклэ кьыдэкла тхыльхэр ди льяпкьэ щэнхабзэм и пхуантэдэлъ мыклуэдыжыну дунейм кьытенащ.

КЪАГЪЫРМЭС Борис,
Кьэбэрдей-Балъкьэрым и цыхубэ усаклуэ
2012

Поэзиэ – аращ Гьубжокьуэ Лиуан псэху жиға уэрэдым зэреджэр. Поэзиер ар Тхьэм цыхур гьунэгьу зэрызыхуищл лэмалщ. Лэщэ нэщэнэхэр тепщэ щыхьу зэманхэм деж пшэхэм щлахьумэ дыгьэщ. Дунейм и флырэ и леймрэ зэхэзымыхуфхэм кьапхугурымыгьэлуэн икли пхузыхемыгьэщлэн телгьыджэщ. Ауэ, Тхьэм и шыкурклэ, щылэщ, Лиуан хуэдэу, а дыгьэр ноби зи гум кьыщезыхьэкл цыхухэр. Икли щылэнущ.

ГУТЫЖ Борис,
Кьэбэрдей-Балъкьэрым и цыхубэ тхаклуэ
2004

Губжокьуэ Лиуан и рассказхэр гуащлафлэщ, ахэр хуэуэщлащ сабийхэм гьащлэр зэхегьэщлыкыным, ауэ щыхьуклэ, флым хуэуэщинным. Псом ящхэраци, ахэр купщлафлэщ, сабийхэм я гущлэм льэлэсу художественнэ пэжагы яхэлгыщ, тхаклуэм и псалъэхэр еджаклуэ цыклуэхэм я гумрэ я псэмрэ дохьэ.

БАРУЗДИН Сергей,

тхаклуэ

1978

... Игьащлэм Лиуан умыльэгьуами умыщлыкыуами зыхуумыщлэнклэ лэмал зимылэщ абы и тхыгьэхэр псэклэ куэд зыгьэва, гугьу ехьа, ауэ гу шабэ, лушабэ цыхум, губжьрэ дыджрэ зымыщлэм и лэдакьэщлэкыу зэрыщытыр. Лиуан усаклуэт – усаклуэ дыдэт, и лэщлагьэкли, и дуней тетыклэкли.

КХЬУЭИУФЭ Хьэчим,

тхаклуэ, критик

1997

Губжокьуэ Лиуан и цлэр куэдрэ зэхэсха, и тхыгьэхэм седжа нэужыщ езым сыщыхуэзар. Губжокьуэр куэдым кьащлыкыу усаклуэ хьуат, университетым щеджэрт. Зэгуэрым абы срохьэллэ тхыль цыклуэ гуэр иыгыу. «Дашцэщ уэ езым уи тхыль кьыщыдэклинуыр?» – соупщл. «Куэд илэжкьым сысейри кьыдэклиным», – желэ Лиуан.

Пэжуи, куэд дэмыкыу дунейм кьытехьащ Губжокьуэм и япэ усэ тхыль цыклуэр, «Шэрэдж толькьунхэр» зыфлишар. Тхыльыфл хьуат ар, усэфл куэди итт.

Цыхуу шабэхэр, лэдэбхэр куэдрэ псэууэ жалэ. Ауэ Лиуан гьащлэ кыхь хьуакьым. Итлани ар ноби кьытхэтым хуэдэщ, тщыгыущ и усэхэр.

ХЬЭХ Сэфарбий,

тхаклуэ

1995

Гьащлэ клэщлт Губжокьуэ Лиуан, ауэ зэрыпсэуа зэман мащлэми абы куэд хуээфлэклащ. Хуээфлэклащ и лэжыгьэм хуэпэжти, хуэлэ-ижыти, и гьащлэри и гуащлэри щыхь зыпыль луэхугьуэм триухуати.

Абы и тхыгьэхэм гьащлэ кыхь иратынущ япкьрыль гупсысэ куухэм, я идейно-художественнэ гьэпсыклэм, я гьэсэныгьэ-уэщинныгьэ мыхьэнэм. Усаклуэм и тхыгьэ нэхьыфлхэр лэпкь хабзэм, лэпкь гьащлэм щыщ луэхугьуэ нэхьыщхэхэм теухуащ. Аращ ахэр мыклуэдыжын зыщыыр, цыхугум дэзыгьэхьэр, цыхупсэм езыгьэхуэбыллар.

АБАЗЭ Албэч,

щлэныгьэллэ, литературэдэж

2014

Гъубжокъуэм и акъылри и гупсысэри хуигъэлэжьащ усакIуэ псэ хьэлэлым дежкIэ нэхъ лъапIэ дыдэу къэлгытапхъэм – лъэпкъым и нобэмрэ и дыгъуасэмрэ зэпыщIэным, абы и пщэдей махуэр убзыхуным, ар хъуэпсапIэ ин дэтхэнэ зы цIыхуми хуэщIыным.

Нобэ ар къытхэмытыжми, езыр ди гъусэм хуэдэу, тхылъеджэхэм тIэщIэлыщ абы къыщIэна и художественнэ тхыгъэ нэхъыфIхэр зэрыт тхылъхэр. И IэдакъэщIэкI купщIафIэхэмкIэ усакIуэр хэтщ цIыхугъэмрэ гуапагъэмрэ дунейм тепщэ щыщIыным.

ЕРЖЫБ Аслъэн,

педагогическэ щIэныгъэхэм я кандидат
1998

Гъубжокъуэм и тхылъхэр къыгуэхыпIэ имыIэу епхащ абы и гъащIэм, и щыIэкIэ-псэукIэм. Ар зэи тетыхьыркъым фIыуэ зыщымыгъуазэ Iуэхугъуэхэм. Сыт щыгъуи хуосакъ усэм и фащэм, сатырхэм пкъы ящIэту щытыным. УсакIуэр хуцIокъу къищтэ темэхэм нэгъуэщIхэм къамыгъуэта гуэрхэр къызэрыщигъуэтыным. Ар Iуэху гугъуш, ауэ Ли-уан фIы дыдэу къохуылIэ.

ЩАКИУЭ Марьянэ,

литературэдж
1984

Усэхэр

ГЪУБЖОКЪУЭ Лиуан

СИ ЛЪАХЭ – СИ УДЗ ДАХЭ

«Сяужьклэ хуейми удзи къремыкл...» –
Жилат, жи, цыху лей гуэрым,
Цылэм щыгъуэ.
Сызэрыщыкларэ си гум зэи имыкл
А псалъэ лейхэр— ноби срощыгъуэ.

Ар дауэ цыхум и жьэ кыжьдыукл:
«Сяужьклэ хуейми удзи къремыкл...»

Мо дыгъэ кьепсу псоми хуэжумартым
И бзийхэм щыщ абы кылымысарэ!
Кыпхитхыу уэсыр ажэгъуэмэр мартым
Дунейм кыщытехьам ар хуэмызарэ!

26

Ар дауэ цыхум и жьэ кыжьдыукл:
«Сяужьклэ хуейми удзи къремыкл...»

Ди щлантиэм дэзу сэ удз дахэ згъэклт,
Шыпхьуншэу схьыти,
Шыпхьу кьалэн згъэзащлэу;
Гъэгъахэр гъунэгъу ыхьэу кьезгуэшэклт,
Сэ нэщхьыфлагъэт кьайысхри гуфлапщлэу.

Ар дауэ цыхум и жьэ кыжьдыукл:
«Сяужьклэ хуейми удзи къремыкл...»

Сощлэж, сэ губгъуэм лэджэрэ сыклуащ,
Си пщашэр згъэгуфлэну удз дахэхьэ,
Сэ куэдрэ гуфлэ нэпсхэр кыысфлэкуащ
Сыкьеджэу усэ удз кыщыслэщлалъхьэм.

Ар дауэ цыхум и жьэ кыжьдыукл:
«Сяужьклэ хуейми удзи къремыкл...»

Уэшх кьошх,
Е цыІэрыльхьэу уэсыр кьос —
Ди щыльэр щремышцІэ зэи удз дахэ!
Ажалыр бжэм нэхъ благъэш —
Хъумэ кьэс —
«Си ужьыр махуэ пхухъу...» —
БжызоІэ, лъахэ.

СИ ЛЪЭПКЪЫМ

Лъэпкъ пагэм сэ нэчыхькІэ сыхалъхуащ.
КІуащ БетІал.

Зи лыгъэ, зи нэмыс зыгъэнэхъапэ,
Налкъутналмэсми щхьэр хуэзымыгъэшхъ,
Си лъэпкъ, уэ сыткІэ нэхъыфІ сыпхуэгуапэм? —
Къэмыхъу гупсысэм сигу щыхимыгъэшцІ.

Хабзакъым къэплъхуа быным укъыгъащІэу
Уи напэр щытрихыуэ утыку,
Сэ къысфІэпщаци уи бын пажэм и цІэр,
Сыхэтщ ар згъэпэжыным псэ спытыху.

«Вагъуэ жыпІауэ дыгъэ къэсхьыфакъым»,
Бийм бгъу хэзгъэшцІу епщІанэр къэзмыхуа...
Къызэт Жаншэрхъи, ещхъу Сосрыкъуэ,
СытекІуэдэнкІэ хъуми уигу мыныкъуэу,
СыхуэшцІ хъумакуэ нэмыс къыбдалъхуам.

ЩЭПСЫ* И ІУФЭМ

Къуршыпс цыкІу,
Мэз бжэну, лъакъуэ псынцІэ,
Адыгэш мыгъасэм ещхъу Іэл,
Удыхъэшхми угъми къысхуэмышцІэ,
Хэт къыпхэзылъхьар апхуэдэ хьэл?

УкъыщІэж къысфІощІыр анэ бгъафэм,
Уэ анэ быдзышэу сыт бдагъуэн?!

* ЩэпсыкІэ зэджэр Туапсе кьалэм и гъунэгъуу тенджыз ФІыщІэм хэлядэ псыщ.

Ди адэжьхэм шыр псы шрагъафэм
Ягу урихьу цлэ кьыпфлащагъэнц.

Пхуацлащ жыгейм мэзыр цлэфлэщ джанэ,
Ар адэжь фэепльщ — зыщызмыгъэнцл.
Щигъэсысклэ жьыбгъэм я кьудамэр,
Ди бзэклэ лушацэу сэ кьысфлощл.

Уахуэзэшкьэ адыгэ шууейуэ
Уи псы луфэм щепсыхьу щытам,
Е зи щхьэцыр лъэдакъэпэм теуэу
Псыхьэ кьаклуэу уи луфэм лутам?

Ноби, анэм кьыкларыхуа шыщлэу,
Ахэм уаклэлыжэурэ уощыщ,
Шэпсы цлыклу,
Щлэ щлэткьым уэ уигу щыщлэм,
Щумыгъуэтклэ абыхэм ящыщц.

Зэуэ кьуедзри аркъэну толькьунхэр,
Тенджыз Фыщлэм укьегъэувылэж,
Цогъэтыжри шууейхэм лыхьуэныр,
Нэщхьей укьэхьуауэ зошылэж.

АДЫГЭ ШЫ ФЛЭДЗАПЛЭ

*115-нэ Къэбэрдей-Балъкъэр
шуудзэм хэту Хэку зауэшхуэм
хэкуэдахэм я фэеплэу*

Адыгэ щлэнтлэм шы флэдзаплэр
Дэтщ уи гугъэнуи щхьэгъэрыт,
И лэпэр уафэм щлиушлэуэ
Дыгъэпсыр псоми пфлощл ярит.

Ешауэ блэклмэ гьуэгурыклуэр,
Кърегъэблагъэ — лумплэлыгъщ.
Нэщхьейуэ кьаклуэмэ щхьэклуэр,
Ар сын гъэжащи, гуауэр щлыгъушц.

Зауэ махуаеу — щыгъупщакъым —
Адыгэш IумпIэу иыгъар;
КъызэранэкIыу шы лъэ макъыр,
Шууейхэр гъуэгу щытехъэгъар.

Тенауэ и нэр йоплъ Шыхульбагъуэм —
КъыфIощI бын къэтхэр кърикIуэж...
Псыпыхухэм я шы соку хельбагъуэ,
АрщхъэкIэ ахэр щхъэгъэпцIэжщ.

Мы пщIантIэм бийр шым къыщепсыхыу
А шы фIэдзапIэр IумпIэIыгъ
Яхуэмыхъунырщ, псэм щымысху,
ЩацIар шууейхэм щIыр пIэщхъагъ.

ХъэщIэщ Iухам и гъуэгугъэлъбагъуэу,
ИмышIу хъэщIэ зэхэгъэж,
Адыгэ хабзэм и хъумакуэуц
Ар щIыхасари — егъэпэж.

ЖЫЛЭ

Жылапхъэ ящIкъым хъэдзэ псори,
Дэтхэнэ думи кърамыш,
Зи армэ кIуэгъуэу, зэпапльыху,
Ар къыщыхахкIэ хощыпыхь.

Къыхах купщIафэу нэм къыфIэнэр,
ИмыIэу зыри сэкъат лъэпкъ,
Абдежым къикIми зи кIэныр,
Зэи къытемынэ цIыху и хъэкъ.

Къэджа иужькIэ хъэрхупыр
КъыкIыкIыу ар щIыгульым хэльщ...
КъыхуащIа дзыхъыр егъэпэжыр —
Дзыгъуэ тхъэкIумэр щIым къыхоплъ.

Губгъуэшхуэм уэгъум ар щибэну
Гугъуеху мащIи имыгъэв,

Араш кыкыгтэу духэм щилыыр,
Бжыхьэр кыхьамэ, гъавэ бэв.

Ет жылэм гъащлэр, сэлэт хахуэу,
Ар фыщлэ жыги зэи хуэмей.
ЗыхегъэкӀуадэ щым,
И лъахэр
НасыпкӀэ хьуным папщлэ бей.

ТЕНДЖЫЗ ХАБЗЭ

Тенджызым тетхэм яӀэщ хабзэ,
Ар лэджэ щлауэ къадекӀуэкӀыу:
Хэтщ псалъэ закӀуэ псоми я бзэм,
Хэт зэхихами зэхищӀыкӀыу.

Тенджызым кхъухьыр щыщилъафэм,
«СОС» — жиӀэу ет хьыбарегъащлэ,
А псалъэм къокӀри «Къевгъэл ди псэр!» —
Зи луэху шынагъуэм ныхуопӀащлэ.

Сыт хуэдэ кхъухьми, ар хэт ейми,
КъэлыӀуэм дежкӀэ иунэтӀынущ,
И шыкӀэ мафӀэ егъэуауи,
Ар гузэвэгъуэм къыхихынущ.

Мы щылыгъэ иным зэрызекӀуэу
Къайгъэшы защӀэу теткӀэ лэджэ,
Дуней къэхъукъащӀэм и мызакӀуэу
БэлыхькӀэ щыхур зыгъэтхьэджэ!

Фыт тенджыз хабзэр щым щыӀамэ:
Зы щыхур щыхум имытхьэлэу,
Зы псалъэ жиӀэу щыхур джамэ,
Псэр зауэ-банэм къригъэлу!

АВТОБУС КЪЭУВЫӀЭПӀЭМ ДЕЖ

Магъыр щӀалэ щыкӀур зэгуэду,
Джэшым хуэдэу къолъэльэх и нэпс,

Автобусым блишащи и адэр
КъыкIэлъыкIуэ къэувыIэпIэм нэс.

Магъыр сабийр зыми хуэмыудэIуу,
«Папэ» фIэкI и макъым къимыкIыж...
Иджыпсту абы и гузэвэкIэм
ПлIыщIрэ зы гъэр сэ сигу къегъэкIыж...

ДыкъыкIуанэу анэм и кIэ къуагъым
МафIэгужьхэм мащIэм дыхана?!
ПсыхэкIуадэу сабийм ди гъы макъыр
Дэ адэншэу дапцэ дыкъэна?!

Абы щыгъуэ мафIэгухэм я Iугъуэу
Ди адэхэм я нэкIур зыгъэпщIуар
Нобэм къэскIи хэлъкъэ атIэ тхъугъэу
Фызабэхэм я щхьэм къыхэна!..

О, шоферхэ, мафIэгухэуэу щыIэ!..
Фи гулъэфым, маржэ, фыхуэсакъ,
ФытемыплъэкъукIыу фыкъэувыIэ,
КъэмыIу щыкIэ сабийм я гъы макъ!

ЩIэблэр топ уэ макъым зыкIи хуейкъым,
Къыхэмыщту ахэр ирежей...
ЩIыми, псыми, уэгуми фыщызекIуэ,
Зауэ гъуэгур къыхэвмых къудей!

СИ АНЭМ

Си анэ Лихтэ и фэеплгъу

Сыщысабийрэ сэ си гум илЪаи,
Гукъеуэ ину ар сиIэу:
КъытеIэбакъым си щхьэфэм сэ зэи
АдэIэ щабэ жыхуаIэр.

Хьэуэ! Сисакъым сэ адэм и куэщI,
Гуцэ уэрэдхэр схуигъэIуу,

Анэ гумащIэ бзэ IэфIым нэмыщI,
Эым щымыта сигъэудэIуу.

ЖаIэ, си адэр Хэку зауэм дэкIау,
Анэм и ныбэ сэ силъу;
ЖаIэ, зауаеми ар щаукIау,
ЩIалэ хуальхуами Iумыплъэу.

Бын игъэджэгүү сэ адэ слъэгъуам,
Сыгъыу уи дей къэзгъэзэжырт.
— Мамэ, си папэ дэнэ здэкIуар? —
ЖысIэм щхъэусыгъуэ къэплъыхъуэрт.

— Си псэ, умыгъ... къэкIуэжынщ... модэ кIуащ, —
Си щхъэм къыдэплъэрт Iэр щабэу,
Ауэрэ сэри балигъи сыхъуащ,
Пхъащ уэри гъащIэр фызабэу.

Сыщыстудентым сыкъыпхуэкIуэжам,
Укъыспежажъэрт угуфIэу,
Сыкъыумылбагъуу тхъэмахуэ блэкIам,
Iэплэ къысхуэпщIырт сыбгъафIэу.

Джэдкъурт зи быным хуэсакъым нэхъей,
Стетт сытым щыгъуи уи нэлэ,
Бадзэ си нэкIу тетIысхъауэ сыжейм,
Уи гум псэхупIэ имыIэт.

Ауэ гъатхэпэу щыгъагъэм дунейр,
ЗыщумыгъэнщIу гуфIэгъуэм,
Хъуауэ дахагъэр уэ уигу пыкIыгъуей,
УнкIыфIыпащ уи нэвагъуэр.

Уи пIэкли гъащIэр сэ фIыуэ слбагъунщ,
Нэзгъэсыжынщ уи Iуэху Iыхъэр,
«Си псэкIэ» сэ укъызэджэу щытаи, —
Анэм и быныр арщ и псэр.

КЪАУЦ ЦХЪЭНТЭ

Си гъуэльыпІэм сыт щІауэ
Уэ уис ущхьэукъуэу,
Си анэ лам и фэепль
Къауц цхьэнтэ!
Сэ сежьауэ ськьэtmэ,
Анэм ещхьу уигу ныкъуэу,
Укъыспэплъэу
Жэщ кІыхьхэр хокІуатэ.

Чыш сытест сыщыщІыкІум,
«Шууейуэ» зызгъасэу —
Схуримыкъут ди пщІантІэшхуэр
ТІэу пкІэгъуэ...
ТІэкІу-тІэкІуххэу, бэу хабзэу,
Къауц зэхуихьэсу,
Уэ усхуищІырт си анэм,
Къогугъуу...

Зыр зым пеуэу,
Щэнейрэ адакъэхэр маІуэ...
Сыщысщ,
Усэ ныкъуэтх зэІыспщІыкІыу.
Уи къуапитІыр уи ІитІщ —
Къэпшияуэ уольаІуэ:
«Куэдщ, гъуэльыж, си псэ тІэкІу», —
ЖыпІэ щІыкІэу.

Къауц цхьэнтэ фэепль,
Уэ узилэщ пІэщхьагъыу.
Согъэтынш —
Сешам цхьэр узогъэщІыр,
Пхэльщ анэлэ хуабагъи,
Анэм Іэр къысщІиІыгъэу
Сэ и куэщІ зезгъэщІауэ
КъысфІощІыр.

СОГЪЭДЖЭГУ ОБЛИГАЦЭ

Согъэджэгу облигацэ...
Сэ согъыр...
Си анэм арцц и фэеплзу кьэнар,
И Иэ гьурхэмклэ ибжу ццилыгьым
И Иэпапни абы кьытенацц.

Слыгъщ тхылъымпIэр —
Солъагъу ди жэмыжьбыр...
Мыр и уасэт езыр махуитху гьэш...
Облигацэ!
Уэ сыту ужьажьэт,
Уэ узейр бгъэгуфIэж уи гугъэж?..

Ишэчацц сэ си анэм гугъуехьы.
Абы ицIэрт гугъуехьыр зицIыс,
Облигацэ зытIуцц кьыщыхуахьми,
Ар кьэкIуэну пщэдейм егупсыст...

Зауэ бзаджэрт гугъуехьыр зи ягъэр,
ФIыуэ ицIэрт си анэми ар...
... Эгъэджэгуацц облигацэ...
Сэ согъыр...
Зэстыжынуур сэ хэт кьиджэгуар?

* * *

ГуфIэгъуэм гуауэр и лъэпагъщ,
И лъэпагъщ.
ГуфIэгъуэм гуауэр и пэшэгъуцц,
И пэшэгъуцц.
ГуфIэгъуэм гуауэр и Iэпэгъуцц,
И Iэпэгъуцц.
ЗэщIыгъуцц зэсауи си гур ныкьуэщ,
Си гур ныкьуэщ...
ЗэкIэрысчынур, ауэ сыт...
ЗэтIолъхуэныкьуэщ,
ЗэтIолъхуэныкьуэщ.

ШЭХЭМРЭ ХЬЭДЗЭХЭМРЭ

Нартыхур мэпIэнкI...
Шэхэр мэпIэнкI...
Хэт жызылар, хэт зи псалъэр?
Зауэр йокIуэкI...
Шэхэр мэпIэнкI...
Нартыху Iэдийм шэр толъалъэ.
Холъалъэ щIым шэ плъахэри,
Холъалъэ нартыху лъэлъахэри...
Холыхь шэ цIывахэр вагъэм...
КъыхокIыкI хьэдзэхэр гъавэу...

БЛЭМРЭ БЖЬЭМРЭ

Ираф блэхэм уэсэпсыр пцэдджыжькIэ
Пабло Нерудэ

Блэм иIэщ шэрэз...
Бжьэм иIэщ шэрэз...

Удз лъабжьэм блэр щIэсщ.
Удз щхьэкIэм бжьэр фIэсщ.

Блэр йофэ уэсэпсым.
Бжьэр щIоф удз зыфIэсым.

Щхьухь бзаджэр ещI блэм,
Фо маер хех бжьэм.

Къэхьугъэр нэщхьейщ,
Къэхьугъэр хоплъэж:
Зэбий шэрэзитI
КъигъэщIащи – щIогъуэж.

САБИИГЪУЭ БЗЭХА

– Ей бдзэжьеящэхэу псыкIэ ерыщхэ,
Архуанэ куухэр къунтхкIэ къэзыщхэ!

Жэмтхьэлэпс цыклуу фэ фыщызеуэм
Си сабиигъуэр, дыщэ бдзэжьейуэ,
Цысцлэклати,
Фльэгъуауэ плэрэ?

– Хьэуэ, апхуэдэ дрихьэллактым.

– Ей щэклуэн луэхум куэд хэзыщыкхэу
Ццаклуэжьхэ, сакъыу мэз ццлэзыщыкхэ!
Мэз бжэн хужь цыклуу, гу цызмыхуауэ,
Си сабиигъуэр, сызэкъуэхуауэ
Сцлэклыгыати,
Фльэгъуауэ плэрэ?

– Хьэуэ, апхуэдэ дрихьэллактым.

– Ей пщэдэль плыжьбу еджаклуэ цыклухэ!
Махуэм школ гъуэгур тлэунейрэ зыклухэ!
Фэ фи ццлэщыгъуэу фызытет льягъуэм
Зэ лэпцлэлапцлэу си сабиигъуэр
Цысфлэклуэдати,
Фльэгъуауэ плэрэ?

– Хьэуэ, апхуэдэ дрихьэллактым...

– Хьэуэ, апхуэдэ дрихьэллактым...

ЦХЬЭГЪУСЭ

Ритэ хузотх

Цхьэгъусэ,
Цхьэгъусэ, –
Цыху лушт япэ дьдэ
А псалъэ зэхэлбыр
Зэгъусэ зыцлар.
Цхьэгъусэ! –
А псалъэм бгъуэтынктым нэхь быдэ –
Ар жыру псыхьац,
Ар насыпклэ гьэнцлац.

Зэкьуэтци псалытЫр,
Щышынэркьым щЫи,
Псэр илбу зы чысэм
Нэху Іэджи ягьэщ...
А тІур зэлэпэгьумэ,
ТекІуэну сыт щыІэ! —
Здагуэшыр гуфІэгьуэр,
Ажалыр Іуагьэщт.

Яку дэль льягьуныгьэм
Сохьуэхьу, сыхуоусэ:
Ирехьу я гухэльыр
ПсэухукІэ мыжэщІ.
Щхьэгьусэ,
Щхьэгьусэ, —
Щхьэм псэкІэ и гьусэ, —
Зэкьуэпчмэ а тІур,
Насып вагьуэр ижащ.

* * *

Сэ згуэшт насыпыр сыщымысхьу,
ХэзгьэщІуи хьэдзэ кьысщымыхьут;
Кьызэмыльэлуми ялэщІэслхьэрт,
Кьызэльэлуаи сымыгьэщІэхьут.

Сабийм я щхьэфэ сэ Іэ дэслхьэрт,
Балигьым тыгьэ хуэсщІт уэрэд,
Сэ цЫкІуми инми сахуэупсэрт,
ИтІани згуэшыр сфІэмыкуэдт.

«Зыгьашхэр жылэр шхын щхьа малІэ», —
Сэрами ярейт щЫжалар...
А кьезгуэшэкІым щыщ зы Іыхьэ
Кьэзгьэнэн гугьи симыІа.

ЕсхьэкІт апхуэдэу сэ сыгуашэу,
Сызыхуэупсэм щытхьу схуагьэшт:

«Насып зыгуэшу насыпыншэ
ЩымыIэ, – псори кытхуэгуэш».

Щыхэтыр дэнэ иджы ахэр –
Зыхуей ягъуэту цэху хъужа?
Нэхъ насыпышхуэ къайуэлIауэ
ЯхуэсцIа мащIэр кIуэдыжа?

БжьыхъэкIэ жыг жьым иудыныщIэу
Сыкъэнэжауэ кысфIоцIыж.
СынасыпыфIэм кысхуэмьщIэ,
Сынасыпыншэм сымьщIэж!

КЪАПЛЫИ-КЪЭДАIУЭ...

Дыгъэ къухъари кыкъуэкIыжынщ –
Щхъэл Iуцтыхъари IувыкIыжынщ.
КъапIыи-къэдаIуэ...

Зэ гъэрэ-щIырэ зэхэкIынщ –
Бзухэм уэрэдкIэ ягу дыкъэкIынщ.
КъапIыи-къэдаIуэ...

ВакIуэми гъунэ зэ ирилъэнщ –
Вагъэбдзумиблри уафэм Iуплъэнщ.
КъапIыи-къэдаIуэ...

Хуиту вагъуэбэри хъэсэм хэплъэнщ –
Шэтвэр къэкIыгъэми жэцкIэ хэхъуэнщ.
КъапIыи-къэдаIуэ...

Уафэр хъуэпскIынщи щыблэри уэнщ...
Лэгъупыкъу пхъэхъри уафэм щIэуэнщ.
КъапIыи-къэдаIуэ...

Къуршыпс къиуар и плэ изэгъэжынщ...
И гъуэгу захуагъэми игъуэтыжынщ.
КъапIыи-къэдаIуэ...

УсакIуэ Сонэ Абдулчэрим ильэс 75-рэ ирокъу

ЕЗЫМ И ДАМЫГЪЭ

Усэным хуальхуа усакIуэ щыпкъэм, усакIуэ нэсым и пщэрыль нэхъыщхьэхэм ящыщц цIыхупсэр фIым, IэфIым, дахэм хуэуцииныр, хуэгъаушэныр. Лирикэ мэхъэбым ит усэфIым гур егъэжан, лъэр щIегъэкI, зэфIэкIым хегъахъуэ, ди гъащIэр щIэщыгъуэ ещI.

УсакIуэм и «ПыIэээфIэхь зэман» тхылъым седжэурэ япэ напэкIуэцIхэр щызээзгъэдзэкIым, занщIэу си нэр зыфIэнар «Едзыгъуитху» псалъащхьэм щIэт ещанэ усэ сатыриплIырщ:

*Губжь бзаджэр пIалъэкIэ кыстекIуэу,
ГуцIэгъуниагъэ зыхэслъхьакъэ, –
Уэ кысIэщIэлъхьэ сабий цIыкIуи,
Бзэрабзэу си гур ежъэжынкъэ.*

ГъэщIэгъуэну зэхэлъщ цIыху гъащIэр. Дэ, кызыэрыщIэкIымкIэ, дызыгуэру нэгъуэщIхэм закыфIэдгъэщIын щхьэкIэ дыфитIнэми, сыт хуэдэфэ зытедмыгъэуами, гъэпцIагъэкIэ зызыхуэдмыщIами, фэрыщIу дызэхушымытами, тхэткъым тхэ пэлъыти, бегъымбари, мелыIычи. Гуэныхьы псапи зыIэщIэщIэ дыцIыхуц, Iеи фIыи тхэтщ.

Ер зи гум иль цIыху икIэм, хьийм икIауэ цIыху губжьам, гущIэгъу зыхэмылгыжу щIэпхьаджэ зыIэщIэщIэфыну цIыху Iейм гъэфIагыбзэ зыкыщI щхьэкIэ, цIыхуфIыфэ зытригъуэну хэт щхьэкIэ сабий ираткIэ – хуэкIуэркъым, залымыгъэкIэ IэщIалъхьамэ, яхуэмыгъэудэIужу, магъ. ГъэщIэгъуэнц сабий цIыкIу зыIэщIалъхьа ба-

лигъым и гур сабыр хъужауэ, бзэрабзэу, зэрежъэжыр. Ар усакIуэ наб-
дзэгубдзаплъэм и къэхутэныгъэ лъэщу собж.

Сэ кызырэысфIэщIымыкIэ, сабий цIыкIухэм, ныбжьыщIэхэм,
щIэблэм яхуэтхэну хуитыр гу къабзэ-псэ къабзэ зиIэ тхакIуэхэрщ,
усакIуэхэрщ. Зи гугъу сщIы усэм хъэкъыу си фIэщ ищIащ ар зи
IэдакъэщIэкI усакIуэр куэдым зэрэфIэкIыр. Сабий зекIуагъашIэм
хуиуса уэрэдым хэт нану дыгъэм «зыльэIэсри къретхъужьэ, хъэфэ
топри ирехужьэ», зэрыжаIэу, жьым тесу псым йопыдж. Зэм, адакъэм
зыпищIыжу, ар мэдзакъэ, зэми – джэдум и кIэр кьиубыдыну кърехуэкI,
пкIатэ-лъатэщи – «даргуэщ» жиIэу мэджалэ. ТемыплъэкъукIыу, сакъыу
сабийм кIэлтыплъым фIэфIу дадэм жеIэ: «Фыхуэсакъыт а си щIалэм,
Тет кышфIошI а цIыкIур мылым». ИкъукIэ гъэхуауэ, зэкIужу, удихьэ-
хыу тха хъуащ «Ди-ди» усэ цIыкIури:

*Ди-ди, ди-ди,
Вакъэ цIыкIухэр лъыгъыщи Данэ,
Хигъэуэнкъым лъабэм банэ,
Ди-ди, ди-ди,*

*Егъэбакъуэ лъабэр Данэ,
ИгъэгуфIэу дахэм нанэ.
Ди-ди, ди-ди.*

Адыгэм лъхугъэр мафIэлыгъейуэ къелъытэ. Абы гъащIэм, цIыхум,
дунейм, быным хуиIэ щытыкIэр, философиер гъэщIэгъуэнщ. Адыгэм
дежкIэ зы быныр – бынкъым, бынитIыр – бын ныкъуэщ, бынищыр –
бынщ. Зы унагъуэу бынибл нэхърэ нэхъ мащIэ зиIэр унагъуэ хъуауэ,
унагъуэ тэмэму ялъытэу щытакъым. Зэщхъэгъусэхэм зэдагъуэт быныр,
хъыджэбзми, щIалэми, зэхуэдэу, фIыуэ ялъагъу: анэгур дыгъэм нэхъ-
рэ нэхъ нэхуш, нэхъ хуабэщи, щIохъуэпс дэлэпыкъуэгъу иIэнуи, «хъы-
джэбз», жи, адэри, дейм хуэдэу быдэщи, щIохъуэпс лъапсэр игъэбэ-
гъуэн, дэлэпыкъуэгъу кыыхуэхъун папщIэ щIалэ кыыхуалъхуну. TIум яз
дунейм кыытохъэри, адэ-анэр щымыгауэ кыыщIокI. Хъыджэбз цIыкIум
и быдзышэ Iыхъэ щIалэ цIыкIу ебгъэфэну е щIалэ цIыкIу и быдзышэ
Iыхъэ хъыджэбз цIыкIу ебгъэфэну дурыстэкъым.

УнагъуэщIэм ехъуэхурт къуэбынщэбын хъуну я гуапэу. Мис ап-
хуэдэ щIыкIэм тету я бын зэдапIыжырт, лажъэу-шхэжу зэдагъасэрт.
Адэмыущий-анэмыущий къахэмыкIыу щIапIыкIырт адыгэ хабзэм. Бы-
ныр IэфIщ. КызырэыщIэкIымыкIэ, къуэрылъху-пхъурылъхухэри нэхъ
IэфIыжщ дадэрэ нанэрэ я дежкIэ. Ар фIыуэ кыыщыгъэлъэгъуащ «Гъэ-
махуэр кыыдоджэ» усэм. ЩIымахуэм гъатхэри дэкIуэу еджа цIыкIухэр
псыхъуэм доужьгъэри дыгъэрыжъэ хъуху загъэпскI, зохъэзохуэ: кыызэ-
дожэ, зэми кьольэ, зэм долъей, мывэр къату зэтрагъэсри, нэхъ шэрыуэм
йоплъ:

*Псыхъуэр ди гум дэ пымыкIми,
Дэ зэманыр «дымыгъэс».
Шэджагъуащхэр блэдмыгъэкIмэ,
Нанэ щытхъур кыытлъегъэс.*

*Ар ди дади и жыIауэ –
ДгъэбжьыфIэн дэ псыхъуэр тлъокI,
Iуэху зырызхэмкIи мьIейуэ
Сэбэп дыхъун тхузэфIокI.*

*Дыгъэр аддэ екIуэтэхмэ,
ШкIэр ди унэ къыдохуж:
Жэмыр хъунIэм къикIыжамэ,
Къыдет мамэ пIанIу хужь.*

Мы сызытепсэлъыхъ тхылъым къыщыгъэлъэгъуа адыгэ лIыжь-фызыжь дадэрэ нанэрэ угъурлыхэщ. Абыхэм я бын и быныжхэр хъупхъэ цIыкIухэщ. А образ хъэлэмэтхэр къэзыгъэщIар усэным хуалъхуауэ тхэну зыхуэфашэ усакIуэщ.

ЕтIуанэу си нэм къыфIэнар «Едзыгъуэ Iэрамэ» псалъащхэм щIэт усэ гупым щыщ етIуанэ сатыриплIырщ. Мыпхуэдэ адыгэ поэзием иджыщ япэу сыщрихъэлIэр:

*Зэ щымыIари щыIэ хъууэ,
ЩыIари щыхъукIэ щымыIэж,
ЩыIэнкIэ хъуну щымыIахэм
ЩыIар щIэх дьдэу лъэщIохъэж.*

Прозэм къыщхъэщыкIыу усэр усэ зыщI рифмэ зэгъэкIуахэр зы макъыуи макъ зыбжанэу зэгъэкIуауи, къытригъэзэжрэ псалъэ кIэуххэр зэрипхыу, сатыритIуи нэхъыбэуи къэкIуэнкIэ мэхъу. Ахэр къызэрыгуэкIыуи, гупуи, уеблэмэ зэрысатыруи зэгъэкIуауэ зэщIэжыуэу щытынкIи мэхъу. Апхуэдэм «панторифма»-кIэ йоджэ. Абы лъэпкъ поэзиехэм, зэзэмызэххэ мыхъумэ, ущрихъэлIэргъым. Панторифмэр щыхъэт нахуэу къоув ар къызыбгъэдэкI усакIуэм бзэр куууэ зэрищIэмкIэ, псалъэхэр зэрыхуей дьдэм хуэдэу Iэрыхуэу къызэригъэсэбэпыфымкIэ. Сэ тэмэму субзыхуфауэ схужыIэнукъым, ауэ къызэрысфIэщIымкIэ, гушыIэ хуэдэурэ, псалъэгъэджэгум хыхъэри мы усэ сатыриплIыр зи IэдакъэщIэкI усакIуэм, щIагъыбзэ щIэлъуикIи цIэимыIуэу, нобэрей политикэм теухуауэ зы гупсысэхуэ гуэр къыщиIуэтат. Мис ар дьдэмкIи, абы и пщIэр, и щIыхъыр, и Iулыджыр си деж лъагэ щыхъуауи къэслъытащ, зэрыжаIэуи, лIы мышынэжхэм, усакIуэ жъэнахуэхэм яхэзбжащ. И чэзу хъуауэ си гугъэщи, сызытепсэлъыхъ усакIуэмрэ абы и IэдакъэщIэкIхэмрэ щыгъуазэ фыхуэсщIым нэхъ къызоштэ. Ар – иджыри къэскIэ зи цIэр къуэладжэ мыщIыхум дэубыдауэ шаIыгъа, екIи-фIыкIи зыри зытемыпсэлъыхъа, къилэжъауэ хуэфашэрэ пэт, хэлущIыIу мыхъуауэ къэна, тхылъеджэми критикхэми фIыуэ ямыщIыху усакIуэ щыпкъэ Сонэ Абдулчэримщ, абы и тхыль хъэлэмэтлажьэхэрщ.

ЦыкIуу къемыжьэ ин хъуркъым, жи. Иджы лIыпIэ иува Сонэ Абдулчэримши, шэч зыхэмылгыжырауэ, зэгуэр цIыкIуу щытащ. Сабиигъуэ дахэ зэримыIари, гугъу зэрехъари, гъащIэм и нэщIэбжьэ зэрилъэгъуари игу ихуркъым, ауэ ар абы гущIыIэ-псэ щIыIэ ищIакъым, цIыхухэм гужыгъэжъ яхуищIын хуэдэу, насып иIэти, нэщхъыдзэ ири-

хьуакъым. УсакIуэм дунейр кьыдофIэрафIэ, щIыльэр кьыдощIэращIэ, гьащIэр кьыдоIурыIэфIэ, цIыхухэрщи, Iэ щIыIум тесу кьрихьэкIынут, апхуэдизкIэ фIыуэ ельагьури. Е IумыщIа цIыхум фIыр зищIысыр ищIэркъым. НатIэкIэ жьэхэмыауэ, имыгьэгузэсауэ, и фэ дэмыкIауэ, псээпыльхэпIэ ихуэу имыгьэунэхуауэ абы зыхищIэркъым фIымрэ Iеймрэ, нэсуи пщIэ хуищIыфкъым гьащIэм и IэфIагьым. Мыбдежым щыжысIа псоми, жызмыIауэ кьэнахэми, щыхьэт тохьуэ Сонэ Абдулчэ-рим и IэдакъэщIэкIхэм ящыщ мы усэр:

*Шьыбгьэм ськьырилхьэу симыгьээджызджамэ,
ГьащIэм и пхьашагьэр пщIыхьуи сьмыщIэнт.
Пщащэм и нэбжьыцхэр кьыслгэмыIэсамэ,
Чэф хьуа псэм и хьэкьыр сьткIэ зыхэщIэнт.*

*Шьыбгьэм ськьырилхьэу ажалыр мыджэгьуамэ,
Гьыбзэ зьусахэр кьызгурьмыIуэнт.
Льэпоцхьэно куэдьыр кьызэмыгуэуамэ,
Фэм дэхуэну псори сьткIэ сэ кьэщIэнт.*

*Гьатхэм и IэфIагькIэ псэм зимытсыхьамэ,
Ар дыджыгьэ залэм щIэхутэнт и лгэгу.
ПсэмкIэ Дыгьэр Псэщи, ар кьытхуемыпсамэ,
Мы дунейм утеткъым – езыр тетц, уи цыгу.*

Гур мыплгэм – нэр плгэркъым, жи. Адыгэм нэм япэ гур иреггэщ. Абы куэд ирепх. ЦIыхум и гурыгьуазэмрэ и псэмрэ зэмыпхамэ, гууз-лыуз имыIэмэ, гущIэгьу хэмылгэмэ, адреи цIыхухэр и щхьэм иримы-лгьытмэ, иримыпгэмэ, псапэ имыщIэмэ, пщIэ хуимыщIэмэ, нэгьуэщI-кьинэмыщI дерт защIэу зэхэлгэмэ – ар сьтми цIыху? ЦIыху икIэщ! И щхьэ Iуэху фIэкIа зэримыхуэжу, зыр адреим хуэдзэлашхэу, едыгьуэу, зыгьуэтыр зышхрэ зышхыр зымыпшыныжу псэу цIыху щхьэхуещэхэр икьукIэ куэд мэхьу, я бжыгьэм хэхьуэ зэпытщ. Жэмыхьэтым, цIыхубэм, тхыльеджэм захуегьазэри, усакIуэр и гурыщIэ батэм кьызэщIиIэтауэ, и псэм кьабыл кьыщымыхьуу, мэхьашэу, зыгьэпIейтейуэ щыIэ Iуэхугьуэ мыфэмыщхэм щIоупщIэри езым жэуап иретыж мыпхуэдэ сатырхэмкIэ:

*Щхьэ сьблэмыкIыфрэ, си гур щIэмыузу,
Гьуэгум хьэ зейншэ цьыслгэгьуа нэужь?
Зи Iэпкьлгэпкь пщыкIутIым цьыц гуэр зьидэмыбзхэр
ЦIыхубэ кьуаншагьэм сфIоуцIыр я Iэужь.*

*Афэ джанэ цыгькьым си гу пщIанэ шьырэм –
Гурыгьу-гурыщIэбэм я уэрам шэщIащ.
Емрэ фIымрэ я кум сьхуэзат шэрыуэ,
Мы дунейм и кьуэпсым быдэу сьтыщIат.*

Аращ, Тхьэм ирещIи, усакIуэ нэсыр зэрыщытын хуейри – гу пщIанэу, нэгьуэщIым я гурыгьу-гурыщIэр ищIэу, зыхищIэу, гущIыхьэ щыхьуу, ахэр кьимыгьэхьун папщIэ, ем щихьумэу. Апхуэдэ

усакIуэрщ зи гьашIэри, зи гуащIэри, зи щIэныгьэри щIэблэм щхьэу-зыхь яхуэзыщIыр, кьытщIэхьуэхэм шапхьэ нэс езыгьэлыагьуфыр, егьэджакIуэ тэмэм, чэнджэщэгьу акьылыфIэ, фIы и фIыж узэщIакIуэ, гьэсакIуэ-ущиякIуэ щыпкьэ яхуэхур. Тхьэм и шыкуркIэ, апхуэдэхэр ди мащIэкьым. Абыхэм яхызобжэ мыпIащIэу, итх усэ бжыгьэкIи мащIэу, ауэ лирикэ и лъэныкьуэкIэ гуащIэу гьашIэм и кьэхьукьащIэ куэдым хунэс усакIуэ Сонэ Абдулчэри. Сэ кьызэрысщыхьумкIэ, ди лъэпкь усакIуэшхуэ КIуащ БетIал икьукIэ куууэ егупсысат: «Шым и гьащIэр кьызэрабжыр Илъэс бжыгьэкьым, ЛIым и бжыгьэу кьыхуабжыр ИщIа Iуэхурщ», – ЩоджэнцIыкIу Алий щыхужилам. ИкIи, пэжыр жьысIэнци, нэгьэсауэ захуэт. Псори кьыпхуебжэкIын: «Шагьдий», «ЦIыхумрэ щIыхьымрэ», «Сыт сэ сызыщыхуейр мы уафэ лъащIэм?», «Налшык парк», «Iуащхьэмахуэ», «Си лъахэ», «Уэшх нэужьым – си лъахэр», «Псэр мэхасэ», «Дунегьэ», «Шыхьужь», «Зи щIалэгьуэ», «ПыIээфIэхь зэман» – мы зи цIэ кьысIуа усэхэм фIэкIа нэгьуэщI имыIэми, Сонэ Абдулчэри ди адыгэ усыгьэр зыугьуея, зыгьэбэгьуа усакIуэхэм я щхьэ бжыгьэм хэзгьэхьэнут.

Абдулчэри и IэдакьэщIэкI псом ящхьэу кьыхэзгьэщхьэхукIыну сыхуейт «Шагьдий» усэр. Сэ зэрысщIэмкIэ, мыр япэу дунейм кьызэрытехьар уэрэдущ. «Уэрэд» жиIэмэ – ар усэ псалгьэрэ макьамэу зэхэлъ (зэхэт) произведенэщ. ТIуми языхэзри щхьэхуэ-щхьэхуэу мэпсэуф, ауэ зэшхуээсэрэ зэхэшыпсыхьыжа нэужь, искусствэм и теплъэщIэ зиIэ кьудамэщIэ кьоунэху. Псалгьэмрэ макьамэмрэ зэхуэфашэу япэ ибгьэщынур кьыщыпхуэмьщIэм деж, уэрэдым дамэ кьытекIэри лъэтауэ, зэхэзыхыр игьэгуфIэу, хэкухэр кьызэхельэтыхь. «Шагьдий» уэрэдыр кьыщэжьагьащIэм, ар и псалгьэкIи, и макьамэкIи, и темэкIи апхуэдизкIэ щIэщыгьуэ ящыхьуат цIыхухэми, зым жьэдэкIым зым жьэдыхьэу, дзапэ уэрэду зэдыжаIэрт, яIэпыщIэхужу ящымыгьупщэжауэ нобэми жаIэ. Сыт-тIэ апхуэдэ гьащIэ кIыхь «Шагьдий» уэрэдым щIигьуэтар? Япэрауэ, псалгьэхэмрэ – ар кьэзыгьэщIа усакIуэ Сонэ Абдулчэриррэ екIурэ-ещхьу абы макьамэ телъыджэ кьыхуэзыгьуэтамрэ – самодеятельнэ композитор, игьуэ нэмысу дунейм ехьыжа КIарэ Фолэрэ – шыр фIыуэ ялыагьурти, аращ адыгэш лъэпкьыфI дьдэ шагьдийм и образыр мыкIуэдыжыну уэрэду дунейм кьыщIытрагьэхьэфар. Абы сэри, сэ схуэдэ Iэджи, шэч хэмылзу, щыгуфIыкIащ. ЕтIуанэрауэ, уэрэдым хэлъ псалгьэхэр, акьыл жанкIэ егупсысауэ, екIурэ зэкIужу, дахэу гьэпсауэ, гупсысэ лъэщкIэ псыхьауэ, уэрэд усыкIэм и хабзэ нэхьыфIу поэзием щызекIуэм тету «ябзри ядащи». Мы дунейшхуэм зэпэщхьэхуэу лъэпкь куэд тетщ. Абы еплъытмэ, езым и лъэпкьыш иIэжу щыIэр мащIэ дыдэщ. Дэ, адыгэхэм, апхуэдэш зиIэу тхьдэ гьуэгуанэшхуэ кьэзыкIуам, ди щхьэемыгугьуныгьэмрэ ди щхьэхынагьэмрэ я зэранкIэ, дыкIэрыщIауэ, тфIокIуэдыж. Сэ си хьуэпсапIэт домбеякьым кьыхэщIыкIауэ адыгэшым и скульптурэ ди республикэм и кьалащхьэм дэтыну. ИкьукIэ фIыщIэшхуэ яхуэфашэщ уэрэдус-композиторми усакIуэми мы уэрэдыр тыгьэ кьызэрытхуащIам папщIэ. Мыбы хуэдэ зыгуэру кьыщIэкIынт, Тхьэм ирещIи, «уэрэдым псалгьэ хадзкьым» щIыжаIэжари. «Шагьдий» уэрэдым адыгэшым и хьугьуэфIыгьуэхэм я нэхьыфIхэр кьыхощыж, ар кьыгуэхьыпIэ имыIэу лъэпкьым, тхьдэм епхаш:

*Си шы кьаратиIэу ниIащхьуэу щIэлъэтым
Ди губгьуэ куэщIыр уи зэ ичыгьуэщ.
Уэ уи лъэ макъыу тхьдэм кьыщыджэр
Лыгъэ макъамэм и джэртэджэжкэ!*

УсакIуэм фIы дыдэу кьыгурыIуауэ ещIэ адыгэлIымрэ адыгэшымырэ зэщIыгьуу лIэщIыгьуэкIэрэ кьызадэакуа тхьдэ гьуэгуанэ гугьусыгьур, а тIур щызэщIымыгьуа лъэхъэнэ зэрыщымыIар, адыгэшым и щIыхьыр дуней псом щигъэлун папщIэ адыгэлIым лъэкIыу зыри кьызэрымгьуэнар:

*Шууейр уэрыншэм Iэцэниэ кьабзэт,
Уи бзэм щыгьуазэм урибгъэ дамэт.
Лъэпкъым и гуауи уэ дэбгуэшакъэ,
Лъэпкъым и гуати уэ ухэтакъэ.*

*Шыгъажэ хьуамэ, щытхьур кьыбохьыр –
ЩIыхьыр бохьумэ шагъдий лъэрыхьым.
Уэ уи лъэ макъыу тхьдэм кьыщыджэр
Лыгъэ макъамэм и джэртэджэжси!*

Адыгэш лъэпкъыгьуэ зэмылIэужьыгьуэу диIар куэд мэхъу. «Шагъдий» уэрэдым зэщIэжьыуэу ежьу жьгьыру дахэ иIэш:

*Адыгэши кьабзэу,
Ей, си шагъдий,
Шыщхьэмыгъазэу
Зьнэукьуэдий!*

Мы зыубгьуауэ зэпкърысха «Шагъдий» уэрэдым уедэлуну гухэхьуэщ, укьызэщIелIэтэ, гумрэ псэмрэ дохьэ, кьохуэбылIэ. Абы и макъамэ дахэмрэ и псалъэ гурыхьхэмрэ дежьурэ жыпIэу, иужьрей зэманым адыгэшыр гъэбэгьуэныр кьэгъэщIэрэщIэжын хуейуэ псалъэмакъ узынши зыгуэрхэм кьызыпхагъэлукI. Апхуэдэ гуращэ зиIэхэм Тхьэм и нэфI кьыфщыхуэ! Фи фIэщ зэрыхьун, фыхимылъэфэн икIи фыщIемыгьуэжын! Ар куэдкIэ нэхь щхьэпэт, псапэ зыпылът, хасэу кьамыгъэкIауэ, Iуамыхыжауэ, я Iэдакъэм щIэмыкIауэ ерыскъыхэкIхэр пуду кьэзыщэхуу, уасэр драгъэуейрэ, нэхь лъапIэу зыщэж сондэджэргъэщIакIуэхэм уахыхьэ нэхьрэ.

Мыдрейуэ, «Шагъдий» уэрэд сызытепсэлъыхьар дунейм кьызэрытехьа щIыкIэр зэзгъащIэмэ сфIэфIу усакIуэм сеупщIати, мыращ кьызжиIар:

«Фолэ (ахьрэт нэху Тхьэм кьрит) япэщIыкIэ хуэсхьауэ щыта усэр шууей щIалэм теухуат. Абы кьыхэхэщ лирическэ лIыхьужьыр адыгэш дахэм ирибжьыфIэу, ирипагэу, фIыуэ ильэгьуа пщащэм гунэс зыщищIын щхьэкIэ хэт и пыIэри кьыхьыну хьэзыру, лъэрытемыту щIыгушхуэр зыхуримыкьу шагъдиймкIэ, хуей хьумэ, и гъэфIэныр кьрихьэжьэну апхуэдэт.

Куэд дэмыкIыу, а усэм Фолэ макъамэ хуитхащ икIи сриджэри сригъэдэIуэжащ. ПцIы зыхэмылгыр аращи, макъамэм занщIэу сипхъуэтат, си псэр уэгум ирихъат. Сыкъеплгыыхыжри – псалгъэхэр хуэкIуэртэкъым, макъамэм нэгъуэщIт къыбжиIэр, узыхуигъэушыр, узригъэгупсысыр. «КъыбжиIэр» жыхуэсIэм фэрыщIагъ хэслъхьэркъым икIи къэзгупсысыркъым. Макъамэр (е макъыр) езыр бзэщ, къыбгурыIуэу щыт закъуэмэ. Псалгъэм папщIэ, ди тхьэкIумэм къиIуауэ къызыфIэдгъэщIынти тхьэмпэхэр жьыбгъэм зэригъэщхьыщхь макъыр, е къудамэ къыгуэщIыкI макъыр, е псынэ цIыкIум и Iуцащэ макъыр, е сабий дыхьэшх макъыр. Абыхэм нэгум къыщIагъэхьэм утепсэлгыыхыжын къудейщ. Арати, сэри унэм сыкъэкIуэжщ, сетIысылIэри, макъамэм сызыхуигъэушар, къысхуиIуатэу къэслъытэжыр стхащ.

Адыгэш, адыгэ тхыдэ, адыгэ лъэпкъ – а Iуэхугъуэхэрат макъамэр зытепсэлгыыхыр, сэ къызэрызгурыIуэмкIэ. Усэм и вариантыщIэр Фолэ деж щысхьам, «Шэджэм псыкъельэхэр» ансамблым хэт щIалэхэм «хьет» жрагъэIэу нэхъапэкIэ схьар зрагъэщIауэ жаIэрт. Дауи, етIуанэ вариантыр нэхъ ягу ирихъащ, ауэ текстыщIэр зрагъэщIэжын хуейуэ къахуэдэIат. Арэзы сыхъуауэ сыкъэкIуэжащ. Ауэрэ зы тхьэмахуэ, тхьэмахуитI докI. Макъамэр си гум илгыщ, усэ тхагъащIэр гукIэ пщIэж хабзэщи, ари щIызопщытыкI. Арати, усэм нэмыщIыса гуэри, къуабэбжъабагъэ гуэри иIэу шэч къытызохьэж, сыхуэмыарэзыж мэхъу. Апхуэдэм деж псэм узэрихуэ хабзэщ, си пIэм симызагъэу усэм солэжыж икIи нобэ зэрыт щытыкIэм изогъэуэвэ.

Усэр нэгъэса хъуауэ къэслъытэжкIэ зэфIэкIрэт? Согупсыс: дауэ иджы модрей вариантыр гукIэ зэзыгъащIэу зи репертуарым хэзыгъэхъауэ жызыIэ щIалэхэм зэражесIэнур? Абыхэм сащыукIытэрт. АрщхьэкIэ – нэгъуэщI Iэмал щыIэтэкъым. СельэIуащ къысхуагъэгъуну икIи яжесIащ макъамэ хьэлэмэтым хуэфэщэж текст щыIэну сызэрыхуейр, мы яужьу (ещанэу) къэсхьар апхуэдэу къызэрыслъытэр. Зралгъэфыхьами, текстыр зэрэфIэкIуар нэрылгъагъути, къабыл ящIащ икIи иужькIэ ахьырзэману лгъэхэм цагъэIуащ «Шагъдий» уэрэдыр».

«Шагъдий» усэ хьэлэмэтыр усакIуэм и япэ тхыль «Дзапэ уэрэдым» иту 1985 гъэм дунейм къытехъащ. Ещанэ классым зэрыщеджэ «Анэдэлхубзэ» тхыльым иту иужьрейуэ 1998 гъэм къыдэкIыжащ. ЗэщIэкъуауэ, зэкIужу, дахэу гъэщIэрэщIауэ, и теплъэкIи, и купщIэкIи, и зэхэлъхьэкIэкIи ефIакIуэ зэпыту еджакIуэхэм яIэрыхьэ учебникхэм итщ. «Афэрым!» «Тхьэм фигъэпсэу!» – яжыдоIэ цIыкIухэр зэреджэну тхыльхэм елэжь псоми, Сонэ Абдулчэрим яхэту.

Иджы мыдрей усэхэмкIэ къэзгъэзэжынщи, си псалгъэм пысщэнщ.

НэгъуэщI лъэпкъхэм яIэу сыщыгъуазэкъым, яIапэу щытми, сщIэркъым, ауэ адыгэхэм «цIэфIэщ джанэ» сабийм хуащIу апхуэдэ хабзэ зэрыдиIэр икьукIэ сфIэзахуэщ икIи сфIэдахэщ. ЦIыху гъащIэм цIэм мыхьэнэшхуэ зэрыщиIэм ещхьыркъабзэу, цIэ зыфIащ псоми... усэцIэхэри тхыльыцIэхэри яхэтыжу, фарз гуэрхэр яIэщ. Абдулчэрим цIэфIэщ джанэ хуэфэщэщ и тхыльхэм ящыщ зым «ПыIэзэфIэхь зэман» зэрыфIищам папщIэ. Мыбыи, адрей и тхыльхэми ит усэхэм я нэхьыбапIэм я ухуэкIэ-гъэпсыкIэкIи, къаIуатэ я мыхьэнэ-гупсысэкIи шэщIауэ зыхуэлажьэр лажьэм хэмыкI ди зэман гуащIэрщ, зытеухуари етауэ зыкъэзыIэт бзаджащIэхэм я щхьэр къемыгъэIэтынырщ, адыгэр

адыгэу дунейм кыттенэнырщ, тетынырщ. Абы нэмышцIауэ, усэм и архитектоникэмрэ – литературнэ произведенэм и ухуэкIэмрэ – усакIуэм абы хигьэхьэ Iыхьэхэмрэ ар зытеухуа Iуэху нэхьыщхьэмрэ быдэу зэрыубыдауэ зы Iэпкълъэпкъ зэрищIым, шэч хэмылзу, къару кыхельхьэри нэхь пкыфIэуи зыкыуегьэлыагьу: еджэгьуафIи, гум нэхь иубыдэгьуафIи мэхьу. Дэтхэнэ тхылъеджэми абы гу лымытэу къэнэнукъым. Сонэ Абдулчэрим и Iэдакьэ кыщIэкIа тхыгьэхэр нэхьыбэу зыхуитхар цIыкIухэрщ, щIалэгьуалэрщ, кытцIэхьуэ щIэблэрщ. УсакIуэр зыгьэпIейтейри, зытегузэвыхьри, зытелажьэри ахэр гьуэгу махуэ, гьуэгу дахэ тегьэхьауэ насыпфIэ хьунырщ, гьэсэнэгьэ тэмэм етауэ узыншэу кьэгьэхьунырщ. Прозэу а сэ кьезгьэкIуэкIа Iуэхугьуэ псори зэгьэкIуауэ, образнэу, усэбзэкIэ лъэщу кыщыIуэтэфашц Абдулчэрим «Зи щIалэгьуэ» усэ хьэлэмэтыщэм:

*Зи щIалэгьуэ, зи дахэгьуэ,
Гугьэр вагьуэу зыгьэлыд,
Уафэм уи цIыхь кыщолъагьуэ –
ЗекIуэлI и лъэр имьубыд.*

*Псэу, уэрэдыр уи шу гьусэу –
Гу щытхуэнкьэ мы дунейм;
Уринобэщ уэ дыгьуасэм,
И шыналъэр уэриц тцэдейм.*

БлэкIа гьащIэм, тхыдэм кIуэцIрыплъыфу, абы дерс кыыхихьфрэ нобэрей и псэукIэм иригьэкIуфу щIэблэр бгьэсэн папщIэ, дауи, дидактикэ, ущие зыхэль поэzie, усыгьэ уиIэн хуейуэ собж. Сэ икьукIэ сфIэтэмэмщ, сфIэфIщ икIи нэхь спэгьунэгьущ философии зыхэль гупсысэ узыншэкIэ псыхьа усэ усакIуэм кыщыбгьэдэкIым деж, абы и лирическэ лIыхьужьым еджауэ щIэныгьэ бгьэдэлымэ, губзыгьэмэ, акьыл иIэмэ, цIыху Iуцмэ. Зэрынэрылыагьуши, дыгьэр фIыми топсэ, бзаджэми топсэ:

*ЦIыхуу щыIэм зыщ я дыгьэр,
Зэхигьэжсу ар къемытс;
ЗыгьэлыапIэр зэкьуэшыгьэр
Псэ узыншэм ещI гунэс.*

*Лыгьэ зиIэм егьэбагьуэ
Адэ-анэм я нэмыс.
Бын цIэрыIуэр дэрэжэгьуэщ,
Лъэпкьым дежкIэ ар насытц.*

Мы сызытепсэлъыхь усэм и ущиер – ущие гьуцэкьым, атIэ ущие дахэщ, шабэщ, икIи гуакIуэщ. Ар зи IэдакьэщIэкI усакIуэр тхылъеджэныбжьыщIэм и щхьэм йодэхащIэ, Iэ дельэри, итIанэ йолъэIу:

*Адыгагьэр хабзэ дахи,
Ар зепхьэфу дунейм тет;*

*Псэр щытсэхуу адэжсь лъахэм
Нэхъри, маржэ, и щIыхь Iэт.*

*Ей, соджэжыр зи щIалэгъуэм!
ЛыфI и гуащIэ емыблэж,
Дунейм теткъым Хэку нэхъ фIыгъуэ,
Лъахэр, лъэпкъыр уэ гъэтэж.*

Анэм и гур дыгъэм нэхърэ нэхъ хуабэщ икIи нэхъ нэхуш. Абы и гур быным апхуэдизкIэ хузэлухащ, хуэкъабзэщ, хуэжумартци, псалгэкIэ кыпхуэлүэтэнукъым, итIани быным къахокI анэ къеуциер, щай фIыщIэжыу къримыдзэу: «Ди анэ, мыбдеж укъыдэушиее ущысыху, ди хьэм бадзищэ игъэдиящ», – жиIэу кыжезыIэ. Апхуэдэ быныр пхуэгъэсэжынукъым. Арауи кыщIэкIынуш «Чы щIыкIэ кыумыгъэшар бжэгъу хьуа нэужь кыпхуэгъэшыжыркъым», – щIыжалари.

Ди жагъуэ зэрыхуши, ди адыгэ унагъуэхэр щIагъуэу зэтесыжкъым, къащIэхуэу бынхэм сымаджэ куэд къахокI, хэмыхуэ-мыхъуратIщ. Адыгэ хабзэм щIапIыкIыу унагъуэм илбу щыта гъэсэныгъэр дэхуэхауэ, бынхэр, хъэри бгъэри кIэрыщIауэ, хьэхэбасэу, уэрамым дэтыр нэхъыбэ мэхуэ, уэгъури-чыхури къагурымыIуэжу уафэм хьыринэ цощIэ, фадэм зрат, афияным (наркотикым) зыдрагъэхьэх. Хьэр я напэрэ кхуэр я пашIэу, адэмыуций-анэмыуцийуэ, дыгъуэгъуакIуэу, гуих-псэихуэ, хьэжъвакъэжышхыу зыгъуэтыр зышхрэ зышхыр зымыпшыныж дяпэкIэ къытхэмыкIын папщIэ, къытщIэхуэу щIэблэр нэмысыншэ, насыпыншэ мыхъун щхьэкIэ, IэщIагъэрэ щIэныгъэрэ щIалэгъуалэм ябгъэдэтлхьэу, я пщIэнтIэпскIэ псэужу хуедгъэсэжыныр нэхъыжхэм ди боршу щыщыткIэ, маржэ хужыххэн, дызэщывмыгъэгугъыу щхьэж зэрыхузэфIэкIкIэ гъэсэныгъэм девгъэгугъу.

ЦIыхур зэрыхунур урысхэм «судьба», «рок» жыхуалэм хуэдэщ, и натIэм къритхауэ къалгъуу жаIэ языныкъуэм, адреихэм – и гъащIэр езы цIыхум и IэрыщIу къалгытэ. А Iуэхум бгъэдыхьэкIэ Iэджэ иIэщ, ауэ усакIуэ Сонэ Абдулчэрим мыпхуэдэуш абы зэрэплъыр:

*Удзыр кьокI зыхуэдэр белджылыуэ:
Зыр банэжсьмэ, адреир – кьэдабэщ.
Жыгми ар я хабзэщ: зыхэр блашэщ,
Языныкъуэр – псей щхьуэпс кьудамабэщ.*

*ЦIыхухэраш ямыщIэр зыхуэдэнур:
Къалгъуа цIыкIуу батэр зыхуагъэшхэм,
КъытхуэщIэнкыым лъэпкъыр зэхуээхунур, –
Ябгэ хьуну цIыхури дамыгъэнишэщ.*

Мыбдежым усакIуэм кыщциIуэта гупсысэм нэхъри зригъэужыу адэкIэ пещэ:

*Зы фIарий тхьэмпэ кыизолгъыхуэ –
Iугъу ехьа псэхэр игъэпсэхуу,*

*Лыггэ идзыну зи лъыр утхъуэр,
Хунимыггэсу, иггэсэхьу.*

*Зы фIарий тхъэмпэ кызолъыхъуэ –
Тхыдэ уIэггэр дэгъущыжу,
Зэгъуэр насыну щIэбжъэхъуари,
Къыриггэблыжрэ кыдэтэжу.*

Сыт хуэдиз мэгъу къару лъэщ фIарий тхъэмпэм хэмылъами, ди сабийр зыпIыжын хуейр дэращ, ди лъэпкъ тхыдэр щIэныггэм и хабзэм тету зытхыжыну зи пщэ дэхуэри ди адыгэ щIэныггэлIхэращ. Куэдщ, ирикъунщ иджыри къэс а IуэхугъуэшхуитIым щхъэемыгугъуныггэрэ гъэщIагъэу хэлъар! Мыдрейуэ, шэч зыхэмылъыжырауэ щIэщыгъуэщ икIи гъэщIэгъуэнщ Абдулчэрым къыгъуэта усыггэ образыр – фIарий тхъэмпэр. Дунейр къызэриггэщI лъандэрэ адыгэм фIарий тхъэмпэр къеггэсэбэп хуцхъуэ пэлытэу. Сытым хуэдизу узыгъуэ куэдыщэ къеуэлIауэ пкърыт нобэкIэ ди лъэпкъым, и хуцхъуэгъуэ ехъэлIауэ гъэхъужын хуейуэ?

*Даущыр бжъыуэ дэлъщ лъэхъэнэм,
Хуцхъуэ лъэпсейщ даущыншаггэр –
Нэхъ узыхуейр темылъмэ Iэнэм,
И анэр гъынкгэ узыншаггэм.*

48

*Еупсеящ даущыр уафэм,
Фэлъыр цIыху цIыкIум дихьу я фэм.*

УсакIуэм мыбдежым уафэм еупсеяуэ жыхуиIэ «даущыр», сэ къызэрызгурыIуэмкIэ, лэжыггэщ, гуащIэдэкIщ. ЦIыхур лэжъэным щыужащ. Пащтыхъыжъым и лъэхъэнэм дэкъузауэ щыта лъэпкъым бжъыр трахщ, дамэкъуэм гъэтIылыпIэ «къыхуагъуэтри», «щхъэхуиту», къыпэкIуэн хуей пщIэр кърамыту ехулIауэ, залымыггэ защIэкIэ ягъэлажъэурэ нобэ къэса лэжъакIуэжъым и жъэм шхуэлур къыжъэдахщ, шхуэмылакIэр яутIыпщыжри, фызыхуейр фщIэ, фи щхъэр фпIыж, жари «рыночнэ зэхущытыкIэ» зыфIаща бэзэрым траутIыпщхъауэ, «къэцэху-щэжым» хэтщ, сондэджэру ежъэжауэ, кIэрыутIыпщ хъуауэ.

*Хуэлэрыхуэщ ЩIыр лэжъыггэм,
ХузэфIэкIи емьблэж.
ЩIыр мылажъэм – хэт зи лажъэр?
ЩIым телажъэм ешхыр лыжъ.*

Щапхъуэ къэсхъа усэ едзыгъуэм (строфам) и иужърей сатыритIыр псалъэжъым хуэдэу шэрыуэ хъуащ. Къыщыхъуи щыIэщ езы усакIуэм усэу зэхэлъ псалъэжъ зэщIэжъыуэ къыщиггэщI: «УиIауэ щытми, дыщэр уэру, Ар хъэдрыхэм щыIамых»; «Пэжыр – лIыггэщ, лIыггэр лъым хэджэж». «Псысэдахэу абыжиIэр Хым хэхуэхукIи хуэмыух». «Жъыуэ къэтэджари щIемыггэуж, Пасэу фыз къэзыши темыггэж», нэгъуэщIхэри.

Хуабжыу сигу ирихьаш Сонэ Абдулчэрим адыгэ псалгэжъым хужиІа мы усэ кІэщІ цЫкІур:

*Псы утхьуа пэгункъым сэ кбэслъыхьуэр –
Псынэпс фальэщ псы хуэлІар зыхуейр.
ХуэнищІей псалгэм псэр егъэундэращхьуэ
Псалгэжъ зы Іубыгъуэм гум жъы дрегъэху.*

УсакІуэм лъэпкь ІуэрыІуатэр фІуэ елъягъу, ещІэ, шэрыуэу икІи щІэщыгъуэу кьегъэсэбэпыф:

*Щыхубэ гурылъым иригъуазэ;
ІуэрыІуатэр узэщІакІуэ нэщ.
Лыгъэ зиІэм, щыуамэ, кьегъазэ,
Гъазэ зимыІэжыр ажал Іуси.*

Абы и дежкІэ сыт щыгъуи щапхъэщ нарт лыхъужьхэр, абыхэм ядэплъеину кыхуреджэ щІэблэ кытщІэхьуэр:

*Зи щІалэгъуэ! Дэплъей Бэдынокъуэ –
Хабзэ бзаджэр шыбгъэ изылъхъам,
Маржэ, ныщІэуэ и бэракъым
Нартхэм гупсысэфІ кбахэзылъхъам.*

*ПыІэээфІэхъ махуэщ ди зэманьыр –
ГъащІэр ней кхъузанэм идгъэгъэкІ;
Лъэпщ къыдожъэ, щІэту и кІыщ иным –
Узыхуейр Іэдакъэм къыщІегъэкІ!*

Сонэ Абдулчэрим щІэныгъэ зыбгъэдэлъу лъэпкъым гурэ псэкІэ хуэлажъэ ди интеллигенцэм щыщ цІыху гуащІафІэу лэжьапщІэ мащІэ зратхэм ящыщ. Абы икъукІэ пщІэшхуэ хуешІ зи щІэщыгъуэр зэикІ имыкІ тхыдэ нэмытхысам, хабзэм, напэм, щІыхъым:

*ПыІэээфІэхъ махуэщ ди зэманьыр –
Ди лъэпкь тхыдэр нахуэу дыгъэджыж:
ПэжкІэ уІэгъэжъхэм сеІээнуищ,
Пэжыр – лыгъэщ, лыгъэр лъым хэджэж.*

*ГуащІэм щемыблэжщи, щхъэр гбэлъащэ,
Лъэпкъым и кбэкІуэнум егупсыс,
Псэхэм нэмыукІытэу техълбашэ
Хъэпэщыпхээехъэхэр* гбэсыс.*

*ПыІэээфІэхъ махуэщ ди зэманьыр –
Бэм екъуэнищІахэм кбашІокІуэж...
Хабзэ пхэлъу хыхъэ Хасэ иным,
Хабзэ пхэлъуи унэм екІуэлІэж.*

*Хъэпэщыпхээехъэ – гъащІэр къупхъэ игъэуэныр зи нэрыгъ, бюрократ. (Авт.)

*Акбыл жаныр уи маисэу гьабзэ,
Льэпкэ гупсысэм кьуитынищ гукьыдэж,
Уи псэр щэи, кьэщэху напэ кьабзэ
Шыбзэу гьуанэ тхыдэм ар щыдэж!*

Зызумысыжынщи, усакIуэ Сонэ Абдулчэримрэ усэ зымытх сэрэ ди дуней еплъыкIэ, гьащIэр кьызырэйдгурыIуэ, абы дызэреплъ гупсысэхэри куэдрэ зэтохуэ. Ар нэхъри хьэкъ сщыхьуащ «ЛьэIу», «Губгьэн» усэхэм сыкъеджа нэужь. Ар ирогушхуэ, иропагэ, ироин сэр нэхъей:

*Шы льэпкыфI дьидэ, щымыIауэ,
Мы дунешхуэм щипIыфаи,
ГьэпсыкIэ инкIэ узэщIауэ
Эпос гьуэзэдэжэ зэхильхьаи.*

*Адыгэ кьафэр, дэ ди фащэр
Кьабыл щащIакIи дуней псом.
НэхъыфIыр куэду зыхуэфащэу
«Хьет» жригьэлэу ар мэпсэу...*

*Кьыщхьэщыжыни кьимылъыхьуэ, –
Ехьумэжыфыр и нэмыс,
Губгьэн фейцейхэм зыщагьэхьукIэ,
Адыгэ тхыдэр уэчыл нэщ.*

.....

*Си льэпкэ тхыдэрищ си дзатэ уэрэдыр;
Илъэс мин зыбжанэм ар я макъщ.
Тхыдэ инхэр мы дунейм щыкуэдми,
Сыхуэхьуапсэ мыхьумэ,
СыблэхьуэпсыкIакъым сэ ди льэпкэ.*

Сыапхуэдэщ. Хэт хуейми тхьэрыIуибгьу хуэсщIыфынущ си адэ-си анэри, сыкъызыхэкIа уэркъ лIакъуэри, адыгэ льэпкьри, фэрыщIагь льэпкэ хэмылъу, гурэ псэкIэ фIыуэ зэрыслъагьумкIэ. Алыхьым щхьэкIэ зыкъэгъази зегьэукI, жи муслъымэн диным. Сэри зезгьэукIыфынущ льэпкъым щхьэ, сяужьыр махуэ хуэхьунумэ.

«ЛьэIу» усэр адреи усэхэм зыкIи емьщхьу икIи темыхуэу, зыми хуэмыдэу, оригинальнэу гьэпса усэщ, сатыритI-щы нэхъ мыхьуу, ритмикэкIэ зэщIэжыуэу, ауэ рифмэкIэ зэмыгьэкIуауэ. Мыпхуэдэ усэ гьэпсыкIэр нэхъ зытехьэнкIэ хьунур кьуэкIыпIэмкIэ щыпсэу тырку льэпкьхэм, персхэм, хьэрыпхэм я «газель», «бейт» усэ тхыкIэхэрщ.

«ЛьэIу» усэр зи IэдакъэщIэкI Сонэ Абдулчэрим зыщIэльэIур Тхьэм кьригьэхьулIэ! Сэри куэд щIауэ ар си гурылът, си хьуэпсапIэт. КIэрыху-кIэрыщ щIагьуэ ямыIэу кьэсхьынти:

*...Сигу пэщыхукIэ си анэдэлъхубзэм
Сэ кьрисIуэтэну гухэль кьабзэ
СхущIэгьэхьэ, ГьащIэ, сынолгьэIу.*

*Зи Іэпкълъэпкълъым сэ сыкълъэхэкІам –
Зи бьдзышэ ІэфІкІэ сызыпІам –
ЕзгъэІуэтэжыну, ГъащІэ, схущІэгъэхъэ...*

*Зи псы уэрхэр псэхэлъхъэж си лбахэм,
Зи лбы гуащІэр сиІэт адыгэ лъэпкълъым
Сэ гу ящысхуэну, ГъащІэ, схущІэгъэхъэ...*

*Дыггэм и нэбзийхэр вожэу сІыггьы
Къэралыггьуэ куэдым сахуеблаггъэу
Бгырыс фІэхъус гуапэ лъэпкълъ мамырхэм
Сэ ясхыну, ГъащІэ, схущІэгъэхъэ.
ГъащІэ махуэ хъун!..*

Адыгэ тхьдэр тхьжынымкІэ куэд зыщІа щІэныггэлІ, тхьдэ щІэныггэхэмкІэ доктор, профессор Мамбэт Хьэлым хуигъэфашцэу хуитха «ГъащІэмрэ сэрэ» усэм Абдулчэрим и гуращэр нэрылбаггъуу мышхуэдэу щыжеІэ:

*Нэхъ ггунэггьу ди кзурихэм захуэщІыгхукІэ,
Хэхъуэ щІыкІэу, пащхъэм зыщашэщІ.
ГъэщІэггьуэнкълъэ гъащІэр: сыкІуэтэхукІэ –
Нэхъ абраггьуэ хъууэ сэ кълъысфІоуцІ.*

*ГъащІэм и телбьдэжэхэм псэр йоуцэ,
Сигу хъэщыкълъри ахэм зыІэпашэ –
СиІэм и бжыггэм зыкІэ щІезггэггьухукІэ,
Баггьуэ сфІоуцІыр сэ сымьщІэр тІукІэ.*

А псом я щхъэжщ ди дадэжхэм я фэ зриплъу, зи щхъэр зыхуиггъэ-лъахъшэу зыхуиггъэщхъ кзурихэм яхэтыну усакІуэр зэрыщІэхъуэпсыр:

*Кзурихэ, фащІащ уэриэрэггьу си нитІым,
Фэ кълъфлбаггьуфатэм си хъэтыр –
(Сыт кълърымтхами мы си натІэм),
Сыхуейт сыхэтыну фи сатыр.*

Дунейри, гъащІэри, цІыхури зэхуэдэу насыпыфІэ щыхъуа зэман щыІакълъым, щыІэнуи кълъщІэкІынкълъым. Тхъэм псоми гущІэггьу кълъйтхуицІ:

*Хэт и щхъэ заккгуэриц зыхуэпсэури –
Хъэтыныу напэр ещэжыф.
Хэти и лъэпкълъым щІогупсысри –
Псэр напэм щхъэкІэ етыжыф.*

«ЦІыхумрэ щІыхъымрэ» усэ хъарзынэм авторым мышхуэдэу щыжеІэ:

*Щыхьым зи нэр тенэццыхьым,
Хьэм зи напэр езыггэхьым,
ИужэжагькIэ и Иүэху дэклмэ,
И зэран щэ бжыггэм йокIыр.*

*Цыхур Иүцмэ, пащтыхь пцIами,
Абы тхьэуэ зибжыжынкьым,
И кьулыкьур телбу напцIэм
Ныбжээгьуужьхэм япцIыжынкьым.*

*Иуащхьэмахуэу и щыхь лъагэу
Сэ соццыхур зы лIы хахуэ,
ХуащI Иульджым ирипагэу
Ялгэгуакьым ар зы махуэ.*

Сыту фIыт апхуэдэ цыху пэж, цыху лъэш, адыгэлI ди лъэпкьым иджыри зэрыхэтыр. Апхуэдэхэращ адыгагьэри, хабзэри, цыхугьэри зэтезыIыгьэр! Апхуэдэхэращ, зэманымрэ гьащIэмрэ щызэпэувам деж, хэкIыпIэр щыуагьэншэу кьэзыгьуэтыфыр:

*Зэманым зыхимыщIэ жьыггэ,
Ар зэтеувыIэу дэмыс жьэгу.
Уэ улIмэ, тецIэ уи дамыггэ
Зэман блэлъэтым и натIэгу.*

АпхуэдэлI кьэмылэнджэжхэм, жагьуэгьухэми, зэрыт лъэхьэнэ гуащIэми сытым хуэдэу хьэлъэу кьытрамыкьузами, зэрыжаIэу, хальхьэри лIэным лIыгьи, текIуэныгьэр иIэу кьыхокIыж:

*Дыггэ жумартым и налкьут бзийхэм
ЗащэщIыр, пэшым щIэмыхуэжу...*

* * *

*Зыкьызэкьуихри, дыггэ нэхуу,
Гьэггэщ насытыр зыIэзыбжьэм -
Дэрэжэгуэшхуэм и нэр кьихуу,
КьызэIуеггэжьыр си унэбжэр...*

* * *

*Яхэтиц насытым нэхьыщхьэжи,
ГьащIэм иIэжщ езым мыхьур;
МыувыIэу щхьэлыр ариц щIэхьэжэр,
Абы щIэжьейри кьыхуаггэхьу.*

*Пцэдейм и цыху сэ кьыщIотаджэ
СищIыкIми нобэ, цIэр кьэнэниц.
ЛIы Иүц я хасэ ар ираджэу
Псэуфу щытрэ – псэр тыншыниц.*

«Иредахэ гьатхэу дэ ди гьашIэр, Льягьуныгьэм шIылгэр хуреуш, Къэушамэ цIыхум и гурылгыр, – Дэрэжэгьуэм ар хурехьу тхьэгьуш» – псалгэхэр усакуэм зыхужилар фIылгьагьуныгьэрщ. Шагьдий мыгьасэу зи гурыщIэр кьилъ, кьипкI шауэ щIалэм фIыуэ ильэгьуа и пщащэ дахэм и цIэр вагьуэ гуапэу щопщIыпщIыр и гущIэ льяпсэм, ауэ псэм ар апхуэдизу щIигьафIэр езы псэ дыдэм кьыгурымыIуэж пэтми, нэмысымрэ хабзэ дахэмрэ щIапIыкIа щIалэ кьуданым зышыIэшхуэ хэлъу:

*Уэ уи цIэ закьуэр насыт пщальэщ,
Пкьым зрегуашэ а зы псалгэм,
ГухэлъкIэ сощтэ сэ андез;
Уэ тхьэпэлъытэу гум ухэлъщи,
Псэм уи цIэ дахэм хуеицI нэмэз.*

Мы дунейшхуэм и шхэпсу, псэ зыIут псори зэтезыIыгьэ, ди гьашIэр тхуэзыгьэщIэращIэу, щIэщыгьуэ тщызыщI, гущIагьыщIэлъ дахэм и IэфIагьыр кьытIурызыгьэIэфIэ, фIыр цIыхум кьытхэзыгуашэу, тхуэзыгьэфIэрафIэ фIылгьагьуныгьэми тепсэлъыхьыкIэ, тетхыхьыкIэ Iэджэ иIэщ. Мис а Iэджэм ящыщым кьыхэщыпыкIыжауэ, щабэ дыдэу, усэбзэ дахэкIэ кьытхуеIуатэ и кьэшэныр кьызэригьуэтыну щIыкIэр:

*«ЗызышыIэ шхьэ шхыгьуэ йохуэ» –
Гур егьэпсэхур псалгэжсьым.
КъапIы-къэдаIуэ, зэгьуэр
Вагьуэхэм къахэзгьуэтэнищ зы Дыгьэ.
А гьугьэ IэфIым сэ сегьэбауэ,
Бэшэчу абы сегьэпсэу.
Псэр зэгьуэр зыхэхутэну дыгьэпсым
И мэ щабэр си Iум йожабзэ.*

Шауэ хьуну адыгэ щIалэм фIыуэ кьыгуроIуэ зызышыIэ шхьэ шхыгьуэ зэрихуэри, абы кьару кьыхелъхьэри, мо зызыгьэнэмысыфIэу щыта щIалэ зэпIээрытыр щIылгьэм щызекIуэ пщащэ кьызэрыгуэкIхэм яхэмылгьэу, зэхахмэ, саIуэтэжынкьэ, яльагьумэ, я фIэщ сыхьункьэ, жери льягэу зейэтри мэлъыхьуэ:

*Вагьуэхэм сэ къахэсшынищ а Дыгьэр,
МафIэм зытэрызыдзэ жэщ хьэндырабгьуэу,
Абы и бзийхэм си псэр хэпкIэнищ,
ГурыщIэ мафIэм зригьэсын патщIэ,
Гурыгьу абрэмывэхэр игьэщащэу
Думпу игьэбзэхын шхьэкIэ.*

Мис апхуэдэ льягьуныгьэщ льягьуныгьэ гуащIэ жыхуаIэжри, псэкIэ зэлъыхьуаитIыр зэрогьуэтри, гьашIэм и гьуэгуанэ зэдытохьэж. НасыпыфIэ Тхьэм ищI!

Сытепсэлъыхьыну сыхунэмысауэ мыбы иджыри усэфI зыбжанэ кьэнэщ. Абыхэм ящыщ «Студентхэм я уэршэр», «Дадэ и чэнджэщхэр», «Ижь-ижьыжкIэ псэуа Архимед», «УхуакIуэм и

уэрэд», «Пшэхэм я дунейр», «Псэр мэхасэ», «Хьэгьуэллыгьуэ», «Япэ льягьуныгьэм и хьыбар», «Гуащхьэмахуэ», «Псэгьэгуфлэ», «Шу алтпхэр», «Льэхьэнищ» балладэр, икли нэгьуэщлхэри.

Сигу кьэмыкыжу слэщлэгьупщыкI пэтай, сызытепсэлыхь тхыгьэхэм нэмыщI, Сонэ Абдулчэрим класс нэхьыщлэхэм щеджэ школакгуэхэм папщIэ кьыдигьэклауэ «Кьуалэбзу джэгуакгуэхэр» шыпсэ-поэмэ зэриIэр. Кьытщлэхьуэ щлэблэр тэмэму гьэсэн папщIэ кьэбэрдей сабий литературэм иIэ мыхьэнэм теухуауэ стхы тхылбым хэзгьэхьэн гуращэ силэщи, нэхь иужьыгуэклэ щхьэхуэу икли зыубгьуауэ сытепсэлыхьынщ. Ауэ иджыпсту псалытI-щыкIэ жысIэмэ, «Кьуалэбзу джэгуакгуэхэр» тхылбыр сабий цыкIухэм я мызакьуэу, щлалэгьуалэми, зи акьыл тьыса балигьми кьашхьэпэну солгытэ. Мыр щакгуэбзэу пIэрэ жыпIэу уигьэгупсысэжу щлагьыбзэ щлэлъу тхашц.

Зи гугьу тщIы шыпсэ-поэмэр Бгьэ-тхьэмадэм и псалгьэхэмкIэ еух:

*«Дыщальхуами дэ зы щIылгэ,
Зэхуэмьдэу ди гурыхьыр,
Ди хьэл-щэнкIи дызэмыщхьу,
Ауан тщIыуэ кьыдэмыщхьыр,
Допсэу ди щхьэр тфIэбэлыхьу.*

*Ауэ псалгэм я нэхь пэжыр,
Гуэхуу щыIэм я нэхь пажэр
Ар – Гулыдж зым зым хуэтищIыныри,
Ди кьалэнхэри тщIэжыныри.*

54

Хьэр ягьасэ, мыщэр ягьасэри кьагьафэ, бгьэщхьуантIэм, адыгеибзэкIэ – Гуэрпэлуэжым, урысыбзэкIэ – попугайм, жепIэр кьыбжеIэж. Ауэ гьэсэнэгьэ хьуа иужькIэ, цыхур нэхь сэгьейщ. Абдулчэрим игьэса Бгьэ-тхьэмадэм жиIар щыпкьэ зэфэзэщц.

Дэтхэнэ усакуэ нэсми хуэдэу, Сонэм и гуращэри бэм я насыпым епхашц:

*Сыт сызыщыхуейр мы уафэ льящIэм?
Быныр кьэзыльхуам ираузэщI.
Гьэширэ лыуэ цыхур зыщIэупщIэр
Зэпэубыда щыхьукIэ, согумэщI.*

*Кьуажэдэсхэм я фэм дэклир мащIэ?
Кьалэдэсми я гур хремыщI.
КьарехьулIэ гьэфIхэр мэкьумэшыщIэм,
Иремыхьу я гуэныр зэи нэщI.*

АдэкIэ мы усэм: «ЩремыIэ, – жи, цыху, – унэ щлэгупсыс... Цыхум сэ Гуэхутхьэбзэ кьысхурешцIэ, Схуэлгьагьужу абы и хьэтыр».

*Сыщыхуейщ щхьэгьусэ уафэ льящIэм –
Зи пэжыгьэ жьауэм сыщIэтын.*

ЖъантIэ

*Псэр щIеIэтэ лъагъуныгъэ гуащIэм,
АпхуэдизкIи лъокIыр хиутэн.*

*Сыт сызыщыхуейр мы уафэ лъащIэм?
Ар зы мащIэщ икIи куэди мэхъу.
Хым сэ хузогъадэ ди цIыху гъащIэр:
Щыз е ныкъуэ зы лъэхъэни мыхъу.*

ИкъукIэ гуапэ сэри сщыхъунт усакIуэми цIыхухэми я хъуэпсапIэр
къайхъулIэну!

КИУРАШЫН БетIал,
критик
2000

Усэхэр

СОНЭ Абдулчэрим

ДЗАПЭ УЭРЭД

Си лъэпкъ тхыдэрц си дзапэ уэрэдыр;
 Ар пшынальэу гуцлэми кьоlukl.
 А уэрэдым кьожьу мывэ духэр,
 И макъамэ лъэщым псэр дохъуэпскl.

Уэрэдыр зыусауэ lэ лэрыгъухэм
 Пхьэлэщэкl-кьалэмкlэ ар ятхащ,
 Цхьэмыгъазэу хэту зауэ lугъуэм
 Жыр джатэ lугуакli зэхалъхьащ.

Иджырейхэм пащэ а уэрэдым –
 Адыгэм цлэныгъэр и кьалэмц.
 Дыщэ lэпэщ, ей, си лъэпкъ цлыкu уардэр –
 Зыдехь нобэ пщэдейрей кьалэн.

56

Си лъэпкъ тхыдэрц си дзапэ уэрэдыр;
 Илъэс мин зыбжанэм ар я макъщ.
 Тхыдэ инхэр мы дунейм щыкуэдми,
 Сыхуэхъуапсэ мыхъумэ,
 Сыблэхъуэпсыкlакъым сэ ди лъэпкъ.

ЗЭМАНЫМРЭ ГЪАЦЦIЭМРЭ

1

Мэхь-мэхь, кьэгъуэтыт сабиигъуэр,
 Ар тхыдэ-хышхуэм хэльэдаи.
 lэнатlэ гуэрхэм зэманыгъуэр
 Цылузухэну сыхэдаи.

2

Къэхъуакъым яту зэман хьэхуу,
 Икli яхуэцlкъым ар цлэин.
 Мы дунейшхуэм и цэху нахуэ
 Зэман-кьуажэхьыр хэт кьищlэн?

3

И шыфэллыфэр сыт зэманым?
 Ар кьыщашlэнур кьэмыса, –
 Псэури мыпсэури итц и диным:
 И хьэтlыр хэти лъигъэсащ.

4

Зэманым зыхимыщІэ жьыгъэ,
Ар зэтеувыІэу дэмыс жьэгү,
Уэ улмэ, тещІэ уи дамыгъэ
Зэман блэлъэтым и натІэгү.

КЪУЛЪКЪУЖЫН

ЩесхъэкІащ уи куэщІ си сабиигъуэр,
Къулъкъужын, сыщІупІыкІащ уи бгъэгү;
Псынэ къабзэу уи мэз сыщефахэр
ІэфІт анэ быдзышэу — имыху сигү.

КъыщысщІащ уи дежым сэ гуфІэгъуэр,
Псэм игъафІэм сыщІэпІащ и нэгү,
КъысхуэкІуауэ псэм и дэрэжэгъуэр
Джэгум щыщІэпІахэщ мы си лъэгү.

ЩесхъэкІащ уи куэщІ си сабиигъуэр;
Балигъ сыщІри, сытепшакъэ гъуэгү;
Гъуазэ пІапІэр зэщІопщІыпщІэ вагъуэу,
Уэ къызжолэр: «ЩыщІыф абдеж джэгү!»

Гуауи гуапи щыслъэгъуащ уи жьэгү —
Гуауэр ткІури, къинащ ІэфІыр сигү.

НАЛШЫК ПАРК

Тхэмпабгъуэу уи жыг гъэфІахэр
ГухэлъкІэ къызэщоудыр,
Псыпсыжу псей зыкъызыххэм
Іуцащэу хуолъэуджыджэр.

Паркышхуэм и дыщэ бзухэр
Я уэрэдускъэ дахагъэм!
Мыбы гукъеуэр щобзэхри,
Псэм зыхегъапскІэ цхъуантІагъэм.

Къулейуэ уи хъэуа къабзэр
Йожабзэ си пкъынэлъынэм;
ЩопэкІур цІыхухэр бзэрабзэу,
Гукъуэпсыр я шыкІэпшынэу.

Аллее уи жэнэт гьуэгухэм
Шэнт хьархэр я гуэцэ куэцци,
Пщлыщлыжу епэр гьэгьахэр
Абыхэм я дыщэ мыщли!

Бзэ Іэфлу ди Налшык паркым
КІэпхь цыклухэр и жыг гьэдахи,
Мардэншэу уи гур щлиІэтэу
Дапцэщи абы и гьатхи!

СЫТ СЫЗЫЦЫХУЕЙР МЫ УАФЭ ЛЬАЦЦІЭМ?

Сыт сызыцыхуейр мы уафэ льяццІэм? –
Ар зы мащІэц, куэди си гум кьокІ.
Хьэпшып ди тыкуэнхэр щремыщІэ,
Пцлыуэпцлышэм и Іуэху дремыкІ.

Сыт сызыцыхуейр мы уафэ льяццІэм? –
Быныр кьэзыльхуам ирауэццІ.
Гьэщрэ лыгуэ цыхур зыщІэупщІэр
Зэпэубыда цыхьукІэ, согумэщІ.

Кьуажэдэсхэм я фэм дэклар мащІэ?
Кьалэдэсми я гур хремыщІ.
Кьарехьулэ гьэфІхэр мэкьумэшыщІэм
Иремыхьу я гуэныр зэи нэщІ.

ГуащІэмащІэ пэтми, кьуалэбзухэм
Цыгьуэльхьэн ящІыфыр ильэс кьэс.
Бынунагьуэ хьуарэ хамэм хэсхэу
ЩремыІэ унэ щІэгупсыс.

Сыт сызыцыхуейр мы уафэ льяццІэм? –
Льырегь хэти хуэфэццэж кьатыр.
Цыхум сэ Іуэхутхьэбзэ кьысхурещІэ,
Схуэльагьужу абы и хьэтыр.

Сыщыхуейщ цхьэгьусэ уафэ льяццІэм –
Зи пэжыгьэ жьауэм сыщІэтын.
Псэр щІеІэтэ льягьуныгьэ гуащІэм,
АпхуэдизкІи льякІыр хиутэн.

Жьылэгьуалэ Іуэху срипсэльэнущ
(Сэ сринэрыбгэщ зы кьэрал),

Жьэгум щекIуэкI хабзи кьэсIэтынущ:
ХэтIц абыхэм сымьщIыф кьабыл.

Тхыдэм и бэджихьхэр тельми сыхьэу,
УщIэ куэдыр мысэбэп сэрейщ.
Нобэм и нэджджым щыхьэрахьэу
КьащIэнар мымащIэ пасэрейм.

Сыт сызыщыхуейр мы уафэ льащIэм? –
Ар зы мащIэщ икIи куэди мэхьу.
Хым сэ хузогьадэ ди цIыху гьащIэр:
Щыз е ныкьуэ зы льэхьэни мыхьу.

ЗИ ЩIАЛЭГЬУЭ

Зи щIалэгьуэ, зи дахэгьуэ,
Гугьэр вагьуэу зыгьэлыд,
Уафэм уи щIыхь кьыщолъагьуэ –
ЗекIуэлI и льэр имьубыд.

Псэу, уэрэдыр уи шу гьусэу –
Гу щыпхуэнкьэ мы дунейм;
Уринобэщ уэ дыгьуасэм,
И пшыналъэр уэрIц пщэдейм.

ЦIыхуу щыIэм зыщ я дыгьэр,
Зэхигьэжу ар кьемыпс;
ЗыгьэляпIэр зэкьуэшыгьэр
Псэ узыншэм ещI гунэс.

Лыгьэ зиIэм егьэбагьуэ
Адэ-анэм я нэмыс.
Бын цIэрыIуэр дэрэжэгьуэщ,
Льэпкьым дежкIэ ар насыпщ.

Адыгагьэр хабзэ дахи,
Ар зепхьэфу дунейм тет;
Псэр щыпсэхуу адэжь льахэм
Нэхьри, маржэ, и щIыхь Iэт.

Ей, соджэжыр зи щIалэгьуэм!
ЛыфI и гуащIэ емыблэж.

Дунейм теткьым Хэку нэхь фIыгьуэ,
Льахэр, лъэпкьыр уэ гьэпэж.

Зи щIалэгьуэ, зи щIалэгьуэ,
Гьатхэ мазэу зи чэзу,
Зи дахэгьуэ, зи дахэгьуэ,
Зэманьгьуэр уэращ зейр!

* * *

Гуапэм я нэхь гуапэу дунейм тетыр,
Щыпкьэм я нэхь щыпкьэу кьыгьэщIар,
Пэрыхьэту дэ зи нур дыхэтыр –
Анэм и гурыщIэу кьытпыщIарщ.

Ди насыпщ, ди анэм, тхуэпсэухукIэ,
ЩимыгьэкIмэ ди зэранкIэ нэпс;
Ди насыпщ, бын щабэу, дылумахуэу
ХуэтщIыжыфмэ дэ гульытэ нэс.

Ди насыпщ тIэунейрэ, ди лэжыгьэм
Анэм игу дэзагьэу цIыху дыхьуам;
Ди насыпщ мардэншэу, дэ ди гьащIэр
Кьабыл ищIу анэр кьытщытхьуам:

«Дунейгьэ IэфIкIи ахьрэткIи
Сыпхуэрэзыщ, си тIасэ, гурэ псэкIэ»...

* * *

«АдыгьэщI», «поэзие» -
А псалъитIым зым зыр си нэгу кьыщIегьэувэ,
А псалъитIыр сэ зэи зэгуэзмыш...
Поэзие щыпкьэу си адыгэ лъахэ,
Уи куэщI-жэнэтым напIэр щызогьалIэ,
Кьурш-дадэ нэгухэм IуцIыгьэр кьызоджыкI,
Пшыналъэ телъыджэхэр кьуршыпсхэм кьауэршэр.
ГурыщIэ-тенджызыр си пкьым цоукьубей,
Гупсысэ-толькьунхэр акьылым зэрехуэ;
Си гур зэщIоплъэ,
Си псэр мэхьуэпскI -
ХьуаскIэхэр си нэм кьыщIедз,
НэкущхьытIыр кьохьур дыхьэрэн,
Дахагьэ гуэрхэр сощIыр сэ Iэмыр...

МыджэмыщIэу гурылхэр си щхьэм щызэблоу,
ЗэщIагьящIэ усэ сатырхэр, вагъэбдзумэу,
Къалэм-пхъэлэщэм зэбгъурелхьэ.
Догуэ, догуэ, къалэму унэжын,
Зы лъэлу мащIэ уэркIэ согъэтIыгъуэ:
Бегъымбаррэ пэткIэ, зэрыжаIэу, щоуэ,
Ауэ... уэ «увэщхьуу»,
Гъуазэ нэщIым и жьэгу сыдумышэ,
Гугъэ щIанэр къысхуумыщIэ Iэдэж.

ПЫЭЗЭФIЭХЬ ЗЭМАН

*...путь доблести, самоотвержения и высокой
борьбы с низким и вредным, с бедствиями
и пороками людей не закрыт никому и никогда.*

Чернышевский Н. Г.

1

ПыIэзэфIэхь махуэщ ди зэманыр -
Псалъэ Iуц зэхэдзэм зыхыумын;
Удын зэхэдзэным дэуфэджа зы гъуэгуи
КъытщIэтаджэ щIэблэм хуремыхъу щIэин.

Нобэ ди гъунэжккъэ дэ Iуэхугъуэ -
Щы псэукIэ хабзэхэр хьисэп;
ЯпэкIэ узышэ дэдзыхыгъуэм
Хахуэу тэзыIуантIэм и насыпщ.

Зи щIалэгъуэ! Дэплъей Бэдынокъуэ -
Хабзэжь ябгэр шыбгъэ изылхьам,
Маржэ ныщIэувэ и бэракъым
Нартхэм гупсысэфI къахэзылхьам.

2

ПыIэзэфIэхь махуэщ ди зэманыр -
ГъащIэр ней кхъузанэм идгъэгъэкI;
Лъэпщ къыдожьэ щIэту и кIыщ иным -
Узыхуейр Iэдакъэм къыщIегъэкI.

ПсэукIэ лэужьыгъуэхэр къехьэлIэ,
Къитлхьэнщ хасэм и утыку а псор:
Уэрсэрыжьхэм* зэпадзынщ елIалэу
Хъуа-мышъуакIэ, халхьэу акъыл нур.

*Уэрсэрыжь – Iуцу, акъылыфIэу IуэрыIуатэм къыхэщ цIыху. (Авт.)

Цыхубэ гурылбым иригъуазэ:
Луэрылуатэр узэщлаклуэ нэсц.
Лыгъэ зиЛэм, щыуэмэ, къегъазэ,
Гъазэ зимылэжыр ажал лусц.

3

Пылэзэфлэхь махуэщ ди зэманыр —
Къупхъэ нэщлклэ насып умыгъэж;
Уемыжажъэ, уефыщлауэу диным,
Тхьэр зыгъэщлми ущымыгугъыж.

Сынолъэлу мы зымкли, зи щлалэгъуэ,
Си чэнджэщхэр уэ умыщл уэим:
Зэфлэзэрыхъахэм псэр ялыгъуэ
(Псым итхьэлэр йопхъуэ, жалэ, шхийм).

ТырырекI ди гъуэгум къыддэмыхъур.
Хъуэн къыумыхъу, сакъыу еужьэрэкл,
Гугъэтлысу къутэ хабзэ мыхъур,
Уи мыхъур лъэхъэнэм тегъэжыкI.

4

Пылэзэфлэхь махуэщ ди зэманыр —
Ди лъэпкъ тхыдэр нахуэу дыгъэджыж:
Пэжклэ улэгъэжыхэм селэзэнуц,
Пэжыр — лыгъэщ, лыгъэр лъым хэджэж.

Луашлэм щемыблэжщи, щхьэр гъэлащэ,
Лъэпкъым и къэклуэнум егупсыс,
Псэхэм нэмыуклытэу техьэлащэ
Хьэпэщыпхэзехьэхэр* гъэсыс.

Пылэзэфлэхь махуэщ ди зэманыр -
Бэм екъуэншэклахэм зралэж...
Хабзэ пхэлъу хыхьэ Хасэ иным,
Хабзэ пхэлъуи унэм еклуэлэж.

Акъыл жаныр уи маисэу гъабзэ,
Лъэпкъ гупсысэм къуитынщ гукъыдэж;
Уи псэр щэи, къэщэху напэ къабзэ,
Шыбзэу гъуанэ тхыдэм ар щыдэж.

*Хьэпэщыпхэзехьэ — гъащлэр къупхъэ игъэуэвэныр зи нэрыгъ, бюрократ. (Авт.)

ГУКЪЕУЭ

Жэщым и Iэгу-махуэ,
Махуэм и IэщI-жэщ.
Хэт зэманыр щIехуэ,
Хэт зэманым еху.

Iэгу-IэщI зэблэхъуным
ГъащIэр еудын.
Iэгум къимыхъуэнур
IэщIым тезэгъэн?

ХэщIым есэжауэ
Къэрал гуэр духуащ, –
Iэгур ишияуэ
Зи Iуэху дэхуэхаш.

Iэгум къыхуралъхъэм
Хъери къыпымыкI,
IэщIым къытыралъхъэр
Я деж щокIутыкI.

Тхэ нэлат темылъмэ,
Дауэ мыр къэрал!
ЗэгурыIуэ тхэльмэ,
Арат, бетэмал!

Махуэм и IэщI-жэщым
Тесым зызогъэщхь,
Жэщым и Iэгу-махуэм
Исхэм даремыщхь.

ЛЪЭIУ

Махуэ къэс лэжьапIэм сызэрыкIуэу
Си псэм къехуэбылIэ лъэс гъуэгу цIыкIум
Сэ зыщызгъэнщIыну, ГъащIэ, схущIэгъэхьэ.

Сигу пэщыхукIэ си анэдэлъхубзэм
Сэ кърисIуэтэну гухэль къабзэ
СхущIэгъэхьэ, ГъащIэ, сынолъэIу.

Зи Iэпкълъэпкъым сэ сыкъыхэкIам -
Зи быдзышэ IэфIкIэ сызыпIам -
ЕзгъэIуэтэжыну, ГъащIэ, схущIэгъэхьэ.

ФIыуэ слъэгъуа пщашэм гу щысхуэну,
Си гурыщIэ щыпкъэм ар хэсшэну
СхущIэгъэхъэ, ГъащIэ, сынолъэIу.

Жи псы уэрхэр псэхэлъхъэж си лъахэм,
Жи лъы гуащIэр сщIэт адыгэ лъэпкъым
Сэ гу ящысхуэну, ГъащIэ, схущIэгъэхъэ.

Жэщ вагъуэбэ дахэу псэм и щIасэм,
Дыгъэпс махуэу къуалэбзум я гупсэм
Сэ защызгъэнщIыну, ГъащIэ, схущIэгъэхъэ.

Дыгъэм и нэбзийхэр вожэу сIыгъыу,
Къэралыгъуэ куэдым сахуеблагъэу
Бгырыс фIэхъус гуапэ лъэпкъ мамырхэм
Сэ ясхыну, ГъащIэ, схущIэгъэхъэ.

ГъащIэ махуэ хъун!
Гъатхэм гу щысхуэхукIэ сыIугъащIэ!
Къызэптащи гъащIэ къээзгъэщIэну,
Къабыл пщIын IуэхуфIкIэ сыпхуэупсэжыну
СхущIэгъэхъэ, си псэр уи къурмэнщ.
ГъащIэ, махуэ хъун!..

* * *

Сэ гурылъхэр соблэ,
Щыгъэ дахэ сщIыну,
Дыгъэ нуру къаблэм
СфIэфIу сегуэпэну.

Сэ гурылъхэр соблэ,
Щыгъэ дахэ сщIыну,
Мо Вагъуэзэшиблым
Ар япщIэхэслъхъэну.

ПСЭГЪЭГУФIЭ

Гунэдж зимыIэм сыт и махуэ –
Иожьэ апхуэдэр лыхъуэу Iэзэ.
Сыногупсысмэ, псэр мэпсэхури,
ФIарий хущхъуэгъуэу уэ узиIэщ.

Адэ щIэину гугъэ нэхум
ГъущIа си гъащIэр къегъэщIытэ;
Гъэгъам и нуру кыпщхьэщихым
Бжьэ щIыкIуу си псэр ныхольбатэ.

ПщIащхьуэм къалыхьуэ лъахэ хуабэ,
ХуабапIэрщ ахэм дежкIэ гуапэр –
Уи пащхьэм сэ щызигъэмахуэщ,
УздыщызекIуэр си хуабапIэщ.

Зуухьэ уи щIэр сэкъатыншэу,
Ар къозытари пхуреузыншэ,
Ауэ итIани гъэфIагъыбзэу
Сэ уэ пфIэсщынут: ПсэгъэгугIэ.

ХЪЭБЛЭ ЩIАЛЭР ДОДЖЭГУ (Уэрэд)

Ди ныбжьэгъум кыишащи,
Хъэблэ щIалэр доджэгу,
Хъыджэбз хъэщIи ди куэдщи,
ЩIыдогъэплъыр ди лъэгу.
Уей, жи, хъэблэ щIалэр доджэгу,
УэпI, жи, щIыдогъэплъыр ди лъэгу.

Ныш къэзышэу къеблагъэм
Фи гъуэгубжьэр къэфший,
Нэчыхьытхыу гугIэгъуэщ –
Фэдгъэчынкъым зы тхый.
Уей, жи, фи гъуэгубжьэр къэфший,
Уий, жи, фэдгъэчынкъым зы тхый.

ДогушыIэр, доуджыр,
Хъыджэбз дахи дылъохъу.
Мы джэгущхуэр зи фIыщIэу
Ди ныбжьэгъум фехъуэхъу.
Уей, жи, хъыджэбз дахи дылъохъу,
Iэгу, жи, ди ныбжьэгъум фехъуэхъу.

Ди къэшэнхэм ныжэбэ
Ппалъэ быдэ ядот,
ЗэгурыIуэ щыхьэту
Бэльтоку щIыкIуи кыдат.

Уей, жи, пIалъэ быдэ ядот,
УэпI, жи, бэльтоку цIыкIуи кыдат.

ФIыщэу слъагъуу си дахэр
КъыздэкIуэнущ пщэдей,
Мы гуфIэгъуэр зэфIэкIмэ,
Джэгу фынакIуэ ди дей.
Уей, жи, къыздэкIуэнущ пщэдей,
Iэгу, жи, джэгу фынакIуэ ди дей.

Усэ кIэщIхэр

* * *

Си гур ныкъуэщ. Гуныкъуэгъуэр
Си псэм мастэу хэлыщ.
Сыхуэныкъуэщ уи Iээгъуэм,
Хущхъуэр – уи гухэлыщ.

* * *

Зи щIыгур зымыгъэдахэр
Хэку хуэмыфащэу фасикъщ;
Лъэпкъ Iуэхум зи псэр хуэхамэр
КъэкIуэн зимыIэу щхъэдыкъщ.

* * *

ГъащIэм и IэфIагъыр зыхэзыщIэм
ГъащIэм хузэхельхъэ уэрэд нэс.
Къэзылъхуа и лъэпкъым фIы хуэзыщIэм
Тхыдэм шагъэлъагэ и нэмыс.

ТОЛСТОЙ Лев

ХЪЭЖМУРАТ

Повесть

ХІХ

Хъэжмурат урысхэм зэрызариту, и унагъуэр Ведено къуажэм къашауэ быдэу яхъумэрт, Шамил и унафэм пэплъэу. Патимэт нанэри, Хъэжмурат и физитри, и бын цыклуитхури хъумакуэхэм шабьгът сотнэм и унафэщІ Ибрэхым Рашид и унэм. Хъэжмурат и къуэ Юсуф, илэс пшыклуий флэкла мыхъу ныбжьыщІэр, хъэпсым ист, щІэпхъаджагъэ зылэжьа цыхуиплЫм я гъусэу. Ахэри, езым ещхъу, зыпэплъэр я щхъэм къриклуэнурат.

Унафэр къэсыртэкъым, сыту жыпІэмэ Шамил ежьауэ къэтт – урысхэм езауэу къиклухьырт.

1852 гъэм январым и 6-м Шамил Ведено дэт и унэм къоклуэлэж. Ар зэзэуа урысхэм зэрыжалэмкІэ, абы и дзэр зэтракътати, езыр щІэпхъуэжри Ведено кІуэжат. Шамил и дзэлІхэм зытрагъэчыныхьыр нэгъуэщІт: урысхэм ятеклуэри ахэр ирихужьэжат.

Апхуэдэ къыщыхъур зэзэмызэххэу, а зэхэуэм езы Шамили фочкІэ щызэуащ, икли, сэшхуэр кърихауэ, урысхэм шууэ яхэлъэдэну щІэпхъуати, и гъусэхэм къызэтрагъэувылащ. Абыхэм ящыщү Шамил къыбгъэдэта тІур абдеж дьдэм къыщаукІащ.

Фочхэр, кІэрахъуэхэр дзыгъэуей, шыхэр зыгъэджэгу, зэпымычуй кърІэныбзэ къэзыбж зауэлІхэм къауфэрэзыхъа Шамил и егъэзыпІэм щеклуэлэжам, шэджагъуэ хъуат.

Ведено жылэм цыхуу дэсыр уэрамхэм дэтт, унащхъэхэм тетт – я зиусхъэныр кърагъэблэгъэжырти, дуней гуфІэгъуэр яІэт: зэрыгъэкІийхэрт, фочхэр, кІэрахъуэхэр драгъэуейрт. Хъэрыпыш хужьым тесу, Шамил и унэм екІуэлэжырти, абы и шхуэмылакІэр зылыгыну къызылымысхэм я махуэ мыгъуэт. И Іэпслъэпсыр къызэрыгуэкІ дьдэт: дыщэкІи, дыжьынкІи, нэгъуэщІ цІуугъэнэхэмкІи гъэщІэрэщІатэкъым. Езы Іимамырщи, шухъэ морэ зытебза, зи пщампІэми зи Іэгъуапэми хъурыфэ фыщІэ къедэкІа джэдыгу щыгът, бгырыпх фыщІэ щІэпхат, къамэ кІэрыщІат, щэкІ хужь къызэшэкІа хъурыфэ пыІэ лъагэ щхъэрыгът. Мест удзыфитІ лыгът, и лъэнкІапІэм хуэфІ лъей фыщІэхэм кІапсэ ухуэна цыкІу къедэкІат.

ЖыпІэнурамэ, Іимамыр цІуугъэнэ лейхэм хуэхейт. Ауэ, апхуэдэу щыт пэтми, и Іэпкълъэпкъ лъагэ зекІужымкІэ ар къахэщырт

зи Іэщэ-фащэр дыщэрэ дыжбынкІэ зэщІэбла и зауэлІхэм, икІи, езым нэхъ кыызэрищтэ дыдэм тету, цыхубэм закыщицІгэхъуфырт цыхушхуэу, уардэу. И жьакІагъуэ тегъэщхьам кыыхэщ и нэгу фагъуэр, мывэм хуэдэу псэншэти, хъейртэкъым, зэпымычу зэхуишэ, щіуикъуанцІэ и нэхэр цыкІут. Уэрамым щрикІуэкІэ, ар цыху минхэм нэкІэ яшхырт, ауэ езым и нэхэм зыри ямыльагъу хуэдэт.

Хъэжмурат и фызхэри и бынхэри унэм щІэс псоми я гъусэу кыыщІэкІри пырхъуэм кытеуващ, Іимамыр кыызэрыдыхъэжым еплъыну. КыыщІэмыкІыу къэнар Хъэжмурат и анэ фызыжь закъуэращ. И щхъэц тхъуахэр къэубэлэцарэ зэхэзэрыхыжауэ, ар унэ лъэгум ист, и Іэ гъур кІыххэмкІэ и лъэгужэ нэхъ гъурыжхэр иубыдыжарэ хъуаскІэр кызыщІих и нэ фыщІитІыр жъэгум дэль пхъэ дзакІэ ужыхыжхэм теплъызауэ. И къуэми ещхъу, ари Шамил теплъэ хъуртэкъым, иджыпстущи, и гур нэхэри щыкІыпати, абы Іуплъэххэну и псэм кыхуидэртэкъым.

Батэкъутэр иращІэкІыу Шамил кыызэрыдыхъэжар Хъэжмурат и къуэ нэхъыжьми илъэгъуакъым. Мэ бзаджэ кызырих мащэ кыфІым здисым, зэхиха къудейуэ аращ уэрэдхэмрэ Іэщэ уэ макъхэмрэ. Абы хъэзаб ишэчырт, зи псэугъуэ дахэу зи хуитыныгъэр зытраха дэтхэнэ зы щІалэщІэми хуэдэу. Зэпымыууэ ильагъур, зэхэфІеежахэу, фаджэхэу, зэрыужэгъужарэ зетеплъэ мыхъужу, мащэм кыдис цыху насыпыншэхэрщ. А псори зи псэм кытехъэльэ щІалэр иджы йохъуапсэ щхъэхуиту, хуиту бауэу, нэху зыльагъуу, шыхэр зыгъэджэгуу, фочхэр дзыгъэуейуэ, зэчырхэри жызыІэу зи унафэщІыр къэзыуфэрэзыххэм.

Къуажэм дэту кІуэурэ, Шамил дыхъащ езым и уардэунэр зыдэт пщІантІэшхуэм. Абы кыылущІащ ІэщэкІэ зэщІэузэда лезгинитІ. А пщІантІэми цыхур дэтт. Абыхэм яхэтт зи щхъэ ІуэхукІэ щІыпІэ жыжьэ кыкІахэри, лъэІуакІуэ къэкІуахэри, зи суд ищІэну езы Шамил къригъэшахэри.

Шамил щыдыхъэм, псори кызыэщІотаджэ. Я Іэр я бгъэм хуахъурэ, кърагъэблэгъэж пщІэшхуэ зыхуащІ Іимамыр. Языныкъуэхэм лъэгужэмыщхъэ зрагъауэри апхуэдэу щытхэщ, пщІантІэм и пэлуцІэ куэбжэм щыщІэдзауэ кІуэцІыбжэм Шамил нэсыху. Кызэхуэсахэм Шамил къахицІыхукІащ фІыуэ имыльагъу гуэрхэри, и щхъэр езыгъэужэгъуа лъэІуакІуэхэри. Мывэм хуэдэу псэншэ и нэгум зыкІи зимыхъуэжу, ар абыхэм яблэкІащ, и унэ щІыхъэжыпІэм нэсри, шым къепсыхаш.

Ар кыыздикІыжар зекІуэ хъэльэт, и къарур нэхъыбэу щІэзыхари и фэм дэкІа гугъуеххэратэкъым, атІэ и псэм телъ хъэзабрат: текІуэныгъэкІэ кыгъэзэжауэ игъэІуами, езым ищІэжырт а зекІуэр зэрымыщІэгъуар, урысхэм шэшэн къуажэ куэд зэрагъэсар, зэрахъунщІар. Зи Іуэху еплъыкІэр Іэгупэ-ІэщІыб шэшэнхэр щхъэпс лъэпкъщ, гуитІщхытІщ, урысхэм я гъунэгъу жылагъуэ языныкъуэхэр хъэзырыбзэщ абыхэм я лъэныкъуэ защІыну, – а псори шэчыгъуафІэтэкъым, зыгуэр къэгупсысын хуейт, ауэ а дакыкъэм Шамил гукъыдэж лъэпкъ иІэтэкъым, ищІэнІауи гупсысэнуй.

Ар зыхуейр зы закбуэт: зыгъэпсэхун, унагъуэм и ІэфІ зыхэщІэн, и физхэм ящыщү нэхъыфІ дыдэу ильагъу, илгэс щыкІуий фІэкІа мыхъу Іэминат нэ фІыщІэ, лгэ псынщІэ цыкІум и ІэплІэм кыихутэн.

АрщхъэкІэ иджы Іэминат зэбгъэлыагъуныр уигу къэбгъэкІ мыхъун кбудейтэкъым, атІэ абы и деж укІуи, къазыщ цхъэнтэхэм зэбгъэщІу зыщыбгъэпсэхуи хъунутэкъым. Пэжщ, Шамил шэч кытрихъэртэкъым, адрей и физхэм ящыгъуу, цыхухъухэмрэ бзылхугъэхэмрэ я псэупІэхэр зэпызыгъэщхъэхукІ сэрейм адэкІэ ари зэрыщытым, кызэрыпэплгэм. Псом япэрауэ, шэджагъуэ нэмэзыр щІын хуейт, и гур иджыпсту абы сыт хуэдизкІэ хэмыхъэми. Цыхубэм я дин узэщІакІуэу ущыщыткІэ, арыншэу хъунутэкъым. Махуэ кгэс умышхэу зэрымышъунум хуэдэу, Іэмалыншэт ари. Ан-дез ещтэри, нэмэзлыкъым тоувэ. Нэмэз щІыныр зэфІэкІа нэужыщ кышпэплгэхэр кыригъэблагъуэ щыщІидзар.

Япэу абы и деж щІыхъар и щыкбу адэ икІи и егъэджакІуэ Джемал-Эдинщ. Ар лыжъ гуапэ цхъэпэлыагэт. И жьакІэр уэсым хуэдэу тхъуат, езыр тхъуэплгт. Нэмэзыбзэ къэбжри, ар щІоупщІэ Шамил и зекІуэм кырикІуахэм, итІанэ топсэлгыхъ и малгхъэр кгэтыху мыбы кыщыгъуахэм.

А кгэхъуа-кгэщІахэм ящыщт лыщІэгжу лы зэраукІар, Іэщ зэрадыгъуар, шэрихъэт диныр зымыгъэпэжу, фадэ, тутын ефэхэм кбуэды зэрытралгхъар, и бынунагъуэр урысхэм я деж шэхуу ириггэшэну Хъэжмурат цыхухэр кызэриутІыпщар, арщхъэкІэ ар кгэщІэу а унагъуэр Ведено зэраггэлэпхъуар, Іимамым ищІыну унафэм пэплгэу, ахэр сакгыу иджы зэрахъумэр. А Іуэхухэм унафэ тращІыхыну кызэхуашгэса лыжгхэр махуищ лгандэрэ хгэщІэгщым щІэгт. Джемал-Эдин Шамил чэнджэщ ирет ахэр зэбгриутІыпщыкІыжыну.

Зи нэгур Іуплгэгъуей, фІыуи имылгэагъу, и цхъэггусэхэм я нэхгыжъ физ фІыщІэ Залидат кыхущІихгэ ерыскгым тІэкІу хоІэбэри, Шамил хгэщІэгщымкІэ еунэтІ.

Чэнджэщэгъу гупыр лыжгых хбурт. Хэт и жьакІэр хужгт, хэт ейр цхъуэт, хэти жьакІагъуэт; хэт и пыІэ лгэагэм цэкІ кгешэкІат, хэти ейм кгешэкІатэкъым, кгэптал е адыгэ цей ящыггт, кгэмэ зыкІэрыщІа бгырыпх ящІэпхат. Мор кыщыщІыгхэм, ахэр кызэщІотаджэ. Шамил зы цхгэ хуэдизкІэ елгэгэкІт а псоми. Шамил зэрищІым ещгбу, абыхэм я Іэгур ущІауэ яІэт, я нэр зэтепІауэ, нэмэзыбзэ кгэабжри, я напэхэм цахуэгжа я ІэгухэмкІэ я жьакІэхэр кыралгэщІэгхыж. А псори зэфІэкІа нэужг, йотІысэхыжхэр, цхъэнтэ нэхг лгэагэм тесу, Шамил и кум ису, мыдрейхэр абы кгетІысэкІауэ. ИтІанэ Іуэхухэм хэплгэн щІадзэ.

Хабзэншаггэ зылгэжгэхэм я хгэкумэр зэращІэр шэрихъэт динымкІэти, дыгъуаитІым я Іэр, цыху зыукІам и цхгэр паупщІыну унафэ ящІ, щыр яггэзахуэ. ИтІанэ Іуэху нэхгыщгхэм носхэр: урысхэм зезыта шэшэнхэм ещІэн хуейм тепсэлгыхынын щІадзэ. Апхуэдэу зызытхэр кызэтеггэувыІэн папщІэ, Джемал-Эдин зэхилгхгэ кыхуеджэныггэм итыр мырат:

«Алыхь лъапӀэу лъэщыр фи гъусэу, дуней мамыр фиӀэу игъащӀэкӀэ фыпсэуну сынывохъуэхъу. Урысхэр кыфхуэбзӀэфӀу икӀи фахуэжыӀэщӀэным фыкыхураджэу зэхызох. Фи фӀэщ фымышӀ абы жалэр, яхуэжыӀэщӀэ фымыхъу, шыӀэныгъэ зыхэвгъэаль. Абы щхъэкӀэ дунегъэкӀэ кыфлӀымыс фӀыгъуэр ахърэ-тым щывгъуэтыжынущ. Фигу къэвгъэкӀыжыт нэхъ пасэм, 1840 гъэм, Ӏэщэр фтрамыш щӀыкӀэ, кывашӀар. Абы щыгъуэ си псалъэм зыкывимыгъэщӀэжамэ, фэ урыс сэлэт фыхъуакӀэт, къамэм и пӀэкӀэ мыжурэ фӀыгъыу фыдэтт, фи фызхэми шароварэ зэрамышъэ-жу, я нэмысри хэутэн хъуауэ къэнат. КъэкӀуэным фыщегупсыскӀэ, блэкӀар зыщывмыгъэгъушщэ. Урысхэм урабийуэ улӀэмэ нэхъыфӀщ, а джаурхэм урагъусэу упсэу нэхърэ. ШыӀэныгъэ зыхэвгъэальи, сэ КъурӀэнымрэ сэшхуэмрэ сӀэщӀэлъу сыкыфхуэкӀуэнщи, урысхэм фапэувыну фесшэжьэнщ. Иджы быдэу унафэ фхузошӀ: урысхэм фахуэжыӀэщӀэн мурад фщӀын дэнэ къэна, ар фигу къэвмыгъэкӀыххэ».

А кыхуеджэныгъэр Шамил игу ирихъащ, икӀи Ӏэ щӀидзри, зэб-грагъэыхыну унафэ ищӀаш.

Абы и ужькӀэ Хъэжмурат и Ӏуэхуми тепсэлъыхъахэщ. Шамил дежкӀэ ар мыхъэнэшхуэ зиӀэ Ӏуэхут. АбыкӀэ зыкыиумысыжыну хуэмейми, Шамил ищӀлэрт мо Ӏэмалшыр, лы хахуэр, шыщхъэ-мыгъазэр и гъусамэ, Шэшэным кыщыхъуар къэмышъуну зэры-щытар. Хъэжмурат екӀужрэ, ар щӀэгъэкъуэн кыхуэхъуамэ, ахъей нэхъыфӀат; ар къемыхъулӀэнымэ, мор урысхэм ядӀӀэпыкъуныр къэбгъэхъу мыхъун Ӏуэхуш. Абы кыхэкӀыу, дауэ мыхъуми, Хъэж-мурат гъэщӀагъэкӀэ къэшэжауэ укӀын хуейш. Апхуэдэ мурадыр къохъулӀэнымкӀэ къэбгъэсэбэп хъунут мыр: е ар здэщыӀэ Тифлис лыукӀ гъэкӀуауэ егъэукӀын, е мыбы къэшэжауэ кӀэ етын. Ахэр къохъулӀэн папщӀэ хэкӀыпӀэу щыӀэр зыт: и унагъуэрат, псом хуэ-мыдэу – и къуэрат. Шамил щыгъуазэт Хъэжмурат и къуэр егъэлея-уэ фӀыщэу зэрилъагъум. Апхуэдэу щыщыткӀэ, нэхъыбэу къэгъэ-сэбэпын хуейри мис а тӀасхъапӀэрат, арат Хъэжмурат ӀумпӀафӀэ кызыэрыпщӀыфыну щыӀэр.

Чэнджэщэгъухэм Ӏуэхухэм тепсэлъыхъын яуха нэужь, Шамил и нэхэр зэтрепӀэри, щым мэхъу.

Чэнджэщэгъухэр щыгъуазэт абы кыкӀым: адэкӀэ щӀэн хуейм теухуауэ щэхуу къепсалъэ бегъымбарым жиӀэм едалуэу арат. Апхуэдэу дакыкыэ зытхух щосри, и нэхэр кызыэтрех, итӀанэ ахэр нэхъри щӀиукъуанщӀэурэ желэ:

– Хъэжмурат и къуэр кысхуэфшэ.

– Ар къедджакӀэщ, – желэ Джемал-Эдин.

Пэж дыдэу, Хъэжмурат и къуэ Юсуф, гъурыбзэрэ и фэр пыкӀыжауэ, и щыгъыныр лэжьарэ мейр кыкӀӀэрихыу, ауэ и ӀэпкӀьлэпкыкӀи и нэгукӀи зэрыщӀалэ екӀуу кызыэтенауэ, и анэш-хуэ ПатӀимэт ейм ещхъ и нэ фӀыщӀитӀыр кылыдыкӀыу, пщӀантӀэм дэтт, къеджэу щӀашэным пэплъэу.

И адэр Шамил зэрыхушцт щыкЛэмкЛэ арэзытэкъым Юсуф. Абы ищЛэртэкъым къэхъуа псор, ищЛапэми, ахэр езым къыльЛэсатэкъыми, къыгурылуэртэкъым и адэр апхуэдизу хыйм икЛауэ Шамил щЛигъэбийр. Ар зыхуейр зыт: жъым тесрэ псым епыджу зэрыпсэуам хуэдэу адэкли егъэкЛуэкЛын, Хъунзахъ щила тхъэжыгъуэм щымыщЛэн. Абы къыщыхъурт Шамил щЛэгъэбиин хуей щымылэу. И адэм жиЛэр дэзымылыгъ щЛалэр ящыщт Шамил и дуней тетыкЛэм дихъэххэм, икли, адреи бгырысхэми хуэдэу, егъэ-леяуэ пщЛэшхуэ хуищЛырт абы.

Имамым щЛыхъ ин хуищЛрэ абыкли и гур игъэфЛу, ар щЛохъэ хъэщЛэщым. Бжэм деж къыщцоувылэ. Зэуэ луоуэ зи нэгум гуапагъэ лъэпкъ къызэрымыщ Шамил и плъэкЛэ гурымыхъым. ТЛэкЛурэ щотри, Шамил бгъэдохъэ, и Лэ хужьым ба хуещЛ.

– Уэ Хъэжмурат урикъуэ?

– Срикъуэщ, Имам.

– Абы ищЛар пщЛэрэ?

– СощЛэ, Имам, икълукли си жагъуэ мэхъу.

– ТхэкЛэ пщЛэрэ?

– Молэ сыхъуным сыхуеджэрт сэ.

– НтЛэ, хуэтх уи адэм: къурмэныр къэмыс щЛыкЛэ къыгъээзэжмэ, ищЛэхэр хузогъэгъури, дызэрызэхушцытауэ дыкъонэж. «Хъэуэ» къыхигъэкЛрэ урысхэм я деж къанэмэ, абы щыгъуэ... – Шамил и нэщхъыр шынагъуэу зэхеукЛэ, – уи анэшхуэри уи анэри къуажэхэм хуит яхуэсщЛынщ, уэрщи, уи щхъэр пызупщЛынщ.

Юсуф и нэгур зы мэскъал хуэдизкли хъеякъым, Шамил и псалъэхэр къызэрыгурылуар къыкЛыу, и щхъэр ищЛэ мыхъумэ.

– Мис апхуэдэу ботхри, лыкЛуэ сщЛынум ибот.

Шамил и псалъэр печри, куэдрэ йоплъ Юсуф.

– Хуэтх: сфЛэгуэныхъ ухъуащи, узукЛынукъым, ауэ, епщЛыжакЛуэ псоми есщЛэращи, уи нэхэр исщЛынущ. КЛуэ.

Шамил и пащхъэм щитым, Юсуф зэплэзэрытыфэ зытригъэуами, хъэщЛэщым къызэрыщЛашыжу, зышнэжым зредз, абы и къамэр кърепхъуэтри зиукЛыжыну хуожъэ, арщхъэкЛэ ар кърамыгъэхъулэу йопхъуэри япх, мащэми аргуэру ирадзэж.

А махуэм и пщыхъэщхъэм, ахышэм нэмэз нэужьым, и щЛакЛуэ хужьыр зытреубгъуэри, Шамил щЛокЛ икли егъазэ и физхэм я унэр зыдэт пщЛантЛэмкЛэ. Лэминат и пэшымкЛэ еунэтЛ. Ауэ ар щЛэстэкъым – фыз нэхъыжхэм я деж щылэт. Шамил, къамы-лъагъун хуэдэу, бжэ къуагъым къуоувэ, мобы къыгъээзэжыным пэплъэу. Лэминат Шамил зыхуигъэгусат, шылэ щэкЛыщхъэр, езым тыгъэ къыхуимыщЛу, Зайдат зэрыритам щхъэкЛэ. Абы илээгъуат ар къызэрыщЛэклари езым и деж зэрыщЛыхъари, ауэ, зыхузэгуп и лым зригъэщЛэжын мурадкЛэ, и лэгъунэм игъээзэжакъым. Лэминат куэдрэ щытащ Зайдат и лэгъунэбжэм деж, зи теплър ищЛыху хужьыгъэр и лэгъунэм щЛыхъэ-къыщЛэкЛыжу зэрыщытым игукЛэ щыдыхъэшхыу. ПщЛэншэу пэплъащ абы Шамил, и унэ щыкЛуэжари жасы нэмэз щЛыгъуэращ.

Хьэжмурат, Иван Матвеевич и унэм щлэсу, тхэмахуэкIэ щыпсэуащ быдаплэм. Марье Дмитриевнэ щлэмычэу щыхьэрт Хьэнэфий бэлацэжым (Хьэжмурат мыбы кыздиджар абырэ Елдаррэт), уеблэмэ цыхубзым ар зэ кыщидзыжауэ щытат пщэфлаплэм. Абы щхьэкIэ унэгуащэр иукIыным тIэкIунитIэщ илэжар. А бзылхугьэр ямылейуэ гуапэу Хьэжмурат хущытг, пщлэшхуи хуищырт. Пэжщ, иджы абы шхыныр хущлхьэжыртэкьым – а кьалэныр Елдар и пщэ дилхьат, ауэ Iэмалу щылэр кьигьэсэбэпырт мобы зэ Iуплээн, игу зрыригьэхьын папщIэ. Марье Дмитриевнэ зэпымыуэ хэпсэлхьырт мобы и унагьуэм теухуауэ ирагьэкIуэкI псалэмакьым, зригьэщIакIэт абы фыз дапщэ илэми, бын дапщэ илэми, я ныбжьыр сыт хуэдизми, икIи тIасхьэщIэххэр кьэкIуа нэужь япкьрыупщIыхьырт зэпсэлэныгьэхэм кьрикIуам теухуауэ.

А тхэмахуэм и кIуэцIкIэ Бутлер ныбжьэгьу дьдэ хуэхьуат Хьэжмурат. Языныкьуэхэм деж Хьэжмурат кIуэрт Бутлер и пэшым, Бутлери зэзэмызэ кьакIуэрт абы и деж. Тэрмэшыр здагьэлэпыкьуурэ щызэпсалэ кьэхьурт, е, зыри хэмыту, езы тIур щызэгурылуи щылэт: нащхьэ-IущхьэкIэ, я Iэхэр зэращIымкIэ, нэхьыщхьэу – я зэщыгуфIыкIыкIэмкIэ. Хьэжмурати фIыуэ кьильэгьуагьэнт Бутлерыр. Ар IупщI хьурт Елдар Бутлер зэрыхущытымкIи. Бутлер Хьэжмурат и пэшым щыщIыхьэкIэ, Елдар абы гуапэу кьылуцIэрт, и дзэ хужьыбзэхэр кьылуигьэпсу, кьыщыгуфIыкIырт, хьэщIэр здэтIысынум деж щхьэнтэхэр игьэтIылырт, сэшхуэ кIэрыщIамэ, кьыкIэхихьрти, блыным фIидзэрт.

Бутлер нэхьыфIу зригьэщIыхуат, ныбжьэгьуи хуэхьуат Хьэжмурат кьуэш ищIа Хьэнэфий бэлацэми. Абы бгырысхэм я уэрэд куэд ищIэрт икIи ахэр фIыуэ жиIэрт. Бутлер и гуапэ ищIын щхьэкIэ, Хьэжмурат и кьуэшым кьеджэрти унафэ хуищIырт нэхьыфIу ильагьу уэрэдхэм мор иригьэдэлэуэну. Хьэнэфий и макьыр дахэт, жыгьырут. ЗэхэщIыкIыгьуэу икIи гум дыхьэу жиIэрт и уэрэдхэр. Абыхэм ящыщ зыр езы Хьэжмурати фIы дьдэу ильагьурт. Ар хуабжьу игу ирихьащ Бутлери. А уэрэдым и макьамэ дахэм нэшхьегьуэу хэлным ухигьаплэрт, кууэ ухигьэгупсысыхьырт. Бутлер тэрмэшым йолхьэлу уэрэдыр зытепсэлхьыным щыгьуазэ ищIыну. ИкIи абы кьыжриIэхэр етх.

Уэрэдым зи гугьу ищIыр лыщIэжрат – езы Хьэнэфийрэ Хьэжмуратрэ яку дэлэрат.

Мырат уэрэдым жиIэр:

«Си мащашхьэм телъ ятIэр тегьухьыжмэ, сыпщыгьупщэжынщ, сыкьэзылхуа си анэ! Си кхьащхьэм удз кьытекIэжмэ, уи гуауэр абы щIахьумэжынщ, си адэжь мыгьуэ! Си шыпхьум и нэпсхэр гьущыжмэ, гуауэр и гум икIыжынщ.

Ауэ, си шынэхьыж, си лыыр умыщIэжауэ, уэ сыпщыгьупщэжынкьым. Си бгьум укьыбгьуралхьэжыху, уэри сыпщыгьупщэнкьым, си шынэхьыж етIуанэ.

Упщтырыщэщ уэ, шэ, икIи упсэхэхщ, ауэ уэракьэ сэ гьэр жыIэщIэу кьысхущытар? ЩIы фIыщIэжь, уэ сыщIэпхьумэжынущ

сэ, ауэ сэрмырауэ пIэрэт уэ шы л'абж'экIэ узыутэу шытар? УщыIэщ уэ, ажал, ауэ сэ уи тепщэу сыщытащ. Си Iэпк'льэпк'ыр щы ф'ыщIэж'ым иг'эпщIк'унщ, си псэри уэгум л'этэж'ынщ».

Х'эжмурат а уэрэдым щедальукIэ, сытым дежи и нэхэр зэтепIат, икIи ар шэщIауэ щихкIэ, и урысыбзэ нык'уэмкIэ сыт щыг'уи жиIэрт:

– Хорош песнэ, умнэ песнэ.

Бгырыс г'ащIэм и усыг'эхэр зыфIэг'эщIэг'уэну к'екIуэкI Бутлер ахэр нэх' гуащIэжу зыхищIэ х'уащ, Х'эжмуратрэ и зауэл'хэмрэ яхуэзэу, и псэр абыхэм якIэрыпщIа нэужь. К'эптал, адыгэ цей, л'ей яриг'эщIщ, ахэр зыщитIаг'эри, езыми бгырысу зык'ыщых'уж х'уат.

Х'эжмурат щезьэжыну махуэм Иван Матвеевич офицер зыбжанэ к'риг'эблэг'ащ, мор, щIэ хуащIу, г'уэгу траг'эхэжын папщIэ. Офицерхэм загуэшащ: хэти хэтIысх'ащ Марье Дмитриевнэ шейкIэ иг'эхэщIэхэм, хэти бг'эдэсщ фадэрэ ерыск'ырэ зытет Iэнэм.

И Iэщэ-фащэкIэ г'уэгуанэм зыхуэзыг'эхэзыра Х'эжмурат псынщIэу, ауэ щабэу бак'уэу икIи ещIэк'уауэу пэшым к'ыщыщIых'эм, псори к'отэдж, к'ыбг'эдых'эурэ сэлам к'рах. Иван Матвеевич ар тах'тэбаным ириг'этIысх'эну пылъат, ауэ абы, бысымым ф'ыщIэ хуешIри, щх'эг'убжэм бг'эдэт шэнтым тотIысх'э. К'ащых'х'эм щыг'уэ псори зэщIэщымауэ зэрыщытар зыкIи иг'эщIэг'уа хуэдэтэж'ым абы. Псоми я нэгум гупсэхуу йопл'эри, абы и нитIыр к'ытоувылэ шейрэ ерыск'ырэ фIэкIа зытримылъаг'уэ Iэнэм. Офицер жыджэр Петровскэм япэу Х'эжмурат илъаг'уу арати, тэрмэшыр к'ыг'эсэбэпкIэрэ йоупщI:

– Тифлис уигу ирих'а?

– Айе, – жи абы.

– Ирих'ауэ желэ, – к'опсал'э тэрмэшри.

– Сыт нэх' игу ирих'ар?

Х'эжмурат жэуап гуэр к'ет.

– Псом нэх'рэ нэх' игу ирих'ар театрыращ.

– ЕупщIыт-тIэ: дзэпщ нэх'ыщх'эм деж щильэг'уахэр дауэ к'ыщых'уа?

Х'эжмурат и нэщх'ыр зэхеукIэ.

– Дэтхэнэ зы л'эпк'ми езым и хабзэ иIэжщ. Дэ ди бзыль-хуг'эхэм апхуэдэу захуапэрк'ым, – жери, ар Марье Дмитриевнэ хуопл'экI.

– Игу иримых'ар сыту пIэрэ?

– Дэ псал'эжь диIэщ, – зыхуег'азэ абы тэрмэшым, – х'эр шыдым лыкIэ хуэупсати, шыдыр х'эм мэк'укIэ к'ыхуэупсэжаш, – арати тIури ныбэ нэщIу к'энащ, – жери, и пащIэкIэ к'ыщIогуф'ыкI. – Дэтхэнэ зы л'эпк'ми и хабзэр езым и дежкIэ ф'ыщ.

Псал'эмак'ым адэкIэ зиук'уэдияк'ым. Офицерхэм хэти шейм, хэти фадэм зрат. Х'эжмурат зыбг'эдег'экIуатэ Марье Дмитриевнэ к'ыхутриг'эува шей стэканыр.

– Сыт нэх' к'эщIтэн? Шатэпс? Булкэ? – жиIэурэ, Марье Дмитриевнэ ахэр к'ыхутрег'эувэ.

Х'эжмурат и щх'эр ирех'эх.

– Араш-тІэ, Хьэжмурат, гьуэгу махуэ! – жери Бутлер абы и дамэ йоІусэ. – Тхьэм ещІэ дэ дыщызэхуэзэжын.

– ФЫкІэ! ФЫкІэ! Узыншэу ущыт! – кьыпыгуфЫкІыурэ, урысыбзэ ныкьуэкІэ кьопсалъэ Хьэжмурат. – Дызэрыгъэныбжьэгъунщ. Быдэу дызэрыгъэныбжьэгъунщ, – щІегъуж кьумыкьубзэкІэ. – Зэманыр кьэсащ. Айдэ, дожъэ, – жери и щхьэр ещІ, здагъэзэну лъэны-кьуэр кьигъэлъагъуэ щЫкІэу.

Бжэщхьэлум кьытохутэ хужьышхуэ гуэр зи плэм фІэдза, сэшхуи зылыгъ Елдар. Ар Хьэжмурат зрешалІэ. ЩІакІуэр кьыІех. Ар и Іэблэм еупщІэкІауэ Марье Дмитриевнэ бгъэдохьэри ирет, тэрмэшым зыгуэрхэр жриІэурэ. Мыдрейр кьопсалъэ:

– Мыбы жиІэраш: щІакІуэм ущытхьуащи, узот. Мэ, кьащтэ. ФЫкІэ зыухьэ.

– Ар дауэ хьун? – бзылхугъэр кьоуцІыплъ.

– Араш зэрыхьун хуейр. Ар ди хабзэщ, – жи Хьэжмурат.

– ФЫщІэшхуэ пхузощІ, – жери, Марье Дмитриевнэ щІакІуэр кьыІех. – Уи кьуэр гъэрыплэм кьипшыжыфыну Тхьэм сыпхуолъэу. Улан Якши, – щІегъуж кьумыкьубзэкІэ. – ХузэвдзэкІыт абы и бынагъуэр узыншэу кьыІэрыхьэжыну Тхьэм сызэрыхуелъэур.

Хьэжмурат Марье Дмитриевнэ йоплъри, фЫщІэ хуищІу, и щхьэр ещІ. ИтІанэ сэшхуэр Елдар кьыІэщІехри, ар Иван Матвеевич тыгъэ хуещІ. Мыдрейм тэрмэшым зыхуегъазэри:

– Желэ си алашэ гьуабжэр зэрестыр. Тыгъэу абы хуэзгъэфэщэн нэгъуэщІ сиІэкъым.

«Зыри сыхуейкъым» кьригъэкІыу, Хьэжмурат и Іэхэр ещІ, шыр кьызэрыІимыхынур быдэу желэ. ИтІанэ и Іэр бгыхэмкІэ еший, и бгъэгум йоІусэжри, бжэмкІэ еунэтІ. Бысымхэр абы кІэлъыщІокІ. Пэшым кьыщІэна офицерхэм сэшхуэр самплэм кьрах, зэпаплъыхь, сэшхуэдзэм ІэгукІэ йоІусэ. ИкІи псоми кьалыгътэ мыр Кавказым пщІэшхуэ щызиІэу кьекІуэкІ «гурда» сэшхуэ лІэужьыгъуэ нэхьыфІ дыдэу. Бутлери Хьэжмурат кьыкІэлъыщІэкІауэ, тІури зэгъусэу пырхьуэм тетт. Абдеж зыри зыпэмьплъауэ кьэхьуам Хьэжмурат и кІуэдыр кьикІынкІэ хьунут, абы и акьыл жанагъыр, псынщІагъыр, тегушхуэныгъэр мыхьуатэмэ.

Кьумыкьу кьуажэ Таш-Кичу дэсхэм Хьэжмурат пщІэшхуэ кьыхуащІырт. Абы Іуплъэн кьудей фІэкІа, нэгъуэщІ Іуэху ямыІэу, ахэр мызэ-мытІэу кьэкІуат быдаплэм. Хьэжмурат ежъэжыным махуищ иІэжу, кьыхуагъэкІуа ІуэхутхьэбзащІэхэм жаларащ: жылэдэсхэр кьольэу мэрэм махуэм ди мэжджытым жумэщІ унытхуэкІуэну. Абы щыгъуазэ мэхьу Таш-Кичу щыпсэу кьумыкьу джыназхэр. Лъы яку дэльти, ахэр Хьэжмурат теплъэнуи и цІэр зэхахьынуи хуейтэкъым. «Хьэжмурат ди мэжджытым кьедгъэкІуэлІэнукъым», – жалэри кьоув ахэр. Апхуэдэ унафэр зигу иримыхьа жылэдэсхэм зыкьалэт. Арати, абыхэмрэ джыназхэм я лъэныкьуэхэмрэ зэпоуври зозауэ. Урыс унафэщІхэм ахэр зэщІагъэсабырэж икІи Хьэжмурат и деж лЫкІуэ ягъакІуэ, мор мэжджытым кьэмыкІуэну жрырагъэлэну. Хьэжмурат зыщІыпІи кІуатэкъыми, Іуэхур абыкІэ зэфІэкІам тращІыхьащ. АрщхьэкІэ зэфІэмыкІауэ кьыщІэкІат:

гъуэгу теувэжыну Хьэжмурат бжэщхьэлум кьебэкъуа къудейуэ, шыхэр кърашэллауэ здэщытхэм, Иван Матвеевич и пщлантлэм кьыдохьэ Бутлери Иван Матвеевичи я цыхугъэ кьумыкьу джыназ Арслъэн-Хъан. Хьэжмурат кьызэрильагъуу, клэрахъуэр кърэпхъуэтри трегъапщэ. Ауэ лэщэр игъэуэну хунэмыс щыкълэ, щлакъуэ лажьэ илэуи умыщлэну, джэду пхъуэкълэ ищлу, Хьэжмурат наплэзыплэм абы зредз. Арслъэн-Хъан клакхъур щличат, ауэ зэуэм хутегъэхуакъым. Хьэжмурат абы бгъэдолъадэри шхуэмылакълэр зы лэмкълэ еубыд, етлуанэ лэмкълэ къамэр кърэпхъуэтри тэтэрыбзэкълэ зыгуэрхэр клийуэ желэ. Бутлеррэ Елдаррэ лэжьэгъу мэхъури, луэхур лыгъажэм нагъэсыркъым.

– Си унэм бзадженаджагъэ щыблэжыну щхьэ ухэта, Арслъэн? – Иван Матвеевич йогий мобы. – Емыклуц ар, къуэш. Губгъуэм фыщызэхуэзами зыгуэрт, ауэ си пщлантлэм лъы щыбгъэжэну...

Арслъэн-Хъан, пащлэ фыщлэ зытет лы хэщыхьа цыкълур, и фэр пыкларэ зэщлэкълэзызэу шым кьопсых, нэхъу-нэхъуу Хьэжмурат жьэхоплъэри, Иван Матвеевич щыгъуу луегъэзыкълэ. Хьэжмурат, хьэлъэу бауэу, и пащлэкли кьыщлэгуфыкълэ щыкълэу, шыхэр здэщытымкълэ егъэзэж.

– Сытыт ар абы щыиукълыну? – щлоупщлэ Бутлер, тэрмэшыр здегъэлэпыкълури.

– Апхуэдэщ ди хабзэр, жи, – тэрмэшым ззредзэкълэ Хьэжмурат и жэуапыр. – Лъы ищлэжын пащлэт щыиукълыну.

– Гъуэгум щыльэщыхьэ хъужыкълуэмэ-щэ? – щлоупщлэ Бутлер. Хьэжмурат кьыпогуфыкълэ.

– Сыт пщлэн? Сиукълмэ, Алыхьым апхуэдэу иухати аращ. Хъунщ. Фыкълэ, – желэ абы аргуэру урысыбзэкълэ. Шыпщэр иубыдауэ здэщытым, псоми къахоплэж. И нэхэм Марье Дмитриевнэ деж тлэкълу зыщалэжьэ. Пуми я плээгъуэр зэтэхуати, нэщхьей-нэщхьейуэ зэщогуфыкълэ.

– Фыкълэ, урыс гуащэ. Спасиб...

– Уи бынунагъуэр Тхьэм кьыуитыж, – Марье Дмитриевнэ и лъэлум аргуэру кьытрегъэзэж.

А псалъэхэр кьыгурымылуами, мор кьызэрыхуэгузавэри и луэхум фыкълэ зыкьызэридзэкълыну Тхьэм зэрыхуельэлур и Хьэжмурат зыхищлаши, и щхьэр хуещлэ бзыльхугъэм.

– Кьызжилакълым жумылэж, уи ныбжьэгъур зыщумыгъэгъупщэ, – жи Бутлер.

– Желэ абы, – Хьэжмурат тэрмэшым зыхуегъазэ, – ныбжьэгъу пэжу сыкьызэрыхущлэкълыну икли зэрысщымыгъупщэнур.

Езыр щлакъуэ пэтми, лъэрыгъым зэрелусарауэ, мыдэ щлалэтэу драдзея флэкла умыщлэну, ар долъэтейри, уанэгу лъагэм кьохутэ. И сэшхуэр и плэ ирегъэзэгъэж, зэрихабзэу, клэрахъуэми йолусэ. Зэрызауэлл хьыжьэр кьыгъэлагъуэу, уардэу шыбгым ис бгырысым и щапхъуэ, пщлантлэм дошэсыкълыж ар. Хьэнэфийрэ Елдаррэ шэсыжагъэххэти, бысымхэми офицерхэми гуапэу зэ къахоплэжэри, я дзэпщым и ужь йоувэжхэр.

- Сыт шыгъуи хуэдэу, ежэжахэм тепсэлыхыу шадзэ.
- Алы ахырызэманщ!
  - Дыгъужыу флэкла пщлэнтэкъым, абы Арслээн-Хъан зыщри-
дзам, и фэми зихъуэжат кыпхуэмыщлыхужыну.
  - Дыкъымыгъэпщлащэрэт абы. Хыилэшы гуэру фэ тетщ, – жи
Петровскэм.
  - Апхуэдэ хыилэшы Тхъэм куэду кыдыт урысхэм, – нэщхъей-
уэ кьопсалэ Марье Дмитриевнэ. – ТхъэмахуэкIэ кыддэпсэуа-
ти, ифI флэкла, и Iеигъэ лъэпкъ тлэгъуакъым. Гуапагъэ хэлъщ.
АкылыфIэщ. Цыху захуэщ.
  - А псор дауэ къэпщла?
  - Дауэми, къэсщлащ.
  - Хъэщыкъ хуэхъуакIэщ, – къахедзэ кыщлыхъэжа Иван Мат-
веевич. – Ар нэрылыгагъуш.
  - Хъэщыкъ сыхуэхъуауи сощI. Абы сыт фи Iуэхуу хэлъыр?
ЦыхуфIым щхъэ ухуэшхыдэн хуей? Урыскъым, тэтэрщ, ауэ
цыхуфIщ.
  - Узахуэщ, Марье Дмитриевнэ, – кьопсалэ Бутлер. – Укыщ-
хъэщыжащи, алыгъэ уиIэщ.

XXI

Шэшэн гъунапкъэхэм тет быдапIэхэм шыпсэухэм я гъащIэм зыкIи зихъуэжатэкъым. Мо япэ къэхъуауэ шытам и ужькIэ шы-
нагъуэ кьалъэлэсурэ, ротэхэми къэзакъхэми тIэу зыкьалэтын
хуей хъуат, арщхъэкIэ а тIэуми бгырысхэм ялэщлыхъэу
кьагъэувылэфакъым. ЯлэщIэкIырт, уеблэмэ Воздвиженскэми зэ
теуахэщ, къэзакъхэм я ший, псафэ яшауэ, яхуащ, зы къэзакъи
кьаукIащ. Шэшэн кьуажэр урысхэм хъэлэч зэрызэтращIэ лъандэ-
рэ кьатеуэ-натеуэ шылатэкъым. Пэжщ, ШэшэнышхуэмкIэ ягъэзэ-
ным зыхуагъэхъэзырырт, абы и щхъэусыгъуэр джыназ Бяратын-
скэр флангым и сэмэгурабгъу лэныкьуэмкIэ шыIэ урысыдзэм
унафэщIу зэрагъэкIуарт.

Къэбэрдей полкым и командиру шыта Бяратынскэм, иджы сэ-
мэгурабгъу лэныкьуэ псом и дзэпщ хъуам, Грознэм кызырэсу
дзэ кызырэгъэпэщ, пащтыхыым и унафэу Чернышев Воронцовым
деж кьитхар гъэзэщIэным шадзэн папщIэ. Воздвиженскэм кы-
щызэхуашэса гупыр абы кыдокIри, Куринскэ лэныкьуэмкIэ
ягъазэ. Дзэр абдеж шыIэт, мэз еуэу.

Воронцов нэхъыщIэр шухъэ шэтыр зэгъэпэщам шып-
сэурт, и щхъэгъусэ Марье Васильевнэри щIэх-щIэхыурэ абы
кыкIэлъыкIуэрт, жэщкIэрэ кыщыни куэдрэ къэхъурт. Зыми
щабзыщIыртэкъым Марье Васильевнэрэ Бяратынскэмрэ яку
дэль зэхушытыкIэр. Пащтыхъ пщлантIэм пымышIа офицер-
хэмрэ кызырэгуэкI сэлэтхэмрэ щIэгъэщхъуауэ абыхэм хуэш-
хыдэрт, сыту жыпIэмэ Воронцовэ гуащэр щахуэхъэщIэм деж
зауэлIхэр пльырыну жэщкIэрэ зэбграгъэкIырти. Бгырысхэм я
топхэр кьагъэлэгъуэурэ, топышэхэр лагерымкIэ кьаутIыпщ хаб-
зэт. А шэхэр зыми шытемыхуэ шыIэт нэхъыбэм, абы кыыхэкIыу

жэщ кызыэрыгуэклэм деж ахэр кьафлэлуэхутэкьым, ауэ Марье Васильевнэ шахуэхьэщлэм деж, а уэ макьхэмклэ ар ямыгьэщтэн папщлэ, пльыр щэхухэр ирагьажьэрт, бгырысхэм адэ жыжьэу пагьэтлысыну. Гуащэр лэуэлауэхэм ямыгьэплейтеин кьалэныр я пщэ дэлэу жэщ кьэс ирахужьэхэм ар емьклуу кьалыгьтэрт, пудыныгьэ кьрапэсуи кьащыхьурт. Мис ахэрат языныкьуэ офицерхэмрэ сэлэтхэмрэ Марье Васильевнэ хьэм щрагьэхьыр.

Бутлер, и отпускти, я быдаплэм кьоклри мы отрядым кьоклуэ, Куринскэ полкым и унафэщлхэм я адыютанту, я шыщхьэхьумэу кьулыкьу шызыщлэ и ныбжьэгьухэу Пажескэ корпусым кьыщыдеджахэр ильагьун шхьэклэ. Япэ махуэхэм ар икьуклэ нэжэгужэт, езэш жыхуэплэр ищлэртэкьым. Полторацкэм и шэтырым кьышыгувылати, гуфлэжхэу кьылушца и цыхугьэ куэдым яхуэзэжащ. Ар Воронцовми хуоблагьэ – ари мащлэу ищлыхурт, сыту жыплэмэ зэгуэрым зы полкым кьулыкьу шызэдащлат. Воронцовыр гуапэ дьдэу кьылуошлэ абы, джыназ Барятынскэми ирегьэцлыху, икли ирегьэблагьэ дзэпщыщлэр зи плэклэ кьагьэклэу генерал Козловскэр зэрырагьэжьэжым и саулыкьуклэ кьызэрагьэпэща шэджагьуашхэм.

А луэхур бэлыхьлажьэу еклуэклат: шэтырих кьашэри зэбгьурыту ягьэуваат, абыхэм я кьыхьагьклэ хуэфлу шызэпагьэува стлэхэм темьлэ кьэгьуэтыгьуейт. А псоми игу кьагьэклэжырт Бытырбыху щила гвардейскэ псэуклэр. Сыхьэтитлым деж лэнэм пэрытлысхьахэщ. лэнэкум хуэзэу зы лэныкьуэмклэ Козловскэр адреи лэныкьуэмклэ Барятынскэр шыст. Козловскэм ибгьу зырызымклэ кьыщыст Воронцов зэлзэфызыр. лэнэм и лэныкьуитлым кьетлысэклат Кьэбэрдей полкымрэ Куринскэ полкымрэ я офицерхэр. Бутлеррэ Полторацкэмрэ зэбгьэдэсти, щлэчэ ямылэу уэршэрхэрт икли кьабгьурыс офицерхэми ядефэрт. Ефэ-ешхэр апхуэдизклэ зэщлэпльауэ еклуэкьырти, Полторацкэр, фэрыщлыгьэншэу кьэгузэвауэ, Бутлер хуоплэклэ.

– Ди «нтла-а» емьклу кьимыхьащэрэт, – жи абы, Козловскэм и псалытлым яз «нтла-а»-р кьегьэсэбэпри.

– Сыту?

– Зи сытыр пщлэркьэ? Кьэпсэлээн хуейуэ кьыпэщытщ абы. Чэф хьумэ, лейуэ куэд пхужемыгьэлэжыни...

– Узахуэщ, кьуэщ. Ар зыкли ещхькьым, шэр кьыптелъалэу, зауэм ущыхэтым. Кьыщынэмыщлауэ, мыбдеж шысщ бзылхугьы пащтыхь пщлантлэм кьулыкьу шызыщлэ офицерхэри. Пэж дьдэу, уздеплым пфлэгуэныхь мэхьу ар, – золушащэ офицерхэр.

Ауэрэ луэху нэхьыщхэр кьос: Барятынскэр кьотэдж, бжьэр кьэщтэри, Козловскэм зыгуэрхэр жрелэ. Абы и псалыэр щинухым, Козловскэм макь лэщклэ кьыщлэдзэ:

– Зиусхьэнышхуэм и унафэклэ, нтла-а, зи уз кьуэдын офицерхэ, сэ сожьэж, сыфхоклыж, – желэ абы. – Ауэ сыт шыгьуи, нтла-а, сывигысэу вбжы... Нтла-а, фэ, фызырыщыгьуазэщи, зы жыгыр мэз псо ирикьуркьым. Абы кьыхэклэу, нтла-а, сэ дзэ кьулыкьум кьыщысхьа дамыгьэ лэаплэхэри, – ар зоплэж, – ди пащтыхьышхуэм жумарту сызэрыщлыгьэна лэаплэныгьэ псори, нтла-а, кьыс-

хуигъэфэща пщлэ инри, нтла-а, к'анэ щымылэу, псори, псори... – мыбдеж и макъыр к'оклэзыз, – нтла-а, псори зи ф'ыщлэр фэращ, си ныбжьэгъу л'аплэхэ! – щыжилэм, и нэгъу зэльар нэхъ лейжу зэхоушк'лумплэ. К'югумахэри, и нэпсхэр к'ытрек'лутэ. – Нтла-а, сигуми си псэми к'ыбг'эдэк'лыу ф'ыщлэшхуэ ф'хузошл...

Козловскэр лэнэм к'ыбг'эдокл'уэтри, адэк'лэ жиэнум хупымыщэжу, к'ыбг'эдыхьэ офицерхэм лэплэ яхуещл. Псори к'югумащлэ. Воронцовэ гуащэми и лэльэщл клапэр и напэм л'уеплэ. Джианаз Семён Михайлович, и жьэр л'ушэ х'уауэ, и нэхэр ег'эуплэраплэ. Офицер куэдми я нэпс к'ок'л'уэ. Бутлери, Козловскэр щлаг'уэу иц'ыхуу щымытами, и нэпсыр к'ыф'ыщл'ож. А ильэг'уа псори ик'бук'лэ игу ирихьат абы.

Итланэ Барятынскэм щхьэк'лэ х'уэух'уэн щладзэ. Воронцоври, адреи офицерхэри, сэлэтхэри л'ыхьэншэ ящ'ырк'ыым. Хьэщлэхэм я шэджаг'уащхэр яух. Псори чэф жаныф'лт, ирафамрэ яльэг'уаамрэ зэрихьэрт.

Дунейр х'варзынэк'лейт: дыг'э к'епсырт, мамырт, жьыбг'эр к'югуэпэк'лырт. Пщаф'лэхэм я маф'лэр дэнэ л'энык'уэк'ли к'ыщыплэнк'лырт, уэрэд мак'хэр к'ыщылурт. Псоми я махуэшхуэ хуэдэт. Насыпыф'лафэ тетрэ гук'ыдэжышхуэм зэрихьэу, Бутлер Полторацкэм и деж мак'л'уэ. Мыбы щызэхуэса офицерхэм куэзыр джэгуну заг'эхьэзырак'лэт. Адьютантым лэнэм тумэнипщл трелхьэ. Бутлер т'лэунейрэ к'ыщлэк'лащ шэтырым, г'уээншэд жыпым иль и ахьшал'эр быдэу ик'бузу; ар шэми шхуми исырт: джэгунуи и нэ к'ык'лырт ик'ли тегушхуэртэк'ыым. Ик'лэм-ик'лэжым зыхуэшылэжырк'ыым – аф'лэк'ла куэзыр мыджэгуну езым зритыжа псал'эми и к'уэшхэр к'ызэриг'эгуг'ыами йопщ'ыж.

Сыхьэти дэк'латэк'ыым, Бутлер, плыжыбзэ х'уарэ пщлэнтлэпсыр ирик'уэк'лыу, мелымк'ли зиуц'лэп'ыжауэ, и лит'ри зыщл'иг'эк'уауэ ст'лолым к'ыщыпэрынам – щ'ыхуэ к'ытехуахэр ибжу, итхыу арат. Абы апхуэдизк'лэ куэд ириг'эхьэхуати, к'ытехуар зыхуэдизыр зэхильхьэжын шынэрт. Арыншауи ищлэрт: и чэзур к'эсыным пэмыпл'эу, япэ зриг'эщ'у, к'вал'ихыфыну улахуэри, и шы уасэри зэхильхьэжми, адьютант мыш'л'ыхум абы ириг'эхьэхуауэ к'ык'лэщл'итхам хуэдиз х'унутэк'ыым. Ирауд бэнэнк'лэ зиг'энщ'ырк'ыым, жыхуал'эу, ар адэк'ли джэгунут, ауэ зи нэщ'ыыр зэхэук'ла адьютантым, куэзырхэр ег'эт'ыл'эри, езым и лэк'лэ мелк'лэ итха бжыг'э к'еххэр Бутлер к'рег'эл'аг'уэ. Бутлер к'эук'лытауэ мэл'ал'уэ к'ыхуаг'эг'уну, ик'ли ириг'эхьэхуауэ х'уар иджыпсту зэрыхуэмытынур желэ, ауэ псал'э быдэ ет ахьшэр унэм к'ызэрыриг'эхьынумк'лэ. Ар щыжилэм, абы гу л'ытащ псоми яф'лэг'уэныхь зэрых'уам, ик'ли ахэр зыри, уеблэмэ езы Полторацкэ дыдэри, абы и нэгум хуиту к'ызэримыпл'эфым. Ар абы и иужьрей пщыхьэщхьэт. «Сыджэгун хуеяк'ыым, сезыг'эблэг'ыа Воронцовхэ я деж ськ'луамэ, псори дэг'уэу зэф'лэк'латэк'э», – егупсысырт ар. Иджы к'ыщыщлар, мыдэг'уэр щыг'этауэ, узижаг'уэм и махуэт. И л'уэхур шыпхэ х'уат.

И ныбжьэг'ухэми и ц'ыхуг'эхэми сэлам ярехыжри, ар йожьэж. К'ызэрысыжуи мэг'уэл'ыж. Ахьшэ куэд езыг'эхьэхуахэм

зэрахабзэу, кьэмыушу сыхьэт пщыкIуийкIэ мэжей. Марье Дмитриевнэ занщIэу кьыгурыIуащ абы ахьшэшхуэ зэрыригъэхьэхуар: япэрауэ, кьэзышэжа кьэзакъым «шей уасэу» иритын сом ныкIуэ щхьэкIэ кьелъэIуат, кьимыдэкIэ, езыри нэщхьейт, дахэ-дахэуи жэуап кьыуитыжыртэкъым. Фызым Иван Матвеевич зридзауэ третхуэ: «Щхьэ бутIыпща? Щхьэ укIэлъымыплъарэ?» жиIэу.

ЕтIуанэ махуэм Бутлер кьоуш сыхьэт пщыкIутIхэм деж. КьыщыщIам щегупсысыжам, аргуэру жеижу псори зыщигъэгъупщэну и щхьэм кьихьат. Ауэ ар хэкIыпIэтэкъым. Зыгуэр щIэн хуейт, иригъэхьэхуа сом щиплIымрэ тумэниблымрэ ипшыныжын папщIэ. ИкIи ищIэращ: мэтIысри и кьуэшым хуетх. ЗэрыщыуамкIи зыкьеумысыж, дяпэкIэ апхуэдэ делагъэ имыщIэжынуи кьегъэгугъэ. Иужь дыдэу сом щитху кьыхуригъэхьыну йолъэIу. Туми ди зэхуэдэ Iыхьэ хэлъу кьытхуэна щхьэлым щыщу сэ кьыслъысынум пэдгъэкIуэжынщ, жи. ЕтIуанэ письмор хуетх я благъэ цIыхубз кьузгъун бзаджэм. «МыпхуэдизкIэ арэзы сыхьунуц», жыхуэпIэр щIыгъуауэ уэстыжынщ, жи, сом щитху кьысхуегъэхьы. ИтIанэ лъэIуакIуэ макIуэ Иван Матвеевич деж. Шэч кьытрихьэртэкъым е абы, е Марье Дмитриевнэ ахьшэ зэралэм.

– ЗыкIи кьызэмыхьэлъэкIыу уэстынт, – жи Иван Матвеевич, – иджыпстуупщIэ уэстынт, Машкэ идэнукъым армыхьумэ. ЦIыхубзхэр, пщIэркъэ, зикI тегъэлIыкI, ер зи унэм имыхьэнхэр хьэтырыншэхэщ. Ауэ, Iэмал имыIэу, хэкIыпIэ гуэр кьэгъуэтын хуейщ. Мыхьур щыхьуж ди сатууцI шейтIаныфэм кьытхуимыщIэнIауэ пIэрэ?

АрщхьэкIэ фадэрэ ерыскъыкIэ сату зыщIу дзэхэм кьадэзыкIухь «шейтIаныфэ Iейм» (маркитантым) щIыхуэ кьыузэримытынур хьэкът. Арати, гузэвэгъуэм кьезыгъэлыну Бутлер кьыхуэнэжыр и кьуэшымрэ и благъэ бзылхугъэ кьузгъунымрэт.

XXII

И мурадхэр Шэшэным кьыщемыхьулауэ, Хьэжмурат Тифлис егъээж. Махуэ кьэс жыхуаIэу, Воронцовым деж лъэIуакIуэ макIуэ, икIи щыIуагъащIэхэм деж пыIэшхьэрыхкIэ зэрелъэIуращ: бгырыс гьэрхэмкIэ си бынунагъуэр кьысхуэфхьуэж, арыншамэ, зэрыжыслаци, си Iэ-си лъэ пхащи, сызэригугъам хуэдэу, Щамил кIэ етынымкIэ сэбэп сыфхуэхъуфынукъым. Воронцовым ар зыгуэрхэмкIэ кьыгъэгугъэ хуэдэу зещI, ауэ Iуэхур ерэхьурэ хьуным фIэкIыркъым. ИтIанэ жиIэращ: «Мыгувэу Тифлис кьэкIуэнущ генерал Аргутинскэр, абы депсэлъэнщи, зыгуэр тщIэнщ».

Хьэжмурат кьыхуэнэжрати, нэгъуэщI лъэIукIэ Воронцовым зыхуегъазэ: Кавказ щIыбым щыIэ Нухь кьалэ цыкIум тIэкIурэ щыпсэуну хуит кьыщIыну. Абы кьылытэрт и унагъуэм теухуауэ Щамилрэ езымрэ зэгурыIуэнымкIи, кьыхуэпэж цIыхухэм запищIэнымкIи ар сэбэп кьыхуэхъуну. КьимыдэкIэ, Нухь муслъымэн кьалэщи, нэмэз зыщыщIын, тхьэ щельэIун мэджыт щигъуэтынущ.

Воронцовым абы теухуауэ письмо Бытырбыху етх. Икли, езым и щхьэ унафэ нэхъ хэмылзу, Хьэжмурат и лъэлур хуещлэ: Нухь лэпхьуэну хуит ещл.

Воронцовми, Бытырбыху дэс унафэщлхэми, Хьэжмурат и лүэхум щыгьуазэ урысхэми я нэхъыбаплэм къазэрыщыхьумклэ, Кавказ зауэм абы фыклэ зыкьыдигьэзэну угугьэ хьунут, е ар къэхьугьэ гьэщлэгьуэн къудейуэ къэнэжынри хэлът; Хьэжмурат дежклэ, псом хуэмыдэу иужьрей зэманым ар зылува лэнатлэ хьэлъэм тепщлыхьмэ, а псори абы и гьащлэм къыщыхьуа зэхьуэкьыныгьэ бзаджэт. Зы лъэныкьуэклэ, абы бгылэ щыплэхэр къыщлибгынар псэууэ зыкь-ригьэлын папщлэт, етланэ лъэныкьуэр – ар Шамил теплэ зэры-мышьурат. Икли, сыт хуэдиз гугьуехь пымышлэми, къыщлэпхьуэу къызэрежэжамклэ ар зыкьомклэ и мурадым лъэлэсат. Япэ зэман-хэм ар щыгуфыклат и ехьулэныгьэм икли, щлы хэмылзу, егупсы-сырт Шамил зэрытеуэну щыклэм. Арщхьэклэ, узэрыгугьэу хьумэ, лүэху щылэт, жи. Зэригугьам хуэмыдэу, и бынуагьуэр гьэрыплэм къышыжыным гугьуехь лэджэ пыщлауэ къыщлэкьлащ. Шамил плы-ру игьэувахэр мэскьал хуэдизклэ гьэрхэм теплэкьукьыртэкьым – дыщэр зэрамышьумэу яхьумэрт. Езы Шамилши, мурад бзаджэ ищлат: щыхубзхэр къуажэхэм тегуэшэн, и къуэр е укьын, е и нэхэр ищлын.

Иджы Хьэжмурат Нухь щлэлэпхьуэрат: Дагыстаным щилэ и дэлэпыкьуэгьухэр къыгьэсэбэпклерэ, бзаджагьэклэ е къаруклэ и унагьуэр Шамил къылэщлэтхьыжын. Иужь дьдэу Нухь къэкьуа тлэсхьэщлэхым къызэрыжриамклэ, пэжыгьэклэ къыбгьэдэт авар гуэрхэм загьэхьэзыр Хьэжмурат и бынуагьуэр къадыгьужу урысхэм я деж къашэну, ауэ тегушхуэу а лүэхум зезыпщытыну щылэр мащлэщ, атлэми, Ведено абы шынагьуэшхуэ щыпыщлащи, я мурадым щыпыхьэнухэр унагьуэр Ведено къыдашу нэгьуэщл щыплэ цагьэлэпхьуэм дежщ. Гьуэгум щатегуэхуэ, гьэрхэр хуит къащлыжыну я гугьэщ. Хьэжмурат и ныбжьэгьухэм яхуилуэхуащ я хьэкь къызэрызытримынэнур, и унагьуэр хуит къэзыщлыжым сом минищ зэрыритынур.

Пэшитху хьууэ абы Нухь къыщыхуагьуэта унэр мэжджытми хьаным и уардэунэми пэжыжьэтэкьым. Хьэжмурат и гьусэу а унэм щыпсэурт къыклэлъыплъыну кърапха офицерхэри, и шыщхьэхьу-мэхэри, тэрмэщри. Хьэжмурат лүэхууи гупсысаплэуи илэр зыпэл-лэ тлэсхьэщлэххэм яхуэзэнымрэ, хуит къызэращлам ипкь итклэ, езым Нухь и лэшэлашэхэм шууэ тлэкьу къыщиклухьынымрэт.

Апрелым и 8-м, Хьэжмурат тлэкьу зиплэхьыну здыдэклэм, Тифлис къыкьла къулыкьуэщлэ гуэр къыхуэкьуауэ кърохьэлэж. Абы сыт хуэдэ хьыбарыщлэ къыхуихьами зригьэщлэну и нэ къыкьл пэт-ми, Хьэжмурат япэщыклэ езым и пэшымыклэ мэкьуэж – шэджагьуэ нэмэзыр ищлын хуейт. Нэмэзлыкьым къытекьыжа нэужь, хьэщлэщ пэлытэу къыгьэсэбэп пэшымыклэ щыхьащ.

Тифлис къыкьла къулыкьуэщлэр зы ныбэф щыкьу гуэрт. И унэщлэр Кирилловт. Абы Хьэжмурат къыжрелэ Воронцовым зэры-риджэжыр. Абы и щхьэусыгьуэри мырат: мы мазэм и 12-м ар Тиф-лис нэмысу хьунукьым, генерал Аргутинскэм хуэзэн папщлэ.

– Хьунц, – губжь щІэту жиІащ Хьэжмурат.

Кирилловыр абы игу ирихьатэкъым.

– Ахьшэр кьыздэпша?

– Кьыздэспащ, – жи Кирилловым.

– ТхьэмахуитІрэ... мыпхуэдизымрэ – жери, ІэпхьуамбищІыр хуегъэпІий, аргуэру ІэпхьуамбищІыр ирегъэлягъу, – хуэзэр къащтэ.

– Иджыпсту уэстынщ, – жери къулыкъуцІэм хьуржыным кьрех ахьшалъэр. – Дунейм, сыт мыбы ахьшэкІэ ищІэнур? – урысыбзэкІэ мэгъумэтІымэ Кирилловыр, Хьэжмурат урысыбзэ кьыгурымылуэ и гугъэу, арщхьэкІэ Хьэжмурат псори кьыгурылуати, нэщхьыцэу еплът Кирилловым.

Ахьшэр кьышигъэхьэзырым, Кирилловым и мурадащ Хьэжмурат псэлъэгъу кьыщІыну. Тифлис кІуэжа нэужь, Воронцовым жриІэжыну гуэрхэр кьыпихыну арати, тэрмэшыр кьыгъэсэбэкІэрэ, йоупщІ: «Ущызэшыркъэ мыбы?» Хьэжмурат ней-нейуэ хуоплэкІ цыхуфэ щІагъуэ зримыплъ, кьызэрыгуэкІыу хуэпа, Іэщи зыкІэрымылъ мо къэбыкІ цыкІум. КьызэреупщІам и жэуапи иритыжакъым. Тэрмэшыр аргуэру кьыщеупщІым:

– Сепсэлъэну си нэ кьызэрымкІыр гурыгъалуэ абы. Ахьшэр кьызрырети, си натІэ ирырекІ.

Ар жиІэри, кьратыну ахьшэр ибжыну Хьэжмурат стІолом пэрытІысхьащ.

Кирилловым дыщэ ахьшэхэр кьыдех, пщІырыпщІурэ Іыхьэ цыкІуибл зэтрелъхьэ (Хьэжмурат махуэм хуэзэу дыщитху кьратырт), ахэр зейм хуегъэкІуатэ. Хьэжмурат ахьшэр и цей Іэгъуапэм ирекуэ, къотэджыжри, апхуэдэ зыми игу къэмыкІауэ, къулыкъуцІэм и щхьэфэхум хутоулуэ. Чэнджэщэгъу къулыкъур зыгъэзащІэ лы цыкІум уафэм сабэ дрипхьейрэ тау-тач жригъэлэу кьыщолъэт, тэрмэшым унафэ хуещІ: «Желэт абы апхуэдэу сигъэпуд зэрымыхьунур, сыту жыпІэмэ, фащэр сщымыгъми, сэ сы-полковникщ». Абы и псалъэхэм щыхьэт техъуащ приставри. Ауэ Хьэжмурат, абы зэрыщыгъуазэр кьыгъэлягъуэу, и щхьэр ещІри, щІокІыж.

– Сыт кьыпыпхын абы? – жи приставым. – КъамэкІэ къопыджынщи, укъэсыжащ. А шейтІан бынхэм уагурылуэнукъым. Со-лягъу мыр цыху сурэтым икІыу зэрыщІидзар.

Пшапэр зэрызэхуарауэ, я нэхэм фІэкІа кьыщІэмыщу, зи нэкІухэр бащІыкькІэ щІэхьума тІасхьэщІэхитІ бгым къохри къокІуэ. Приставым ахэр щІешэ Хьэжмурат и хьэщІэщым. АитІум я зыр, мис а нэхъ лышхуэ зытель лы фІыцІэр, сонэхэмрэ къумыкьухэмрэ «тавлин»-кІэ зэджэ авархэм ящыщт, адрејр лыжь гьур гуэрт. Хьыбар гуфІэгъуэтэкъым абыхэм Хьэжмурат кьыхуахьар: и унагъуэр къезыгъэлыну пылъа и ныбжьэгъухэр кьыкІуэтыжат, Хьэжмурат дэлэпыкъун мурад зыщІхэр укІыкІейуэ иукІыну жызыІэ Щамил щышынежри. ТІасхьэщІэххэм кьыхуалуэтам и щхьэр кьыфІихарэ хэплъэгъуэшхуэм хэхуауэ куэдрэ щысащ Хьэжмурат, и Іэхэр и лъакъуитІ зетедзам тегъэщІауэ. Псалъэ хужыІэжыртэкъым. Хьэжмурат гупсысэрт, зэгупсысри кьыщІикІуэтын иджы

зэрышымылэжырт. Абы ишлэрт унафэ пыухыкIа гуэр имышлэу зэрымышунур. Хьэжмурат и щхьэр кьелэт. Дышцэ ахьшитI кьрех, тIасхьэщIэххэм зырызу яретри, ерагъуу желэ:

– ФыкIуэж.

– Жэуапу тхьынур сыт?

– Жэуапыр зышлэр Алыхьырщ. Феуэ, фежьэж.

ТIасхьэщIэххэр кьотэджыжри я гьуэгу тохьэж. Хьэжмурат алэрыбгьум зэрытесщ. Ар гупсысэу куэдрэ щысащ апхуэдэу.

«Сыт сщIэнур? Жилэр си фIэщ сщIыуэ, Шамил деж згьэзэжыну? Ар бажэщ – ськыгьэпщIэнууц. СькымыгьэпщIэнуи сощIри, а пщIыупс сырыхум и Iэмышлэу зиплэхьэ хьунукьым. ЩIэмышьунуращ: урысхэм зесту абыхэм я деж сыщылауэ, абы и фIэщ сьзэрыхьужын щыIэкьым», – егупсысырт Хьэжмурат.

Зэрыхуар имышлэу, игу кьокIыж тавлинхэм я шыпсэ гуэр. Ар зытеухуар кьуршыбгьэт. Бгьэр цыхухэм кьаубыдри, абыхэм я деж зыкьомрэ щопсэу. ИтIанэ и кьуршым мэлээтэж, кьызыхэкIауэ щытахэм яхохьэж. Яыхьэжар Iуэхут? Зэрахьэжар льахьэ илэут, а льахьэми уэзджынэ кIэрыщIат. Бгьэхэм ар зыхагьэхьэжын ядэркьым: «Льэтэж, – кьыжралэ, – дыжын уэзджынэ кьыпкIэрызыщIахэм я деж. Дэ уэзджыни льахьэ дилэкьым». И льахэр игу пыкIыртэкьыми, бгьэр кьонэж. АрщхьэкIэ адреи бгьэхэм Iумпэм кьащIри зыхамыгьэхьэжу зэхауIухь.

«Аращ сэри кьысщыщIынур – сьзэхуауIухьынууц», – йогупсыс Хьэжмурат.

«Мыбы ськьэнэн-тIэ? Кавказыр иубыдынымкIэ урыс пащтыхьым сьдэлэпыкьуу, абыкIэ пщIэрэ щыхьэрэ кьэхьын? ЦIэ льяпIэхэр зыфIезгьэщын? Бей зысщIын?»

«Ахэр псори кьохуэлэн Iуэхууц», – хужелэж и щхьэ, Воронцов джыназыжым зэрыхуэзари зыщIигьэдэIуа псалгэ дыгьэлхэри игу кьыгьэкIыжурэ.

«Ауэ, сыт сщIэнуми, иджыпстущ щысщIэн хуейр, армышьумэ мобы си бынунагьуэм кIэ иритынщи...»

Жэщ псом нэрэ наплэрэ зэхуихьакьым Хьэжмурат – гупсысэу шыгьушыпсыплэм хэлъащ.

XXIII

Жэщыбгым ирихьэлэу хьэзыр хьуащ абы и унафэр: щIэпхьуэжауэ урысхэм ялэщIэкIын, бгым ихьэжын, пэжыгьэкIэ кьыбгьэдэт авархэр гьусэ кьэщIауэ, Ведено теуэн, лэнми лыгьэ хэлъщ, жи, е лэн, е унагьуэр хуит кьэщIыжын. Абы зэкIэ унафэ зытрымышщIыхарат: унагьуэр кьыIэрыхьэжмэ, урысхэм я деж кьыгьэзэжыну, хьэмэрэ Хьунзахь кIуэжу Шамил езуэным щIидзэну? «Ар Алыхьым зэриухауэ хьунщ», – жи игукIэ. Ауэ иджыпсту нэхьыщхьэр урысхэм япэлэщIэ зыщIауэ бгым ихьэжынырт. Асыхьэтуи и ужь ихьащ и мурадыр гьэзэщIэным: и кьэптал фIыщIэ хуабэр щхьэнтэ щIагьым кьыщIехри, и гьусэхэр зыщIэлъымкIэ егьазэ. Абыхэм я пэшыр сенэм адэкIэт. Сенэбжэр

зэрылуихыу, мазэгъуэ жэщ щыфэтыфэм и хъэуа къабзэ щыфэбжьыр кыжьбэхоуэ, къуалэбзу макъыр и тхъэкфумэм къофэуэ.

Сенэм зэпрокфри, мохэр зыщфэлъ пэшым и бжэр фух. Абы уэздэгъэ щыблэртэкъым – щхъэгъубжэм кытепсэ мазэщфэм пэшыр кыигъэнэхурт. Стфолри шэнтхэри лъэныкъуэкфэ егъэкфуэтэкфат. Унэ лъэгу хуитым илэ алэрыбгъухэм телу, я щфакфуэхэр ятеубгъуауэ щфалиплфри жейрт. Хъэнэфий щфлантфэм щыжейрт – шыхэм нэхъ япэгъунэгъуу.

Бжэ кфыргъ макъыр щызэхихым, Гъэмзалэ кызэщыуати, кызэффотфысхъэ, ауэ кыщфыхар зэры-Хъэжмуратыр щылабгум, зегъэукфурриж. Абы кыбгъэдэлъ Елдар, Хъэжмурат кызырэлуплъэу, кыщцолъэт, кыхуашфыну унафэм пэплъэурэ, къэпталыр зыщетфэгъэ. Къурбэнрэ Хъан-Магъомэрэ къэушатэкъым. Хъэжмурат и къэпталыр стфолым щытрилхъэм, фэуэлъауэшхуэ къофэу – дунейр зыкъутэр щыгъын щфэбзэмрэ тебзэмрэ яку дэда дыщэхэрат.

– Мыхэри дэдэ, – жилащ Хъэжмурат, нобэ кърата дыщэхэр Елдар иритурэ.

Кыхуашыяр къефызыха Елдар нэхум хохъэ, къамэщфэлъысэр кърехри къэптал щфэбзэр кыщфетфэпфыкф. Гъэмзали кызэффэтфысхъащи, и лъакъуитфыр зэтедзауэ щысщ.

– Уэ щфлэнураш, Гъэмзалэ: щфалэхэм яжелэ я фэшэхэм кфэлъышлфыну, хъэзыру фыгынын хуэдэу. Нэху дыккъекфмэ, гъуэгуанэ кфыхь дытехъэнущ, – жи Хъэжмурат.

– Гын дилэщ, шэхэр ди гъунэжщ. Псори дгъэхъэзырынщ, – жэуап къита нэужь, Гъэмзалэ гурыму зыгуэрхэр желэ.

Гъэмзалэ кыгурыфуат фэшэхэр яузэдын, ахэр хъэзыру фыгынын хуейуэ Хъэжмурат унафэ щфифцлар. Кфуэтэху нэхъри езыр зэщфинубыдэу абы зы хъуэпсапфэ мыухыж ифэт: мы урысыхъэхэр нэхъыбэу зэтеушфлэтэн, зэтеукфлэн, итланэ къуршым ихъэжын. Иджы абы илфэгъурт ар дыдэм Хъэжмурати зэрыхуейр, икфи абыкфэ арэзыт.

Хъэжмурат щфэкфыжа нэужь, Гъэмзалэ и ныбжьэгъухэр кыгъэушащи, плымы ящфлэн ягъуэт: фэшэхэм кфэлъоплъ, фашэхэми – аращ.

Нэхулэ кыщфыным и пэ кыхуэу, Хъэжмурат аргуэру сенэм тохъэри, андез зэрищтэн псы къригъэхъуэну щфедзэ. Дыгъуэпшыхь нэхърэ нэхъ иныжу, сенэм деж щызэхыбох къуалэбзухэм къраш макъамэ дахэр. Щфалэхэм я пэшым кыщфлэукфырт гъушф зэраудэкфхэм, къамэ, сэшхуэ ялхэм я макъыр. Псыр кызыгъэхъуа Хъэжмурат и пэшыбжэм щыбгъэдыхъэжым, мо зэхиха макъхэм нэмышф, и тхъэкфумэм къофэу Хъэнэфий и макъ псыгъуэ дахэр. Абы жифэ уэрэдыр мызэ-мытфэу Хъэжмурат зэхихат. Ар къэувылауэ щытщ, уэрэдым ффодалуэри.

Уэрэдыр зытеухуарат: шууей Хъэмзэт, и ныбжьэгъу ахъырзэманхэр щфыгъуу, урысхэм ятеуэри, шы щфлэгъуалэ табын кърихужъащ. Тэрч псым зэприхуауэ здэжэм, мэзым хуэдэу фуву дзэшхуэ зи гъусэ урыс джыназыр кыкфэлъопхъэр. Мобыхэм къалъэщфохъэ. Къаувыхь. Адэкфэ жифэрат уэрэдым: Хъэмзэт шыхэр ффегъэж,

и гьусэхэмрэ езымрэ лыпсым щигьэна шыхэм я кьуагьым кьуотлысхьэри, урысхэм яхэуэу щадзэ. Езэуахэщ, я Іэщэхэм шэ илгыху, я кьамэхэр яхуэгьэбзэху, лыы ткуэпс кьащІэмынэжыху. И псэр хэкІыным и пэ кьихуэу, Хьэмзэт кьелъагьу уэгум ит бзухэр, икІи абыхэм йогуо: «Уэгур зи гьуэгу бзу цыкІухэ, ди унэхэмкІэ фыльати, ди шыпхьухэм, ди анэхэм, ди пщащэ хужьхэм тхуажефІэ кьээуат зауэм дызэрыхэкІуэдар. ТхуажефІэ мащэ зымыгьуэтыну ди хьэдэхэр кьупщхьэхэр кьаплъэу, дыгьужь нэпсейхэм зэрашхы-жынур, кьуаргь фІыщІэжьхэм ди нэхэр кьызэрырауІуКІынур».

А псалъэхэмкІэ иухырт уэрэдыр. ГущІэр кьизыІуэнтІыкІ псалъэ гуауэхэмкІэ уэрэдыр зэриухыу, Хьан-Магьомэ, гукьыдэж зыхэль макькІэ кьыхокІиикІ: «АлІллахьэ Іилаллэхь», – жери. ИтІанэ псори зэщІоцымэ. Иджы аргуэру зэхэпхыр кьуалэбзухэм я уэрэд хадэмкІэ кьіІуКІымрэ, абыхэм ядежьу щыкІэу, мывэущІэхэм да-дзэ Іэщэхэм я фий макь пхьашэхэмрэщ.

Хьэжмурат апхуэдизкІэ хэгупсысыхьати, гу льитэртэкьым иІыгь кхьуэщыныр игьэлъэныкьуэбауэ псыр кьызэрижым. И щхьэр игьэкІэрахьуэрэ, ар и пэшым щыхьэжащ.

Пщэдджыжь нэмэзыр зэфІигьэкІа нэужь, и Іэщэ-фащэр зэ-пиплгыхыщ, пэкум итІысхьэжри гупсысэу щІидзащ. НэгьуэщІ ищІэн иІэжтэкьым. БыдапІэм удэкІын щхьэкІэ, приставым хуит зыкьебгьэщІын хуейт. АрщхьэкІэ дунейр иджыри кыфІщ, приставыр кьэтэджагьэнкьым.

Хьэнэфий и уэрэдым Хьэжмурат игу кьигьэкІыжащ нэгьуэщІ зы уэрэд. Ар зыусар езым и анэрат. Зыгеухуари пэж дыдэу кьэхьуа Іуэхут. Ар щызэхалъхьам Хьэжмурат кьалъхуа кьудейт, ауэ и анэм жиІэу зэхихыурэ игу кьинат.

Мыпхуэдэт а уэрэдыр: «Щам гьущІым кьыхэщІыкІа уи кьамэ жаныр си бгьафэ хужьым кьыщыхэпхуэм, си дыгьэ шыру си щІалэ цыкІур абдеж кІэрызокьузэ, ар си лыы пщтырымкІэ согьэпскІри, си уІэгьэр, удз хущхьуэншэу, мэкІыж. Сэ ажалым сыщыщтакьым, си щІалэ цыкІуурэ шууейри щышынэнукьым лэныгьэм».

А уэрэдым хэт псалъэхэр зыхуэгьэзар Хьэжмурат и адэрат, икІи кьіІуатэ гупсысэр Хьэжмурати ехьэллат: ар кьалъхуагьащІэ дыдэу хьан гуащэми кьельху етІуанэ и кьуэр, Уммэ-Хьан цыкІур; гуа-щэм Хьэжмурат и анэр иреджэри и сабий етІуанэри быдзышэкІэ хуипІыну унафэ кьыхуешІ. Гуащэм и кьуэ нэхьыжь Іэбунунцали зыпІар ПатІимэтт. Ауэ иджы ПатІимэт идэркьым хьан гуащэм и хьэтыр илъагьун. Хьэжмурат и адэри Іуэхум кьыхохьэ: сыт хуэдиз-рэ емыльэІуами, и фызым дахэкІэ щыхэмызагьэм, мор кьогубжь, кьамэр кьрепхьуэтри и фызым йоуэ, икІи иукІынуи кьыщІэкІынт, Іэжьэгьухэр мыхьуамэ. Фызым сыт ищІэнт? ФІэфІ-фІэмыфІми, хьан сабий етІуанэри ипІын хуейуэ кьыхудокІ. А Іуэхум анэм уэрэд хузэхелъхьэж иужькІэ.

Хьэжмурат игу кьэкІыжащ и анэр, и нэгу кьыщІыхьэжащ щысабияр: анэм и гупэ щигьэгьуэлъкІэ, а уэрэдым щигьэдэлурт, езы цыкІури ельэлурт кьамэ лъэужьыр кьызытена и джабэр

къригъэлыагъуну. Ар псэууэ и пашхъэм къыты къыщыхъурт, ауэ иджы къызэригъэнам емыщхъу, и напэхэри зэмылыауэ, и щхъэцхэри мытхъуауэ, и дзэхэри Iумыхуауэ, атIэ цыхубз щIалэу, дахэу, къарууфIэу, жыпIэнурамэ, Хъэжмурат ильэситху ныбжьым щытым, хъэлъэфI цыкIу пэтми, чы матэшхуэм ису, и анэм и щыб илыу, бгыхэр зэпиупщIурэ, адэшхуэм деж ихъу щыщытам хуэдэу.

Iгу къокIыж зи нэкIур Iейуэ зэлыа, жьакIэ тхъуа тIэкIу зытет и адэшхуэри – абы дыжьыным хъэпшып дахэ куэд къыхищIыкIыу, и къуэрылыху цыкIуми залымыгъэкIэ зэчыр жригъэIэу зэрыщытар.

И нэгү къыщIыхъэжаш и анэм и кIэкъуашIэр иIыгыу псыхъэ дэкIуэу зэрыщытари. Iгу къэкIыжаш и напэм къэбзей зи хабзэ я хъэ мэжэщIалIэр, псом хуэмыдэу и анэм жэм къыщищ, шэр шигъэпщт гуэщым анэм щыгъуу щыкIуэкIэ къыщIихъэу щыта Iугъуэмэмрэ шхумэмрэ. Iгу къэкIыжаш япэ дьдэу и щхъэр и анэм зэриупсар, блыным фIэдза гъуаплъэ тас зэщIэцIууэм къищ и щхъэ джафэ хъурей цыкIур щилъагъужым, зыхуэмыIыгъыжу зэрыдыхъэшхыгъар.

Езыр щыщIыкIуам щегупсысыжым, игу къокIыж и псэм пищI и къуэ Юсуф. Абы и щхъэр япэ дьдэ зыгупсар езырат. Иджы а Юсуфым щIалэ екIу къищIыкIаш. Ар абы и нэгү зэрыщIэтыр иужь дьдэу зэрилъагъужам хуэдабзэут. Ар къыщыхъуар езыр Цельмес къыщыдэшэсыкIа махуэрат. И къуэм шыр къришалIэри, сыбдэкIуэтэнщ, ди адэ, жери къэуват. Ар Iэщэ-фащэкIэ зэгъэпэщат, и шыр хъэзырыххэу и Iэдэжт. ЩIалэ нэкIуплъ екIур, бгы псыгъуэрэ щхъэпэлыагэ хъужауэ (и адэм нэхърэ нэхъ щхъэпэлыагэт ар), нэ фыгъуэ зытрамыгъаплъэм хуэдэт. Зи псэугъуэ, зи насып къэкIуэгъуэ дахэт Юсуф. Зэрыхахуэр и теплъэмкIи къапщIэрт: пIабгъуэт, Iэ кIыхът, псынщIэт, и IэбэкIэмкIэ и адэр игъэгүфIэ зэпытт. Хъэжмурат, абы еплъ пэтми, зыщигъэнщIыртэкъым.

– Хъэуэ, тIасэ, къанэ уэ. ПыIэ зыщхъэрыгъ нэхъыжбу уэращ иджы унэм къинэр. Уи анэми уи анэшхуэми яхуэсакъ, – жриIат и къуэм.

Хъэжмурат игу къэкIыжат, адэм и псалъэхэм ягъэгүшхуарэ лыфэ дьдэ къытеуауэ, щIалэр укIытэу плъыжъ къызэрыхъуауэ щытар. И псалъэхэр-щэ?!.. «Укыыхэмыщт, ди адэ, си псэр пыту, ди анэми ди анэшхуэми зэраныгъэ къекIынкъым», – жиIат абы.

Дауэ хъуми, Юсуф мэшэсри, псым нэс къыдокIуатэ и адэм. Абдеж сэлам щызэрахыж. Абы лъандэрэ Хъэжмурат яIуплъэжакъым и щхъэгъусэми, и анэми, и къуэми.

Мис апхуэдэкъуэрат Шамил зи нитIыр ирищIыну жыхуиIэр. И щхъэгъусэмрэ и анэмрэ къращIэнум егупсысыххэну хуейтэкъым ар.

А нэщхъеягъуэ къомым Хъэжмурат, апхуэдизкIэ и пIэм кърашати, афIэкIа щысыжыфынутэкъым. Къыщолъэт. ЕщIэкъуауэ бжэм бгъэдолъадэ. Ар Iуехри, Елдар къреджэ. Дыгъэр иджыри къыщIэкIа щыкIэтэкъым, ауэ дунейр нэхутхъэху дахэ къэхъуат. Къуалэбзуми я уэрэдыр пачатэкъым.

– KIуэи приставым хъыбар егъашIэ сыдэкIыу къэскIухъыну гукъыдэж сызэриIэмкIэ. Шыхэми уанэхэр ятефлэхъэ, – желэ абы.

А зэманым Бутлер теуплэ закъуэу кыыхуэнэр зауэ хуэлухуэщлэхэрт. А луэхум ар дихэхырт къулыкъум щыпэрытым и мызакъуэу, абы кышчыдэхуэхэм дежи. Адыгэ фашэр щыгъуу, зигъэшууей бэлыху тлэунейрэ «щаклуэ» клуат, Богдановичым щыгъуу, ауэ тлэу клуэгъуэми кьаубыдаи кьауклаи щылэтэкъым. Апхуэдэ лыгъэ кьакъуэклыу, я псэм темшыныху «щаклуэ» зэрыклуэфхэми Бутлер гухэхуэ кьритырт, абыхэм мыхьэнэ гуэр хилъагъуэрт. Ар иригушхуэрт зи хахуагъэклэ цлэрылуэ хьуа Богдановичым зэриныбжьэгъум.

Щыыхуэ кыитехуар ипшыныжат, ауэ зэрипшыныжар нэхъ щыыхуэшхуэжым щыгъэнауэт: ахьшэфл щыгъуу иритыжыну гурылуэри, журт гуэрым щыыхуэ кыылихауэ арат, нэгъуэщлу жыплэмэ, щыыхуэр нэхьыбэж хьуат, ауэ щитыжын хуейр нэхъ иужьклэти, абыклэ игу игъэфлырт. Зэрыхуа щытыклэм емыгупсысмэ нэхъ кыищтэрт.

Жьым тесу псым епыдж зэрыхуам фадэри кыыхыхьэжати, дунейр и тлэу пклэгъуэт. Фадэр нэрыгъ хуэхьуати, махуэ къэс хэщлырт и пщлэми, и нэмысми. Марье Дмитриевнэ дежклэ иджы ар Иосиф гъуээздэжэтэкъым, атлэ фадэм зэшхьэщихуа, жилэри ищлэри зымыщлэж офицер гурбияныжът. Япэхэм щыгъуэ и ныбжьэгъум, и къулыкъушлэгъум и щхьэгъусэм дэгушылэну флэемыклуу, флэнапэншагъуу щытамэ, иджы, гурбияныгъи хэлъу, мобы ебгъэрыклуэ хьуат. Ауэ, ар сыт хуэдизклэ гъэщлэгъуэн кышчымыхьуами, Марье Дмитриевнэ кыжьэхэуэклейр и махуэу абы кыжьэхэуэщ, кыигъэуклытэри, кьригъэклуэтыжат.

Апрелым и клэхэм деж быдаплэм гупыщлэ кьагъаклуэ. Абыклэ Барятинскэм и мурадырат: узытегушхуэнклэ шынагъуэ Шэшэным и щынальэм зэпрыклыфын кьару кыызэгъэпэщын. Щлэуэ кьэклуахэм яхэтт Къэбэрдей полкклэ зэджем щыщ ротитл. Кавказым щызеклуэ хабзэхэм тету, хьэщлагъэ ин клэлъызэрахьэу а ротитлыр кьрагъэблагъэ Куринскэм и бысыму зызыбжыж хьуа рэтэхэм. Сэлэтхэм казармэхэм зыщлагуэшащ. Я луэхур кызыэрыгуэкл пщыхьэщхьэшхэ кьудейклэ зэфлэклакъым – аркьэри кыыхыхьащ. Зеофицерэгъухэм зызэхагуэшауэ зэрогъэтхьэжхэр.

Ефэ-ешхэр уэрэдклэ яух. Иван Матвеевич зимыщлэжу чэфщ. Ар кызыэщлэплэу пльыж кьэхьуа кьудейкъым, атлэ хужь хьужри и фэр пыклащ – гьуабжафэ кыитеуащ. Шэнтым тесци, шыбгым ис и гугъэжу, и сэшхуэр кьрилъэфауэ, нэхьыфлэщл бийхэр зэтреупщлатэ. Зэми хьуанэцлэнэрт, зэми ину дыхьэшхырт, зыгуэрхэм лэплэ, ба шахуищли щылэт. Зэми флыуэ илъагъу и уэрэдыр, «Шамил гъэ клуахэм дунейр икьутэу щлидзат, трай-рай-рата-тай, гъэ клуахэм, т...т.т...» – жыхуилэр кьришу, хетлэ-хесэ.

Бутлери мыбы щылэт. А еклуэкл псори зэштегъэуплэ хьарзынэу кышчыхурт абы, игурэ и псэклэ флэгуэныхьт Иван Матвеевич, ауэ ар кызыэрыпхуэгъуэувылэн лэмал щылэтэкъым. Зэрычэфыр

кызыгурылуэжа Бутлер хуэм цыклуурэ мобыхэм кьахокыжри, клуэжыну йожьэж.

Зи изыгъуэ мазэм и нэхум хэпльагъукырт унэ хужь цыклухэри гъуэгум телъ мывэхэри. Дунейр апхуэдизкIэ кыигъэнэхурти, нэхъ мывэ жьгъейхэри, хъэуазэ шхийри, шы вей нэгъуни хуиту пльагъурт. Унэм шыбгъэдыхъэжым, Бутлер шокъу жиIэу хуозэ кьэжъауэ кьаклуэ Марье Дмитриевнэ. И щхъэм телъ щхъэфIэпхыкым абы и дамэхэри щихъумэрт. ХуищIэу зэ кызыэригъэлъея лъандэрэ, Бутлер укытэр кытеклуэрти, а бзылхугъэм кыпыклухьырт. Иджы мо мазэ нэху дахэми зэрычэф жаныфIми кызыэщIаIэтати, абы дуней гуфIэгъуэр иIэт Марье Дмитриевнэ зэрыхуэзам щхъэкIэ. Аргуэру тIэклу зыкыпригъэхын мурад ищIауэ:

– ДэнэкIэ уежъа, бзылхугъэ дахэ? – жи.

– Си лыжым лъагъунлъагъу сыхуоклуэ, – жери хъэрэмыгъэншэу модрейм жэуап кьэт. Кыпылбын мурад зиIэу кыкIэрыхъыжъауэ шыта Бутлер, фэрыщIагъ лъэпкъ хэмылбу, кыпригъэхауэ шытами, цыхубзым и гуапэ хъуртэкъым иужьрей зэманхэм абы зыкыщидзей зэрыхъуар.

– Ар нэхъ лъагъунлъагъути!.. Езыр кьэклуэжынщ.

– Къэмыклуэжыфмэ-щэ?

– Къэмыклуэжыфмэ, кьахыжынщ.

– Аракъэ сызыхуэмейр, – жеIэ Марье Дмитриевнэ. – Сымыклуэмэ, нэхъыфIу пIэрэ-тIэ?

– НэхъыфIщ. Умыклуэ. Унэм дыгъэклуэжи нэхъыфIщ.

Марье Дмитриевнэ егъээж, Бутлери кыбгъурытщ. Мазэр апхуэдизу нуру кьоблэри, гъуэгубгъум тридзэ ныбжьхэм я щхъэм щхъэщыт нэхугъэр ядэклуатэу кыпщохъу. Бутлер абы здеплбым, жриIэну хэтат ар иджыри игу зэрырихьыр, ауэ псалъэмакыыр кьегъэжъа зэрыхъуну щыкIэрат кыхуэмыщIэр. Цыхубзри пэплъэрт мобы кыжриIэну. АрщхъэкIэ а зэрысабырхэм хуэдэурэ носыжхэр. Абдеж къалъагъу уэрамдэкIым кьеуэкла шухэр. Къэсхэмэ – офицеррэ абы и шыщхъэхъумэрэщ.

– Хэту пIэрэ, зи пIэм имызэгъэжу, жэщыбгым кьэзыжыхъхэр? – кьопсалъэ Марье Дмитриевнэ, гъуэгум теклуэтурэ.

Мазэр зи щыбагъым кыдэтыр гъунэгъу дыдэ кьэхъуа нэужыщ Марье Дмитриевнэ кыщицыхуар. Ар офицер Каменевыр арат. Абырэ Иван Матвеевичрэ зэгуэр кьулыкъу зэдащIат.

– Уэра ар, Пётр Николаевич? – зыхуегъазэ абы Марье Дмитриевнэ.

– Сэр дыдэрэщ, – жэуап кьэт мобы. – Бутлер, уэри дэнэ укыкIа? Сэлам гуапэ узох. Фымыжеижауэ... Марье Дмитриевнэ, кызыжилакым жумыIэж, мы уи гъусэм щхъэкIэ Иван Матвеевич укыигъэлъэнщ! Дэнэ шыIэ ар езыр?

– Зэхэпхыркъэ? – жери, Марье Дмитриевнэ макъамэ зэмылэужыгъуэхэр кыздилукI лъэныкьуэмкIэ и Iэр ещI. – Я Iутыжщ.

– Фыфейхэра зыгъахъэр?

– Хьэуэ, Хасавюрт кыикIри, хьэщIэ кьахуэкIуаши – зэрогъэт-хьэжхэр.

– Ар Iуэху хьарзынэщ. Сэри дэгъуэу сыкьрихьэлIащ-тIэ. Иван Матвеевич зы дакьыкьэкIэ сыхуейуэ арати...

– Сыт, Iуэху хууиIэу ара? – йоупщI Бутлер.

– Iуэху цыкIу гуэрт.

– Iей? ФIы?

– Ар... узэреплъщ. ДэркIэ фIыщ, хэткIи щIагъуэкьым, – жери, Каменевыр мэдыхьэшх.

Абдежым лъэсхэри Каменеври Иван Матвеевич и унэм кьокIуалIэ.

– Чихирев! – Каменевыр йоджэ и гъусэ кьэзакьым. – КьехулIэт мыдэ.

Тэн щыщ кьэзакьыр кьабгъэдохьэ. Ар тэн кьэзакьхэм я фащэкIэ хуэпат: шырыкьу лъапщэ кIыхь лъыгът, цей щыгът, уанэ кьуапэм хьуржын зэпедзэкI кьыкIэрыпхат.

– Хьуржыным илъ цыкIур мыдэ кьащтэт, – жиIэурэ Каменевыр шым кьопсых.

Кьэзакьри кьопсых. Хьуржын зэпедзэкIым кьрех зыгуэр зэрылъ кьэп.

Каменевым кьэзакьым кьэпыр кьыIехри, и Iэр абы ирегъэладэ.

– Фымылэгъуа фэзгъэлагъун? Фыщымышынэну пIэрэ?.. – йоупщI ар цыхубзым.

– Сыт сызыщышынэур? – желэ Марье Дмитриевнэ.

– Мис мыбы, – желэри Каменевым кьэпым кьриха цыхушхьэр мазэ нэхумкIэ кьрегъэлагъу. – КьэфцIыхужрэ?

Ар щхьэ упсат. И натIэкьэбыр нэ щыIухэм кьытехьэрт, и жьакIэ фIыцIэр тегъэщхьат, и пащIэри пыщыкIат, и нэ лъэныкьуэр кьаплъэрт, адреир ныкьуэуфIыцIт, щхьэ кьупщхьэ джафэр зэхэупщIэтат, ауэ кьутэпатэкьым, и пэр лъы пцIа фIыцIэм ириIат. И пщэм напэлъэщI лъы защIэ кьешэкIат. Щхьэм сыт хуэдиз уIэгъэ темьлми, и Iупэ ущхьэуэнтIахэр гуапагъэ фIэкIа нэгъуэщI зымыщIэ сабийм ейм епщхьт.

А псоми Iуплэ Марье Дмитриевнэ, и жьэр хузэщIэмыхуэ, зигъазэри псынщIэу унэм щыхьэжащ.

Бутлер и нэхэр кьыхутехыжыртэкьым мо щхьэ шынагъуэм. Ар зи щхьэр, зэман тIэкIукIэ узэлэбэкIыжмэ, пщыхьэщхьэ зыбжанэкIэ псалъэмакь гуапэхэр зыдригъэкIуэкIа, ныбжьэгъушхуэ кьыхуэхьуа Хьэжмурат дьдэрат.

– Мыр дауэ? Хэт зыукIар? Дэнэ деж кьыщыхьуар? – щIоупщIэ ар.

– ЩIэпхьуэжыну хэтати, кьаубыдыжащ, – жери, Каменевым щхьэр кьэзакьым иретыжри, Бутлер щыгъуу унэм щIохьэ.

– Лыгъэшхуэ хэлъу и псэр итащ, – жи Каменевым.

– Дауэ, зо, а псор кьызэрыхьуар?

– Зэ фымыпIащIэ. Иван Матвеевич кьэкIуэжмэ, псори гупсэхуу фхуэслуэтэжынщ. СыкьыщIрагъэжьари аращ. БыдапIэхэм, кьуа-жэхэм сшэурэ язогъэлагъу.

Иван Матвеевич к'раг'эшэжыну яг'эк'луати, ар чэфу к'ок'луэж, езым ещ'ху шымытыжыфу ефа офицерхэр и г'усэу. К'ыщ'л'ых'эжащи, Каменевыр Іэпл'эрэ бак'лэ щ'ег'анэ.

– Х'эщ'л'эу с'ык'ып'хуэк'луаш. Ик'и с'ыл'энэщ'л'к'ыым – Х'эжмурат и щ'х'эр к'ып'хуэс'паш, – жи Каменевым.

– П'ц'ы боупс! Яук'а?!

– Нт'лэ. Щ'л'эп'х'уэжыну пыл'ати...

– Д'ык'ыг'эп'щ'л'энущ жыс'латэк'э? Фи ф'л'эщ х'уа ид'жы? Д'энэ щ'ыл'э-т'лэ ар, а щ'х'э ж'ыхуэп'л'эр?.. С'ыг'эл'яг'ьут.

К'эзак'ыр к'рад'жэ, щ'х'эр з'эрыл'ь к'эпыр и'л'ыг'ыу ар к'ыщ'л'ох'э. Щ'х'эр к'рах. Иван Матвеевич и ч'эфын'эхэр к'ыхуте-мых'у куэд'рэ еп'л'аш абы.

– С'ыти жыф'лэ, л'ы ах'ырз'эмант, – ж'елэ абы. – М'ыдэ к'ызэти, ба хуэзг'эщ'л'ыт.

– Узахуэщ, шыщ'х'эмыг'азэу щ'ытащ, – к'юпсал'э офицерхэм ящ'ыщ зы.

П'соми з'эпап'л'ых'э нэуж'ь, щ'х'эр к'эзак'ыым хуашииж. Хуэ-сак'ыурэ, абы щ'х'эр к'эпым ирел'х'эж, унэ л'эгум ину з'эрытри-мыг'эхуэным пыл'урэ.

– Щ'х'эр щ'ыб'г'эл'яг'ьуэк'лэ, ц'ыхухэм яжеп'л'эр с'ыт, Каменев? – щ'лоуп'щ'лэ зы офицер.

– З'эк'лэ щ'л'эвмых'ыжу, м'ыдэ к'ызэф'ти ба хуэзвг'эщ'л', зо! Сэ абы тыг'э к'ысхуищ'лауэ щ'ытащ с'эшхуэ, – к'юк'л'ий Иван Матвеевич.

Бутлер унэм щ'л'обэк'ьук'л. Мар'е Дмитриевнэ дэк'луеип'лэм тест. К'юпл'эк'л, и нэщ'х'ыр зэхуэк'лауэ Бутлер к'ылуопл'эри, ас'ых'эту и щ'х'эр иредз'эк'л'ыж.

– Л'ю, Мар'е Дмитриевнэ? – нэщ'х'ейуэ к'юпсал'э Бутлер.

– Ф'ыл'ыифщ фэ п'сори! С'ыфтепл'эну с'ыхуейк'ыым. Ф'ыл'ыифх'эщ! – ж'елэ абы к'этэд'журэ.

– Ардыдэр х'эти к'ыщ'ыщ'л'ынк'лэ х'унущ, – к'юпсал'э Бутлер, нэг'уэщ'л' жи'эн имыщ'л'эу. – Зауэ ж'ыхуал'эращ. Абы Іэд'жи к'ы-щох'у...

– Зауэ, жи! – к'юк'л'ий Мар'е Дмитриевнэ. – С'ыт зауэ узезы-х'эр?! Ф'ыл'ыифщ фэ! Аращ фи зауэри, фи з'эуэк'л'ери! Х'эдэр щ'л'ал'х'эным и п'лэк'лэ, я д'зэлыфэ ят'лу ц'ыхущ'х'эр к'рах'эк'л. С'ыту ф'ыл'ыифыщэ, с'ыту... – адэк'лэ хупымыщ'л'эуэ, дэк'луеип'лэм к'юх, шындэбз'иймк'лэ йок'луэк'л'ри, унэм щ'л'ох'эж.

Бутлер х'эщ'л'эщым ег'ээж'ри Каменевым йол'элу п'сори к'ы-з'эрыхуар зэхэхуэ к'яхуи'л'уэтэну.

Каменевым з'эрыжи'эжамк'лэ, м'ыпхуэдэущ ар к'ыз'эрыхуар.

XXV

Хэжмурат хуит з'эращ'лар к'алэбг'ьухэм шууэ к'ыщ'ик'л'ух'ыну арат. Ари к'эзак'х'эр щ'л'ыг'ьуу. Нух'ь к'алэм к'эзак'ыу дэсу х'уар з'эрыхуар щэ нык'ьуэт, абыхэм ящ'ыщу п'ц'ыр унаф'эщ'л'хэм з'раубыдыл'лат, адрей к'энахэм ящ'ыщу, унафэм ипк'ь итк'лэ, мобы шууищ'л' еп'хын пап'щ'лэ, ахэр махуэ к'эс Іэщэ-фаш'эк'лэ к'ы-зэг'эп'эщын хуей х'унут. Пэжщ, япэ махуэм абы к'эзак'ыищ'л'

ирагъэбыдылащ, итланэ пщыр тху хъуащ. ИкИи Хъэжмурат елъэуахэщ цыдэкккэ и шыщхъэхъумэу хъуар гъусэу здимыщтэну. Арщхэккэ апрелым и 25-м абы зыщлэгъу езым и щлалитхури. Хъэжмурат шым шышэсым, зауэл унафэщлым гу лъитат абы и шыщхъэхъумитхуми зэрызагъэхъэзырым, икИи абы Хъэжмурат кыжрилат псори зыщлигъу зэрымыхъунур, ауэ мобы зэхимыха зыщищлым, мыдрейми тригъэчыныхъыщатэкъым.

Къэзакъхэм гъусэ хуащлат офицер нэхъыщлэ Назаровыр. Зэрыщлалэ хахуэм и щыхъэту, абы и бгъэм хэлът нагъыщэ лъаплэхэм ящыщ. И нэгум шэмрэ лъымрэ цызэщлэгъу, щлалэщлэ сырыху бланэшхуэт ар. Унагъуэ къулейсызым я нэхъыжът, адэншэу къэхъуат, жбы хъуа и анэ тхъемыщккэри, хъыджэбзищри, щлалитлри зыкъуэпсэуккыр абы къилэжърат.

– Умыбэлэрыгъ, Назаров, утемыплэкъукк, жыжбы Луумыгъэкк, – ккэлыогуо абы унафэщлыр.

– Сынодалуэ, зиусхъэн, – жэуап къет Назаровым, икИи, лъэрыгъым йоувэри, ущу йожъэ. И пллэм идза фочыр лэ лъэныкъуэмккэ зэщлифыгъэщ, адреимккэ и шыгъуэ дэгъуэ пэ къуаншэр имыутлгыпщыщэу кыжъэдекъуэ. Абы и ужьым итщ къэзакъиплл: дыгъуэгъуаккэуэшхуэ Ферापонтовыр – лы гъур ккыхыр, Гъэмзалэ гын езыщауэ щытар; зи къулыкъур къехъэлэн зыхуа, лы хэккэуэта, зэрыбланэжъыр зи напщлэм телъ Игнатовыр; псоми джэгуплэу, ауану ялэ щлалэ лъэрымыхъ цыккэу Мишкиныр; анэм и къуэ закъуэ, бзэ лэфкк зылурылъ, сыт цыгъуи нэжэгужэу щыт щлалэщлэ сырыху Петраковыр.

Нышэдибэ пшагъуэ телъат, ауэ пщэдджыжышхэм ирихъэллэу дунейм зилэтыжат. Дыгъэ бзийр теджэгухъырт тхъэмпэ зыдза жыгхэми, ккыхэжагъащлэ удзыщлэхэми, щхъуантлэу зызыхуапэу хуежъа гъавэ щлалэхэми, гъуэгубгъум щежэх псым щхъэщыт толыккун шабэ цыккэуэхэми.

Хъэжмурат и шым зричыщэртэкъым. Езым и шыщхъэхъумэхэми къэзакъхэми абы зыккыккэрагъэхуртэкъым – ккэщлэу и ужь иту ккэуэхэрт. Апхуэдэурэ быдаплэр ккызэранэккэри, гъуэгум тохъэхэр. Гъуэгум лэджи къашыхуозэ: чы матэ зи щхъэм тет бзылху-гъэхэр, шыгум ис сэлэтхэр, хывхэр зыщлэщлэ выгу ккыргъхэр. Километритл хуэдизккэ быдаплэм пэлэщлэ хъуа нэужь, Хъэжмурат и адыгэшым йолъэдэкъауэ. И щхъэхъумэхэр абы ущыфккэ ккэлыелэн хуей мэхъу.

– Шы бэлыхъ тесщ, – желэ Ферापонтовым. – Щыдибийм шыгъуэ срихъэлламэ, къезгъэпсыхауэ фэзгъэлъагъунт ар.

– Ауэ сытми шыфккыым. Тифлис сом щищ ккыщрату ярищатэкъым.

– Си шымккэ сытежынщ абы, – къопсалгэ Назаровыр.

– Утежынщ хъэлламэ, – Ферापонтовыр мобы щодыхъэшх.

Хъэжмурат нэхъ хуабжъ зищлэ зэпытт.

– Ей, къуэщ, апхуэдэу хъунуккыым. Нэхъ хуэм зыщлэ, – ккэлыогуо абы Назаровыр, езыри ккэлыолэ.

Хьэжмурат кызоплъэкI, ауэ жэуап кытыркъым – а зэрыкIуэм хуэдэщи, нэхъ хуэми зищIыркъым.

– ШейтIан щылъхухэм ящIэм еплъыт, – жи Игнатовым. – Плъагъуркъэ, шыхэм еджэбауэу щIадзаш.

– Апхуэдэу хъунукъым жыслакъэ! – мэкIий Назаровыр.

Хьэжмурат кызэплъэкIыркъым икIи кызэпсэлъэкIыркъым – кIуэ пэтми нэхъ хуабжъ зэрызищIщ, ауэрэ хьэмкIэм хуокIуэ.

– УслэщIэкIын уи гугъэмэ, ушоуэ! – губжъауэ мэкIий Назаровыр.

И шым щIопщымкIэ йоуэ, лъэрыгъым иту, уанэгум зыкытредэтыкI, ипэкIэ зеший, шыжъэр еутIыпщри, Хьэжмурат кIэлъолэ.

Уафэр апхуэдизкIэ нэхут, хьэуар апхуэдизкIэ къабзэт, гъащIэм хуиIэ IэфIагъыр апхуэдизу псэкIэ зыхищIэрти, фIы фIэкIа, Iей лъэпкъ зигу къэмыкI Назаровыр, иш лъэщымрэ езымрэ зэхэшыпсыхыжауэ, гъуэгу захуэм тегу Хьэжмурат кIэлъыжэрт. КыфIэбгъэкIмэ, а екIуэкIыр абы кызэрыщыхъур шууей зэдэжэхэм я зэпеуэут, икIи шыгуфIыкIырт и шым и зы дэтхэнэ пкIэгъуэми ар Хьэжмурат гъунэгъу зэрыхуищIым. И тхьэкIумэм кыиуэ шы лъэ макъыр нэхъ ин зэрыхъумкIэ Хьэжмурат кыгурыIуаш кыкIэлъыжэр гъунэгъу кызэрыхуэхъур, ар кыльэщIыхъэпэнкIи зэрыхъунур. ИкIи и Iэ ижъыр ирехъэкI кIэрахъуэр зыкIэрыль лъэныкъуэмкIэ, сэмэгумкIэ тIэкIу кыжъэдекъуэ кызэщIэплъа и адыгэшыр.

– Уздэжэр дэнэ, зо! – мэкIий Назаровыр, Хьэжмурат лъэщIыхъэпауэ, икIи бгъурыхутарэ мобы и шхуэмылакIэр кыыхуэубыдынкIэ гугъэу. АрщхъэкIэ хунэсакъым шхуэмылакIэр кыиIэрыхъэным – кIэрахъуэ уэ макъ кьоIу.

– ПщIэр сыт?.. – кыыхокIиикIри, и бгъэм йопхъуэж Назаровыр. – Феуэ, щIалэхэ! – аращ хужылэжыр – бгъукIэ ещIэ хуэдэурэ, гупэкIэ уанэкъуапэм тощIэ.

АрщхъэкIэ, къэзакъхэм япэ зи Iэщэхэм епхъуа бгырысхэм мэхэр кIэрахъуэкIэ зэтраукIэ, сэшхуэкIэ къраупщIэтэх. Назаровыр и плIэм дэлъу, шы гужъеям къежыхъ абы и ныбжъэгъухэм я хъурегъыр. Игнатовым и шыр джэлауэ щылъщ, зейм и лъакъуэм телъу. БгырыситIым, шыхэм зэрытесу, мобы и щхъэри и Iэхэри сэшхуэмкIэ зэхаупщIатэ. Петраковыр щIэпхъуат и ныбжъэгъум дежкIэ, ауэ и щIыбми и джабэми кытехуа шэхэм кызэтрагъэувыIэри, къэным хуэдэу, шыбгым къошцэтэх.

Мишкиным шыр быдапIэмкIэ еунэтI. Ар зыльэгъуа Хьэнэфийрэ Хъан-Магъомэрэ абы кIэлъыщIэпхъуат, ауэ мор жыжъащэ нэсати, лъэщIыхъахэкъым. АдэкIэ кIэлъымыжэу, къагъээзэжри, я гъусэхэм къахыхъэжаш.

Гъэмзалэ Игнатовыр къамэкIэ иукIыжаш, Назароври шым къридыхри и щхъэр пиупщIаш. Хъан-Магъоми Iуэхуншэкъым – шэхэр зэрыль хъуржынхэр хьэдэхэм къапщIэхех. Назаровым и

шыр кызыдиштэн и гугъат Хьэнэфий, ауэ, ухуейкыым жыхуиуэ, Хьэжмурат абы щлокниери, и гьуэгу тохьэж. Абы и ужь иуващ и щхьэхьумэхэр. Петраковым и шыр кьаклэлыжэрти, щлэгубжьэм, щлопщхэр кыыхуагьэдальэурэ кызыккэрагьэхуж.

Бгырысхэм, Нухь фьыуэ пэлэщлэ хьуауэ, прунж щлапкэ губгьуэ хэр зэпаупщлырт, быдапкэмкэ лэщэ уэ макьхэр кыщицуклам. Абы кыкыыр гурыуэгьуэт: Мишкиным хьыбар зыхуихьахэр пхьэру кызырехьэжьэну арат.

Петраковыр гууэщлу щылыт, и ныбэр зэгуэпхьарэ, и нэгу кьабзэр уэгум етауэ. Кыхэщэцукыым, ныджэм тель бдзэжьейм ещхьу зиутхыпщлырэ, абы и псэр хэцлырт.

– Еу-уей мыгьуэ! Абы кыдащлам еплыт! – Хьэжмурат зэрыщлэпхьужар кыщищлэм, быдапкэм и унафэщлыр и щхьэм йопхьуж. – Сыкьэвуклащ! Зылэщлэвгьэклащ, хьунщлакьуэхэ! – Мишкиным кыжжриэхэм едалуэурэ, зиуклыжырт абы.

Зауэлхэр дэнэкли кыщызэщлапэтащ. Хьэзыру ялэ кьэзакьхэм я закьуэтэкьым щлэпхьужахэм пхьэру клэлыаутиппщар, атлэ куйей кьедзам кьэзакьыу исри кьуажэхэм я мылицэхэри ирагьэжьат. Хьэжмурат псэууэ е ллауэ кьалэрызыгьэхьэм сом мин иратыну унафэ кьащтат. Хьэжмуратрэ и гьусэхэмрэ кьэзакьхэм ялэщлэкыу зэрыщлэпхьужрэ сыхьэтитлэ хьуами арагьэнт, приставри яхэту, мобыхэм яккэлыжэхэм я бжыгьэр шу щиткыым щыщлигьуам.

Гьуэгушхуэм тету километр зыбжанэ яжа нэужь, Хьэжмурат и шыр кыжьэдекьуэ. Мо вэныжьым хэту здэжахэм ешати, шыр джальэрт, хужьу щытауи кыпхуэмыщлэжыну, ар пщлэнтлэпсым гьуабжафэу ирилат. Гьуэгуэм и жьырабгьумкэ щыплэагьурт Беларджик кьуажэм дэт унэхэри мэжджытым и азэн джапкэри. Сэмэгурабгьур губгьуэшхуэт, абы и ккэклэ псы щежэхырт. Бгыхэм ухуэзышэ гьуэгур ижьырабгьумкэ щылэ пэтми, Хьэжмурат сэмэгурабгьу лэныкьуэмкэ трыуантлэ. Луэхур зытрищлыхарат: шэч кытрихьэртэкьым пхьэрхэм ижьырабгьумкэ зэрагьэзэну. Езым зытриухуар гьуэгуншэу кьуэурэ, Алазань зэпрыккынырт. Адэклэ шынагьуэ кыщыпэмыплэ гьуэгушхуэм техьэнурэ, мэзым нэс кьуэнут, итланэ аргуэру псым зэпрыккыныурэ, мэз щлагьккэрэ бгым ихьэнут. А псори зэпилыта нэужьт сэмэгурабгьумкэ щытриуэнтлар.

Арщхьэккэ псым нэс мыкьуэфынхэу кыщлэклащ: гьатхэхэм деж, сыт щыгьуи зэращкыым ещхьу, прунж щлапкэ губгьуэхэм псыр траутыппщхьа кьудейт. Ахэр апхуэдизккэ шэдылэ хьуати, я ныбафэм кьэсу шыхэр кьуэцпрыщэтырт. Хьэжмуратрэ абы и шыщхьэхьумэхэмрэ зэм ижьырабгьумкэ, зэми сэмэгурабгьумкэ трыуантлэ, нэхь гьуцапкэ кьалыхьуэу, арщхьэккэ абыхэм кьапэщыль губгьуэр зэрыщыту псым щлигьэнат. Шыхэр шэдым хэщатэрт, я льякьуэхэр кыщыхачыжккэ, зэуэ лэуэлыауэшхуэ кьэлурти, уи гугьэнт мыдэ бащырыбэм луль пхьэмыфыр кылуиудауэ. Шыхэм лэбакьуэ зытлуц зэрачу, хьэлэу бауэу, кьэувылэхэрт.

Апхуэдэу шэдылэ губгъуэм езауэхэурэ, пшәпәр зэхэуэу хуежьаш, ауэ шыхъукӀи, ахэр псым нэсыным Іэджэ иІэш. СэмэгурабгъумкӀэ кыщалъагъу кыуацэ-чыцэ гуэрэнхэр, банэхэр зэрыгъуей цыкӀу. ПщӀацэхэр кыапидзэу хуежьати, Хьэжмурат зэрегупсысаращ: ар зэкӀэ зыгъэпщӀкӀупӀэ, зыгъэпсэхупӀэ тхуэхъунщ, абдеж жэщыр щыдгъэкӀуэнщи, ди нэ нэху илъагъу хъумэ, ди гъуэгу дьтэхъэжынщ.

Чыцэхэм хохъэри, Хьэжмурати абы и шыщхъэхъумэхэри йопсых, шыхэм лъахъэ иралъхъэри, ягъэхъуэкӀуэну яутӀыпщ. Гъуэмылэу кыздащтар щӀакхъуэрэ кхъуейрэти, езыхэри зэлуруу. ЩыпӀэр тӀэкӀу нэхъапӀуэкӀэ къэзыгъэнэхуа мазэщӀэр бгыхэм я кыуагъ шыкхъухъэм, жэщыр нэхъри кӀыфӀ кыохъу. Нухъ бзууцхъуэ шыкуэд щхъэкӀэ, мы баналъэ чыцэхэм тӀут хэсыр. Гупыр зэрызехъуэ абы шыыхъэм, бзухэм зауцэхужат. Ауэ цыхухэр зэцӀэсабырэжа нэужь, мобыхэм я бзэр кыеутӀыпщыж. Жэщым кыыхӀукӀ макхэм щӀэдӀуу щыс Хьэжмурат итхъэкъуат бзууцхъуэхэм кыраш макхэмэ дахэм.

АитӀум я фий макхым Хьэжмурат игу кыегъэкӀыж Хьэмзэт теухуа уэрэдыр, ныжэбэ кӀуам андэзыпс щхъэкӀэ кыщыщӀэкӀам зэхихар. Езыри бетэмалу кыихутэнкӀэ хъунут Хьэмзэт зэрыта щытыкӀэм. А щытыкӀэм ихуакӀуэ кызыщегъэхъури, и псэм гузавэу щӀедзэ. ЩӀакӀуэр еубгъури, нэмэз ещӀ. Ар иуха кыудейуэ, и тхъэкӀумэм кыоӀуэ чыцэхэм гъунэгъу кыахуэхъу Іэуэлъауэ макхэр. А зэхихыр шэдым кыпхрыкӀ шыхэм я лъэ макхэрат. Нэ жан зиӀэ Хъан-Магъомэ чыцэхэм зэпхрощри зеплъыхъ икӀи кыелъагъу гъуейм гъунэгъу кыыхуэхъу ныбжь фӀыцӀэ гупышхуэр – шур шууэ, лъэсыр лъэсу шэдым кызэпхрыкӀхэр куэд хъурт. Хьэнэфии адреј лъэныкыуэмкӀэ кыщцелъагъу апхуэдэ дьдэ гупышхуэ. Ар куеишхуэм и дзэ унафэщӀ Каргановыр арат, и милиционерхэр щыгъужу.

«Сытхэр ди Іэмал? Хьэмзэт хахуэ ещхъу, дызэуэнщ», – желэ игукӀэ Хьэжмурат.

Хьэжмурат зэрыщӀэпхъуэжар зэхэзыхыу зыкыэзыІэтахэм ящыщт Каргановри. Мылицэрэ кыэзакыуу щэ хуэдиз щыгъуу, ари Хьэжмурат кӀэлъыпхъэрат, ауэ езыри кыыхуэмыгъуэту, и лъэужыи темыхъэфурэ ешыхункӀэ кыижыхъаш. И гугъэр хихыжауэ, кыигъэзэжауэ кыыздэкӀуэжым, кӀыфӀ хъуным куэд имыӀэжу, абы кыыхуозэ кыумыкыу лыжь. Каргановыр абы йоупщӀ: «Шууих кыпӀэщӀэмылгъуауэ пӀэрэ?» – жери. Лыжьым илгъэгуауэ кыщӀокӀ прунж щӀапӀэ псылэ губгъуэхэм шууихым кыщцауцыхъу. ИтӀанэ хыхъахэщ, жи, пхъэ щигъэхъэзыру зыхэта кыуацэ-чыцэхэм. Лыжьери зыщӀегъури, Каргановым егъэзэж. Шы лъэхъахэр щилъагъум, кыищӀащ абдеж Хьэжмурат зэрыщыӀэр. ЗанщӀэу чыцэр кыауыхъаш, нэху зэрыщу, Хьэжмурат псэууэ е лӀауэ кыазэрыӀэрыхъэнум шэч кыытрамыхъуэ.

Кыызэрауыхъар кыщыгурыӀуэм, Хьэжмурат нэхъ быдапӀэуэ кыилыхъуэу щӀедзэ. Чыцэхэм кыыхелъагъукӀ кыуэбэкыу бгы-нэжагъэжь гуэр. ИкӀи абы дэтӀысхъуэ и шэхэмрэ и кыарумрэ

иухыхукIэ зэрызэуэnum треухуэ. И ныбжьэгъухэм ар яжреIэ, икIи унафэ яхуещI кьуэбэкьу бжьэпэм кьуацэхэмрэ щымырэ щызэтратхьуэу лъагапIэ-кьуэдзапIэ ящIыну. ЩIалэхэм чыцэ кьудамэхэр кьыпаупщI, кьамэкIэ щыр кьатI, ар кьуацэ-чыцэ зэтралъхьахэм тракIутэ. Хьэжмурати абыхэм ядолажьэ.

Нэхулъэ кьызэкIэщIитхьыу зэрыхуежьарауэ, чыцэхэм шууэ гьунэгъу зыкьыхуещI мылицэ сотнэм и унафэщIым. Ар кьокIий:

– Ей Хьэжмурат! Зыкьэт! Дэ куэд дохьу, фэ фымащIэщ.

А кьэгуо макьым и жэуапу, кьуэбэкьум Iугъуэ мащIэ кьыдеху. ИкIи фочышэр зытехуа мылицэшыр лъэныкьуэкIэ йощIэ, итIанэ мэджалэ. Абы и ужькIэ мылицэ фочхэм кьызэрылъэлыу щIадзэ. Шэхэм щIлацэ щхьэкIэхэр кьыпагъэщэщ, кьудамэхэр кьыпауд. Ахэр кьуэбэкьум долъалъэ, ауэ абы дэххэм ялъэIэсыркьым. Зытрагъэхуэфар и гьусэхэм кьахэщхьэрыукIа зы шы закьуэт. Ар Гьэмзалэ ейрат. Абы и щхьэр уIэгъэ хьуат. Ар джелакьым – щэлъахьэр зэпиудщ, зэлыIуитхьыу чыцэм хэлъадэри, кьызыхэкIахэм яхыхьэжащ. Абыхэм зарикьузылауэ щытщи, удзыщIэр лъыпскIэ иреIэ. Хьэжмуратрэ абы и зауэлхэмрэ шэхэр щIэншэу ягъэкIуэдыртэкьым, кIакхьур щыщIачыр мылицэхэм ящыщ гуэр япэ ищыну щыхуежьэкIэщ. Зрагъэпщам щытемыхуэри зэзэмызэхэт. Мылицэхэм ящыщы шы уIэгъэ хьуати, мыдрейхэр тегушхуэртэкьым Хьэжмуратрэ абы и шыщхьэхьумэхэмрэ ебгъэрыкIуэн, атIэ икIуэтыжхэрти, жыжьэу кьауэу щIадзэрт.

Сыхьэтым щIигъукIэ екIуэклащ апхуэдэу. Дыгъэм фIыуэ зыкьыIэтакIэт. Хьэжмурат егупсысырт щым зридзу псым нэса зэрыхьуну щыкIэм. Абдеж кьоIу асыхьэтым кьэса гупышхуэм я зэрыгъэкIий макьыр. Ар Гьэджи-Агъа Мехтулинскэмрэ абы и щыхухэмрэт. Ахэр щитI хьурт. Гьэджи-Агъа зэгуэр Хьэжмурат и ныбжьэгъушхуэу щытат, зэгъусэуи бгылъэ щыпIэхэм щызэдэпсэуат. Ауэ иужькIэ ар урысхэм ягухьат. Абы щыгьут Хьэжмурат и бийм и кьуэ Ахьмэтхьани.

Гьэджи-Агъа кьызэрыщIидзари Каргановым ещхьущ. «Зыкьэт, Хьэжмурат!» – кьэкIиящ ар. Ауэ, япэрейми хуэдэу, Хьэжмурат абы жэуап зэрыритар зи кIакхьур щIича фочымкIэщ.

– Сэшхуэр кьифх, щIалэхэ! – жиIэу кьэкIиящ Гьэджи-Агъа, и сэшхуэр кьрипхьуэтурэ. Абдеж кьоIу гьуейм ебгъэрыкIуэ щыхуищэхэм я макь.

Мылицэхэр чыцэм кьыхолъадэ, икIи, зыр адреим и ужь иту, шэхэр кьателъалъэу хуожьэ. Зэтратхьуа я лъагапIэм щхьэпрыукIыурэ, кьебгъэрыкIуэхэм яхэуэрт Хьэжмурат сымэ. Зыкьызычэхэм ящыщ зытIуш щIым щытехуэм, мылицэхэр кьызэтоувыIэ. Чыцэхэм я адреи лъэныкьуэмкIи уэ макьхэр кьоIукI. А кьызэрыуэхэми хуэдэурэ, япэкIэ кьокIуатэ, кьуэбэкьум гьунэгъубзэ кьыхуэхьуахэри яхэтщ. Абыхэм ящыщ гуэрхэм ялъоIэс Хьэжмуратрэ абы и гьусэхэмрэ я шэхэр. Хьэжмурат зригъэпщам кIэ игъуэтырт. Гьэмзали щIэншэу шэ игъэкIуэдыртэкьым. Зэуар джалэу щилъагъукIэ, дуней гуфIэгъуэр иIэу, ар кьыхэкIиикIырт. Кьуэбэкьум и адреи

лъэныкъуэмкIэ Къурбэн къыщысти, и «Лаллаллахъэ Илаллэхьыр» зэпигъэуртэкъым, зэрыуэри мыпIашцIэурэт, зригъэпщам щытригъахуэри зэзэмызэт. Елдар къамэ къыхакIэ бийм хэлъэдэну апхуэдизу къытричырти, и Iэпкълъэпкъ псор зэщIэкIэзызэрт. Зригъэпщэшхуи щымыIэу, фочыр щIэх-щIэхыгурэ игъауэрт, щIэчэ имыIэуи Хъэжмурат хуеплъэкIырт, и щхъэри лъагапIэм къуигъэж зэпыту. Зи Iэщхъэхэр дэгъэджэрэзэя Хъэнэфий цыбэ мыбдежми дэгъуэу щигъэзащIэрт IуэхутхъэбзащIэ къалэныр: Хъэжмуратрэ Къурбэнрэ къыхуаший фочхэр тэмэму яхуиуздурэ яритыжырт. Хъан-Магъомэ, адреихэм хуэдэу, къуэбэкъум дэс зэпыттэкъым – къыдэжурэ, шыхэр нэхъ шынагъуэншэ щIыпIэхэм ихурт, ауэ, къижыхь пэтми, зэпигъэуртэкъым бийхэм яхэуэныр. Псом япэ къауIари аращ. Шэр и пщэм къытехуэри, ар етIысэхаш, лъы къиубжъытхыу, хъуанэу. ИтIанэ Хъэжмурат къауIэ. Шэр и блыпкъым къытохуэ. И кIагуэм бжъэхуц къыдетхъри, и уIэгъэм ирекуэ, и уэнри зэпигъэуркъым.

– Сэшхуэм зедвгъэт! – ещанэуи къокIий Елдар.

Къыщылъэту бийхэм яхэлъэдэн хъэзыру, абы и щхъэр къуегъэж зэтетхъуа лъагапIэм, ауэ асыхъэтым шэ къытохуэ. ЕщIэурэ, Хъэжмурат и лъакъуэм щхъэщIыбкIэ тохуэ. Хъэжмурат еплъащ абы. Ар щылыт, и мэлынэ дахитIыр Хъэжмурат тедияуэ. И жьэр хузетехыртэкъым, сабийхэм яйм ещхъу къыIугъэпщам и пэ щIагъ Iупэр къыхэпIэжъэжыкIырт. Хъэжмурат и лъакъуэр хуит къешIыжри, бийхэм яхэуэу щIедзэж. Елдар и хъэдэм зыхуригъэзыхауэ, абы и хъэзырхэм ярыль шэхэр кърех Хъэнэфий. Къурбэн и зэчырри, и фоч узэдынри, и уэнри зэпигъэуркъым.

Зы чыцэ гуэрэн къуагъым къыкъуэжмэ, адреим зыкъуадзээрэ, бийхэри гъунэгъу къохъу. Аргуэру зы шэ Хъэжмурат и джабэ сэмэгум къытохуэ. Ар къуэбэкъум догъуальхъэри, аргуэру бжъэхуц къыдетхъ кIагуэм. УIэгъэм къиж лъыр абыкIэ егъэувыIэ. Ар укызымылын уIэгъэт, абы зыхищIэрт и псэр зэрыхэкIыр. ГукъэкIыжхэр, цIыхухэм я теплъэхэр уафэхъуэпскIым хуэдэу щызэблэкIырт абы и щхъэм, зым и пIэм адреир псынщIэу къиувэу. Зэм абы и нэгү къыщIыхъэрт Iэбунунцал-Хъан пелуаныжыр, моуэ иджыпсту илъагъу хуэдэт ар: къраупщIэхауэ къелэлэх и нэкIур Iэ лъэныкъуэмкIэ щIиIыгъэу, къамэ къыхакIэ бийм зридзауэ зэрыщытар; зэми илъагъурт лъэрымыхь дьдэ хъуа, зи нэкIу фагъуэм бзаджагъэ къищ Воронцов лыжыр, абы и макъ щабэри зэхихыу къыфIэщIырт; зэми – и къуэ Юсуф, зэми – и щхъэгъусэ Софият; зэми илъагъу хуэдэт и бий бзаджэ Шамил жьакIагъуэмрэ и нэ щIэукъуэнцIахэмрэ.

А гукъэкIыж псори абы и щхъэм щызэблэжырт зы гурыщIи зыхрамыгъащIэу: гущIэгъуи, гужыгъэжыи, уеблэмэ зы гукъыдэж гуэри. Ахэр мыхъэнэншэу къыпщыхъурт, абы къыхуэлэгъуэу, къытелэбэу щIэзыдзам елытауэ. АрщхъэкIэ абы и Iэпкълъэпкъ лъэщым ужыхыжын мурад имыIэ хуэдэт: къригъэжъа Iуэхум пищэрт. Къарууэ иIэу хъуар зэхельхъэри зэтратхъуауэ щыта

лбагапэм шхьэщыту кызыэфлоувэ, кыжьбэхэлъадэ бийм треубыдэри кIэрахъуэкIэ йоуэ. ИкIи тохуэ. Бийр мэджалэ. Езы Хьэжмурат кыуэбэкъум кыдопщри, кьамэ кыхар IэщIэлъу, захуэу зэфIэту, ауэ, япэхэм хуэмыдэу нэхъ Iеижу ещIэкъуауэу, бийхэм япожьэ. Фоч уэ макъ зыбжанэ зэуэ кьолури, ар бгъукIэ йощIэ, итIанэ мэджалэ.

Дуней гуфIэгъуэр яIэу, мылицэ зыбжанэ абы шхьэщолъадэ. АрщхьэкIэ абыхэм хьэдэу кьащыхъуам занщIэу зыкыегъэхъей. ЯпэщIыкIэ зыкыэзыIэтар пыIэншэ хъуа, лъы кызызэжэх и шхьэ упсараш, итIанэ пкъым зыкыытреIэтыкI. Абдеж щыт жыгыр еубыдэри, кызыэфлоуапэ. Ар апхуэдизкIэ шынагъуэ кьащыхъуати, зи Iэщэхэр гъэпкIауэ кыжьбэхэлъадэ бийхэр кызыэтоувьIэж. Абдеж Хьэжмурат зэуэ кыхоскIыкI, жыгыр хуэмыIыгъыжу лъэныкыуэкIэ йощIэри, зи лъабжьэр щIаупщIыкIа тхьэгъэгурымым хуэдэу, зэрызэфIэту нэкIукIэ щIым тохуэ, афIэклаи зигъэхъейжырккъым.

Зимыгъэхъейми, и псэр щина щIыкIэтэккъым. Псом япэ абы кыыбгъэдэлъэдар Гъэджи-Агъащ. И кьамэшхуэмкIэ ар и шхьэм кыыщцеуэм, Хьэжмурат кыыщыхъуащ уадэкIэ зыгуэр и шхьэм кыытеухъу, ауэ кыеуэмрэ кыыщIеуэмрэт кыыхуэмыщIэр. Ауэрэ щегъэт и псэмрэ и пкъымрэ зэрыщIэныр. АдэкIэ зыри зыхимыщIэж щыхъум, абы и Iуэху зыкIи зыхэмылбыж и Iэпкълъэпкъыр зэхаупщIатэу, зэхаутэу щIадзэ и бийхэм. Гъэджи-Агъа лъакъуэ лъэныкыуэкIэ тоувэ хэлубауэ щыль хьэдэм и плIэм, сэшхуэмкIэ тIэу зэкIэлъоуэри шхьэмрэ пкъымрэ зэпегъэшхьэхукI. И вакъэхэр лъызащIэ зэрымыхъуным пылъу, хуэсакъыурэ шхьэр лъапэкIэ IуегъэкIуэт. Пщэ лъынтхуэм кърикIыкIа лъы плъыжьымрэ шхьэ кыупщхьэм кыижа лъы фIыщIэмрэ иIэгъэ жагъуэкIэ удзхэр щIагъанэ.

Каргановри, Гъэджи-Агъаи, Ахьмэтхъани, мылицэхэри, хьэкIэкхъуэкIэ кыэзыукIа щакIуэм, ещхъу, Хьэжмуратрэ абы и гъусахэмрэ (Хьэнэфий, Къурбэн, Гъэмзалэ сымэ Iэпхлгъэпх ящIауэ щылыт) я хьэдэхэм шхьэщытт. Гын Iугъуэм щIигъэна кыуацэ-чыщэм хэту, ахэр нэжэгужэу зэдэуэршэрхэрт, я текIуэныгъэр ягъэлъапIэу.

Фочауэ макъым зыдэзыуцэхуа бзууцхъуэхэм я пшыналъэр аргуэру зэфIащIэжащ, япэщIыкIэ нэхъ гъунэгъум кыыхидзэрэ иужькIэ нэхъ жыжьэ щыIэхэри абы кыыпэджэжу.

Мис а лэкIэр сэ сигу кыигъэкIыжащ губгъуэ явам зэхэпIытIауэ кыытена тхьэгъэгурымым.

Зэыдзэклап ЕЛГЪЭР Кашифш

Новеллэхэр

ХЪЭТЫКЪУЭ Умар

Хабзэ зыхэлъ фыхуеймэ

Си хэгъэрейрэ сэрэ нэгъабэ Шишли дыщылащ. Сэрмэдщ си хэгъэрейр. Уэрамым Ефруз-бэч дыщылуцлащ, хэгупсысыхъауэ, и блэгущлэм тхылбыр щлэзу. Езым гу кытлыгьы-такъым.

Сэрмэд абы егуоуащ:

– Ефруз! Дэнэ уздэлащлэр?

– А, фэра ар? Сэлам! Сэлам! Библиоте-
кэм соклуэ.

– Дэтхэнэ библиотекэм?

– Сщлэркъым...

– Ар дауэ?

– Библиотекэхэр щлэсщыкыин си мурадщ
нобэ. Зы тхылъ солыхъуэри, дунейм схуте-
хыркъым.

1884-1920

Ефруз усэ зэрымтхыжым дыщыгъуазэт. Усэр лэщыб ищлри, со-
циологием зритат – кыпихынур тхэм ищлэнщ.

– Нобэ хуэдэ махуэм библиотекэ сабэм ухэс хъурэ? – жыслащ сэ,
гъусэ кьэтщлмэ си жагъуэтэкъыми. – Ущлэбэмпыхынщ библиотекэм.

– Хуабэвэхщ, ущлэзэгъанкъым, – акъылэгъу кыздэхъуащ Сэрмэди.
Ефруз кыдэплъащ: кызырэдыгъиинум шэч кытесхъакъым.

– Насыпыншэхэ! Фхущлохъэ фэ, луэхуи-дэлъи филэкъым – фи на-
сыпкъэ: кьэдждыхынщ фыкызыхуигъэщлар. Щлэныгъэ зилэ цыху
хуэныкъуэщ ди кьэралыр. Ди акъылымрэ ди щлэныгъэмрэ хуэныкъуэщ!
Социологиеращ ди кьэралым зызыдиузэщлыжынур! Ар фи пщлыхъэплэ
кыыхэхуэркъым фэ: кыыводждыхъри фыдэтщ.

Сыт пэбдзыжынт – пэбдзыжын дгъуэтакъым. Бжэн хуэдэ, и щхьэр
игъэсысын и гугъагъэнщ Сэрмэд: «Узахуэщ! Узахуэщ!» Сэ япэ зизгъэ-
щащ:

– Уигу кызыумыгъабгъэ, си псэм хуэдэ Ефруз: щлэныгъэ ухуей-
мэ, тхылбым ущымылгыхъуэ. Гъащлэращ щлэныгъэ кьозытынур.
Щлэныгъэлклэ кыдэмыджэми, дэри зыгуэр кыдгуролуэ. Зыщу-
мыгъэгъушцэ: пэжыр тхылбым иратхэркъым. Пэжымрэ пщлымрэ
зэхэзыгъэклыр гъащлэращ!

Си псалъэм игъэгупсысауэ фэ есплъащ Ефруз-бэч. И набдзэ лувыр
хигъэлъэтри, кызыэллъащ:

– Сэри аращ жыслэр!

– Абы щыгъуэ...

– Сыт?

– Къаклэрыкы тхылъ нэщл къомым! Дунейм техъэ, дунеймрэ
цыхумрэ я палъэ зэгъащлэ: абы нэхъ тхылбыфл щылэкъым!

– Аращ социологиеми жилэр...

– Уи флэщ хъуа иджы?

- Хьуа хуэдэщ...
- Хьуамэ, гьусэ зыкьытхуэщ! Ущегьуэжынкьым.

Ефруз-бэч гьусэ тцЫри, уэрамым дыдыхьащ. Социологием и мыхьэнэм куэдрэ кьытхутепсэлъыхьащ Ефруз. Сэрмэд и тхьэкIумэ тегьэхуауэ йодаIуэ Ефруз, и псалъэм щыщ гуэрхэри и гум зэрыриубыдэным пылъщ – сыхуеплъэкIмэ, гу лъызотэ абы: и щыпэзэхэх хьунт социологие жыхуалэр. Сэ си щхьэм итыр нэгьуэщIт, псалъэ закьуэтIакьуэщ си тхьэкIумэм кьиIуэр...

Шишли кьызэднэкIри, Чагьытхьанэ дыдыхьащ. Дыщэ Бжьакьуэр дыгьэм полыд, дунейр бзыгьэщ, жыг пцIащэр Iувщи, дыгьэм и гуащIэр кьыттехьэлъащэкьым.

Ефруз-бэч и кьэвэбжэр зэIуихащи, кьэувыIэжыкIэ ищIэркьым, Сэрмэд и щхьэр цIихьэным нэсащ. АфIэкIа хуэшэчыжа хьункьым Сэрмэд:

- Хы Iуфэм дыIухьэу жьым дыхэт щхьэ мыхьурэ?

Ефруз-бэч идакьым:

- ФхущIохьэ фэ! – жери.

Сэрмэд сыдежьуащ:

– Махуэр уэфIщ, хы Iуфэм ди нэгү зыщиужьынуц. УзыншагьэмкIэ фIыщ жаIэ – дыхущIегьуэжынкьым.

Сытми, Ефруз-бэч кьытедгьэхьащ.

– Хьунщ, теурэзыр кьыфхукIуэ фэ! – жиIащ Ефруз, зыкьомрэ егупсыри. – Тхыльхэр дэнэ щызгьэтIыльын?

– ЩыбгьэтIыльын мацIэ! Лъэмыж щIагьым щIэтлъхьэнщи, кьыщыдгьээжкIэ кьэтщтэжынуц.

– Ядыгьумэ-щэ?

– Хэт зэбгьэдыгьунур: зыри хуэныкьуэкьым тхыль! Лъэмыж щIагьым илъэситIкIэ щIэлъами, гу лъатэнукуьым, цIыхуи еIусэнукуьым.

– Армэ, хьунщ.

– ФынакIуэ-тIэ!

Мывэ лъэмыжымкIэ дунэтIащ. Ефруз-бэч и жьэр игьэувыIэркьыми, дызэплъи тлъагьуи щыIэкьым. «Гьусэ тцIын хуеякьым!» – сошхыдэ сигукIэ.

Ефруз и тхыльхэр лъэмыж щIагьым щIэтлъхьащ. Хы Iуфэм дыIухьащ. Жыг жьауэм цIыхур хэщ, дыгьэм зезыгьажьэр закьуэтIакьуэщ.

Социологиер кьиIэщIэхэри, усэм щIидзащ Ефруз-бэч: дригьэшыху, гукIэ кьытхуеджащ усэ – сытемыни ищIэрэ!

Iуащхьэ дыдэкIащ, Ефруз усэр кьиIэщIэмыухээрэ. Iуащхьэм утетмэ, Алибей кьуажэм удоплъэ. ЩхьуантIагьэм кьыхэплъ унэ хужь цIыкIухэр добжри, Iуащхьэм дытетщ. «Я насыпкьэ, – жытIащ, – кьуажэ цIыкIум дэхэм: жэнэтым ис хуэдэщ!»

– Дыдэплъамэ арат кьуажэм. ИгьащIэм сыдыхьакьым! – жиIащ Сэрмэд. – Си нэ кьокIри, зэман згьуэтыркьым. Дыдэвгьэхьэ!

Ефруз арэзы хьуащ. Сэри си жагьуэтэкьым кьуажэм зыщытплъыхьэмэ. Шындырхьуохэр дгьащтээрэ, Iуащхьэм дох, кьуажэ цIыкIумкIэ дунэтIауэ. Дыгьэр гуащIэ хьуащ, пцIэнтIэпсыр идокьуэкI, Ефрузи и жьафэ кьехыркьым. Иджы зи гугьу ищIыр кьалэм дэсымрэ кьуажэм дэсымрэ я хьэли я щэни зэрызэтемыхуэрщ. Ефруз кьызэрилгытэмкIэ,

шурэ лъэсрэ я зэхуакущ къалэдэсымрэ къуажэдэсымрэ. ИкIагъэри, цIапIагъэри, фIеягъэри, хьэлыншагъэри, щэныншагъэри къалэращ зыдэлъыр. Къуажэдэсхэм цIыхугъэ яхэлъщ, гумащIэщ, гупцIанэщ, хабзи нэмыси ящыбгъуэтынущ. Аращ игъащIэ лъандэрэ... И жьэр увыIакъым, къуажэ цIыкIум дыдыхьэху. Къуажэм дыщыдыхьэм, зыкытхуигъэлIащ:

– Иджыпсту фи нэкIэ фIьагъунщ къуажэдэсхэр зэрыхьэлэлыр, цIыхугъи, хабзи, нэмыси зэрахэлъыр. ХьэщIагъэ къыдахынущ! ХьэщIэм пащI щыIэкъым къуажэдэсхэм!

Дыгъэ гуащIэмрэ Ефруз и псалъэ мышыумрэ си гур щIахат, си кIэтIийр зэрышхырт, сымэжэлIати.

Уэрам фIейщ дызыдыхьар, пхьэнкIийр дэщ. Уэрамым зыри дэт-лъэгъуакъым. Заул дэкIауэ, уэрамышхьэм цIыхубз закъуэтIакъуэ къытехьащ, IэлъэщI фIыцIэкIэ щIэуфауэ. ДыкыщалъагъукIэ, цIыхубзхэм IэлъэщI фIыцIэм нэхъри зыщIауфэ, я щIыб къытхуагъазэри дыблагъэкI. Уэрамышхьэм тес лIыжь кхьахэ закъуэтIакъуэми гу къытлъаамытэххэ хуэдэщ: сэлам етхкIэ, къыдахыжыркъым, я щхьэр къалэтыркъым, дыкъамылъагъу нэщI защIри лIыжь кхьахэхэми дыблагъэкI.

Ефруз-бэч зэрызэхэуам гу лыстащ: псэлгъэжыркъым, и фэми зихьуэжащ. Асыхьэтым щIалэ цIыкIу ди пащхьэ къыхутащ. ФIыцIабзэщ и щхьэцыр, утIэрэзыжауэ. КъытщогуфIыкI, ди пащхьэ къыхутауэ.

– Къэхьэуэ дыщцефэ хьун дэт фи къуажэ? – еупщIащ Сэрмэд щIалэ щхьэц фIыцIэм.

– Дэтщ.

– Дэнэ дей?

– Модэ мо уэрамым тетщ!

– Дыпшэфын?

– Фысшэнщ, зиусхьэн!

ЩIалэ цIыкIур дигу ирихьащ щыми. Угъурлыфэт, нэутхэ цIыкIу хьужауэ. Къэхьэуэ ефапIэм дынишэса нэужь, Ефруз щIалэ цIыкIум хьурыщитху хуишиящ – хьэтырыпщIэ.

– Сыхуейкъым! – идакъым щIалэ цIыкIум. – КъыпIысхынукукъым.

Къэхьэуэ ефапIэр бэкхьым нэхь ещхьынут. ЦIыху зыбгъупщI хуэдиз щызэхэст пщIантIэм, зэхэфIеежауэ, я нэщхь зэхэукIауэ. Дащыбгъэдыхьэм, зым и щхьэ къиIэтакъым. Къыдэплъеиххакъым!

– Къэхьэуэбжьэ зырыз тхуэгъавэ, – жетIащ бысымым.

ТхьэгъэпщI гуэр хьунт бысымыр – фэуэ тетт. Къыджьэхэплъыхьэри, зригъээкIыжащ.

Ефрузи Сэрмэди мэжэлIауэ къыщIэкIащ. ЩIакхьуэ щхьэкIэ делъэIуащ бысымым.

– ЩIакхьуэ сщэркъым сэ! – къыджьэхэлъащ бысымыр.

ЩIалэ щхьэц фIыцIэр къыдбгъэдэкIуэтащ:

– ЩIакхьуэ фыхуеймэ, сэ къыфхуэсщэхунщ.

Ахьшэ еттащ. Дакыкытху нэхь дэкIатэкъым, щIалэ цIыкIум щIакхьуэ къыщытхуихьам. ХьэтырыпщIэ тIихакъым аргуэрым.

Ефруз игу нэхь къыхьэжа хуэдэщ:

– ФIьагъуркэ цIыхугъэ зэрахэлъыр! – Къуажэдэсхэм ящытхьун щIидзэжри, Iэджэ къытхуиващ Ефруз. – Къалэм пэгъунэгъуши, аращ мы къуажэ цIыкIум дэсхэм хабзэм щыщ гуэрхэр щIалэщIэхужар. ЗыIэщIэмышужаи дэскъэ! Мо щIалэ цIыкIум сыт и лажьэ! Нэмыси хаб-

зи хэлъщ! Аращ хьэтырыпщIэ щIытIимыхар! ХьэтырыпщIэ хуэпшийу-
рэ буцIэпI хьунукъым сабийр, абы ебгъасэ хьунукъым. Ирехъумэ ди
лъэпкъ хабзэмрэ ди лъэпкъ нэмысымрэ! ЛIы къыхэкIынущ абы!

Бысымым ерэн зэрищэм гу лъыттащ. Зы фальэр хьурыщищIкIэ
ещэ.

– Ерэн къыдэтыт! – еджащ Ефруз-бэч бысымым.

Ерэн фальэ Iэнэм къытригъэуващ бысымым.

– Бжэмышх къытхуэхь! – жетIащ бысымым.

– НэгъуэщIи сыт фыхуей? – жери къыджьэхэлъащ бысымыр. –
Бжэмышх зетхьэркъым дэ!

Бысымым уедауэкIэ, сыт къыпыпхынт? «ЩIакхьуэр ерэным хэд-
гъауэрэ тшхынщ», – жытIащ, зыдуцэхужри: къыджьэхэлъар зырикIщ,
къытхэмыуэмэ!

Я нэ кьитIэтIу къыдоплъ къэхьэуэ ефапIэм щIэс цIыху
IэфIейлъэфIейхэр: кьалэдэс я щыпэлъагъуц жыпIэнщ. Къыдэплъ
фIэкI, псалгэ къыджалэркъым: хамэ епсалгэ хьунтэкъым къэхьэуэ
ефапIэм щIэсхэр...

– ФынакIуэ, дежъжынщ, – жысIащ сэ, фальэм и щIэм нэдгъэса нэ-
ужь.

Ефруз-бэч бысымым бгъэдыхьащ:

– Дапщэ уэттынур?

– Хьурыщэ пщIей.

– Дауэ жыпIа?

– Хьурыщэ пщIей жысIащ! Удэгу уэ?

Ефруз-бэч зыкъригъээкIри къыдэплъащ, и дамэр дригъэуейри бы-
сымым зыхуригъээкIыжащ:

– Дызэфар къэхьэуэ бжьищщ, тшхари зы ерэн фальэщ. Сыт хьуры-
щэ пщIей къыщIыджепIэр?

– Къэхьэуэбжьэр хьурыщищI и уасэщ!

– Ерэн фальэр-щэ?

– Хьурыщэ щэ ныкъуэ!

– Мобыхэм хьурыщэ пщIырыпщIщ кьеIыпхар. Пэжкэ?

– Пэжщ.

– Дэ хьурыщэ щэ ныкъуэ щхьэ тIыпхрэ?

– Зыщэр сэращ! – къыхуилъащ бысымыр.

– Унапэншэ гуэр хьунщ уэ!

– Уэращ напэншэр!

Ефруз-бэч плъыжь хьуащ. Бысымым и бгъэр къригъэкIащ. Зызэ-
радзынущ, абы фIэкIмэ. Дызэщыхьэмэ, дэращ хэкIуэдэнур: даубэрэ-
жьищщ, кьуажэм дыдахужынщ.

– Ет! – сегуоуащ Ефруз. – Ет жиIэм хуэдиз!

Сыт ищIэжынт Ефруз-бэч: хьурыщэ пщIей иритащ бысым на-
пэншэм. ДыкъыщыщIэкIыжым, зригъээкIри яхэпсалъыхьащ. Зы-
тепсалъыхьари сыт: конституцэмрэ щхьэхуитыныгъэмрэ къыдэкIуа
фIыгъуэхэрщ, абы дызэригъэунарщ.

– Зиусхьэнхэ! Сыфхоплъэри си гур фщIогъу! ФызэкIуэкIащ фэ!
Кьуажэм цIыхугъэ дэлъащ игъащIэм! Нэмыси хабзи дэлъащ! ХьэщIэм
пащI щыIакъым! Дэ фыкъыдэплъыхьакъым, сэлам фэтхати, сэлам къы-
дэфхыжакъым. Къэхьэуэбжьэр хьурыщищIкIэ къыдэфшащ. Къэхьэ-

уэбжэр зи уасэр тшцIаркбэ дэ! Зы хьурыщи и уасэкъым! ХьурыщищцI зи уасэ ерэн фальэм хьурыщэ щэ ныкъуэ тIыфхаш. Фытыркукъым фэ! Тыркум ищцIанукъым ар! Тыркум хабзэрэ цIыхугьэрэ яхэльщ!

Ефруз и Iэр пщцIантIэм дэт щцIалэ цIыкIумкIэ ишиящ:

– Мо зыращ зэмыкIуэкIауэ кыфхэтыр! Мо сабийращ! А зыращ хьэщцIагьэ кьыдзыхар, цIыхугьэ кьыткIэлъызезыхьар! ХьэтырыщцIи тIихакъым! Апхуэдэщ тыркукIэ узэджэнур! Тырку мэкъумэшыщцIэкIэ! ЯугьащцIэ тырку мэкъумэшыщцIэм!

Къэхьэуэ ефаIэм щцIэсхэр зэщцIэдыхьэшхаш. Иджыри кьэс зи жьэ зэщцIэзымыха мэкъумэшыщцIэхэр дыхьэшхыурэ ныбафэуз зэтэхьуаш. Зыри кьыдгурыIуэркъым: ди жьэр Iурыхуауэ дызэхэтц. Бысым жьакIэ цIырхьырат зэкIуэщцIычыпэр.

Сэрмэд и нэр кьож, псалъэ яхидзэн мурад иIэ хьунти, дыхьэшх макъыр зэпыуркъым. Ефруз кьэлыбащи, зищцIэжыркъым. И нэщхьыр зэхиукIэри, бысымым бгьэдэкIуэтащ Ефруз:

– Сыт фыщцIэдыхьэшхыр? Хэт фи ауаныр?

– А щцIалэ цIыкIур тырку мэкъумэшыщцIэкъым.

– Истамбыл щыщ-тIэ?

– Дэнэ кьыкIауэ!

– Хэт-тIэ?

– Цыджан шырщ!

Ефруз-бэч и жьэр Iурыхуаш. Сэрмэд сэрэ дыкьыщитхьынущи, ерагьмыгьуейуэ зыхудогьэшэч. Ефруз нэхьри плъыжь хьуаш, и нэкIум зэрыджэпс кьыщцIакIа хуэдэ.

Кьуажэ цIыкIум дыкьыдэкIыжащ. Дыдыхьэшхынущи, Ефруз-бэч щхьэкIэ ди дзэр мэш. Истамбыл дыкьыдыхьэжыху, зы псалъэ кьыжьэдэкIакъым Ефруз-бэч: и ИтIыр и щцIыбкIэ щызэрыдзауэ, дыгьэ гуащцIэм кьыгьэплъа кьалэм дыкьыдишэжащ. Тхьэм ищцIэнщцIэ зэгупсысар: гупсысэм хильасэри, лъэмыж щцIагьым тхыль зэрыщцIилъхьари игу кьэкIыжакъым.

Хьэдэджадэ

Сэрмэд кьэрэгъулым зыхуригьээкIащ:

– Мы унэри ят.

Зи гугьу ищцIыр псей гуэрэным кьыхэплъ унэ хужь лъагэрт. ПщцIантIэшхуэщ, куэбжэм тетхаш: «Унэр дот».

Кьэрэгъулым и щхьэр игьэсысащ:

– Ухуейкъым, зиусхьэн. Унэ пхуэхьунукъым ар.

– Сыт щцIысхуэмыхьунур?

– НетIэ уэзгьэлъэгьуам щцIэтIысхьэ, фэтэр кьэпщтэнумэ. Мыин дыдэми, ущцIэтыншыхьынущ. Абы щцIэтIысхьэм илъэс кьэс зы щцIалэ кьыхуальху.

– НетIэ сыбгьэлъэгьуар пэшитхущ зэрыхьур. Ди унагьуэм нэрыбгэ пщыкIутI ищцI. Абы дыщцIэхуэнукъым. Мыбы дегьэплъ.

– УщцIэсыфынукъым, зиусхьэн! УщцIегьуэжынщ! – жиIащ кьэрэгъулым.

Унэм дихьэхаци, и нэр кьыхутечыжыркъым Сэрмэд-бэч. Жыг хадэм и курыкупсэм итц унэр, лъагэщ, Iэхуитлъэхуитц, щхьэгьубжэр

хэзщи, унэ кІуэцІыр нэху хьунщ. Апхуэдэ унэщ игьащІэ лъандэрэ зыщІэхьуэпсыр.

- Сыт сыщІыщІегьуэжынур?
- Хьэдэджадэ кьокІуэ мы унэм, зиусхьэн.
- Сыт хьэдэджадэ?

– Хьэдэджадэр зищІысыр пщІэркьэ? Жэщым кьожьэри кьакІэрохьыжьэ, мывэ хьурейкІэ кьахоуэ, бжэ-щхьэгубжэр кьатре-кьутэ...

Апхуэдэр зи фІэщ мыхьухэм ящыщт Сэрмэд-бэч. И нэкІэ илгьа-гьуамфІэкІ, и фІэщ хьушыІэкьым. ЦІыхум ІэджэжаІэ, Іэджэ кьрахьэкІ – а псор уи фІэщ пщІы хьурэ! ЦІыхум жаІэ псом уедаІуэмэ, бгым уелгьэнщ. Бзаджэнаджи, шейтІани, кьинэмыщІи и фІэщ хьуркьым Сэр-мэд: цІыхум кьагупсысауэ аращ...

Сэрмэд дыхьэшхащ:

- Хьэдэджадэм сащышынэркьым сэ!

Кьэрэгьулым и щхьэр игьэсысащ:

– Аращ псоми жаІэр, мы унэр кьыщащтэм деж. Мазэ нэхь щІэзагьэркьым.

- Уи сыт хэкІуадэрэ! НакІуэ, дегьэплъ унэм.

- Унэр зейм иІыгьщ ІункІыбзэр.

- Хэт зейр?

- Хьэжы Ниязи-ефэнды. Жыжьэкьым щыпсэур.

- ЩымыжыжьэкІэ, накІуэ. ІункІыбзэр кьеІытхынщ.

- Хьунщ, ауэ ущІемыгьуэж. КьызжиІакьым жумыІэж...

Унэр зейм деж кІуащ Сэрмэдрэ кьэрэгьулымрэ. ЗдэкІуэм, унэм и хьыбар кьригьэдэІуащ кьэрэгьулым. ИлгьэсипщІ хьуащи, кьэрэгьулым зэрыжиІэмкІэ, мазэ нэхьыбэ зыри щІэзагьэркьым унэм. Хьэдэджадэр жэщым кьожьэри мывэ кьареутІыпщ, бжэ-щхьэгубжэр кьатрекьутэ, абдж кьыхинэжыркьым. Унэр куэдым яІэрыхьащ-яІэрыкІащ. Хьэдэ-джадэм игьащтэурэ, тІум я гур зэгьуодащ, зыр делэ ихьукІащ, нэгьуэщІ зыми и фыз лгьэщыджэм щинэжащ... НэгьуэщІ хьыбар мыфэмыщ Іэджи кьригьэдэІуащ, Хьэжы Ниязи-ефэнды деж нэсыху.

Зыбжанэ щІат Хьэжы Ниязи-ефэнды зэрытІысыжрэ. ПщІэ зыхуащІ цІыхут, кьэрэгьулым кьызэрыжриІамкІэ. Лей кьуихынутэкьым, хьэ-рэми зригьэкІуалІэртэкьым. Унэ ещэ-кьешэху: ар лэжыгьэ хуэхьуащ зэрытІысыж лъандэрэ. Унищэм нэс щищэ е кьыщищэху щыІэщ зы илгьэ-сым. Зыр ещэ, зыр фэтэру ет – абы иропсэу. Сэрмэд и нэм кьыфІэна унэр хьэдэджадэм кІуапІэ зерищІар зыми щибзыщІыркьым Хьэжы Ниязи-ефэнды. Унэм зыгуэр кьыщІэупщІэмэ:

– ФыщІегьуэжынщ, хьэдэджадэ кІуапІэщ! – яжреІэ. Я фІэщ хьуркьым: Іах. Іах щхьэкІэ, кьэрэгьулми зэрыжиІащи, мазэ нэхь щІэзагьэркьым: хьэдэджадэм егьащтэри, я щхьэр щІахыж.

Куэбжэм кьыдэкІащ Хьэжы Ниязи-ефэнды.

- Фыкьеблагьэ.

- Мыр, – жиІащ кьэрэгьулым, – унэм еплгьынут.

- Хьарзынэкьэ, – жиІащ Хьэжы Ниязи-ефэнды. – Едгьэплгьынщ.

Езыр япэ ищри, хьэдэджадэ кІуапІэ хьуа унэм ишащ Сэрмэд-бэч.

– Куэбжэми унэми я ІункІыбзэр зыщ, бжитІми хуохьу, – жери куэбжэр Іуихащ.

ПщIантIэм дыхьащ. Цыху зэрыщIэмызагъэр нэрылгагъуш; пщIантIэр зэщIэкIэжащ. Шыгъуэгу хадэри зэрамышхъуэнщIрэ Iэджэ щIагъэнщ, псей жыгхэм я щIагъыр кIыфIщ, пщIащэр апхуэдизкIэ Iувщи.

Къэрэгъулыр пщIантIэм кыданэри, Сэрмэдрэ Хъэжы Ниязи-ефэндырэ унэм щIыхьащ. Дэбгъуэн щыIэкъым унэм: зэщIолыдэ, унэ лъэгур скъар мывэкIэ кыищIыкIащ, пэш зыбгъупщI мэхъу – Сэрмэд зыхуейр апхуэдэкъэ! ПщIантIэм псыкъуий дэтщ, джэдэщри, шэщри, гуэщри унэм ибгъукIэ щытщ.

– ФэтэрыпщIэр дапщэ? – щIэупщIащ Сэрмэд.

– Куэд жысIэнукъым. Илъэсым лирищэрэ пщIейрэ. Илъэсищым хуэзэр зэуэ кыпIысхынуш.

– Ар сыт щхъэкIэ?

– Зи щхъэкIэращ, зиусхъэн. Унэр самыгъэтын щхъэкIэ, си жагъуэгъухэм хыбар мыфэмыщ Iэджэ зэбграутIыпщыкIащ, хъэдэджадэ кIуапIэщ жари, цIыхур цагъэщтащ. КърамышхъэкI щыIэкъым бзэгущэм. Унэр сIызыхым ар я фIэщ мэхъу, хъэдэджадэ къащыхъауэ къафIошIри, щIымахуэкум сфIыщIокIыж. Имыкурэ-имыбгъу унэр зэстын сэ дэнэ къысхыжын щIымахуэм? МащIэрэ сыкъранакъым утыку. ХэщI фIэкI, хэхъуэ сиIэкъым. Апхуэдэурэ екIуэкIмэ, унэр зыми сIихыжыххэнкъым, сщэнщ жысIэми, зыми ищэхункъым. Ди гъунэгъухэращ цIыхур зыгъащтэр: дунейм теткъым кърамышхъэкI! Хъэдэджадэти, кыинэмыщIти...

– Хъэдэджади кыинэмыщIи сыщыщтэркъым сэ, – жиIащ Сэрмэд.

– Упсэу!

– Ауэ илъэсищ уасэр зэ тыгъуэкIэ кызыэхъэлъэкIынуш...

– Сыт пщIэн, зиусхъэн. Сызэтехуащ, армышхъу...

Унэр игу ирихъат Сэрмэд. ФэтэрыпщIэр егъэляуи пхужыIэну-тэкъым. Пэшищ фIэкI мыхъу гъуэмбырэщым лирищэрэ щэ ныкъуэрэ зэрыщIатыр игу къэкIыжащ Сэрмэд.

ЗэгурыIуащ. ЗэгурыIуэри тхылгым Iэ традзащ. Илъэсищ уасэр лирэ щитхурэ пIыщIрэт: сыт ищIэн – иритынщ, къехъэлъэкIыIуэми. Унэр зыIэщIэбгъэкI хъунукъым. ЗыIэщIэбгъэкIмэ, ухущIегъуэжынщи, уIэбэкIэ улъэIэсыжынкъым.

Къэрэгъулми лирэ тIошIрэ тхурэ IэщIильхъащ Сэрмэд – фIыщIапщIэ.

– Уи ахъшэр псыхэкIуадэ хъуащ, – кыжриIащ къэрэгъул лIыжым кыищригъэжъэжым. – Илъэсищ дэнэ къэна, мазищ ущIэзэгъэнкъым.

– Деплгынкъэ!

– Деплгынщ. Унэр щиткIэ, илъэсищ уасэ къаIех псоми. Гъэмахуэм щIэтIысхъамэ, бжыхъэр къэзыгъэсыф къахэкIакъым иджыри къэс. Уэри ар кыищымыщIащэрэт...

Тхъэмахуэ дэкIри, Сэрмэд унэм щIэтIысхъащ, и унагъуэр ишэри.

Зы пщыхъэщхыи щызэпыуркъым унэм музыкэр. Фадэмрэ ерыскъымрэ къекъутэ я Iэнэр – хъэщIэ кIуапIэщ Сэрмэд и фэтэрыр. «Махуэм улэжьакъэ – жэщым теу!» – арат Сэрмэд и хабзэр. И кбуэхэр йоджэ, ипхъухэр мэлажьэ. И щхъэгъусэм бзылхугъэ пансионхэм музыкэмкIэ щрегъаджэ. Унагъуэм щыщу зы закъуэщ IэнатIэ пэрымытыр: Сэрмэд и анэрщ. Илъэс блыщIрэ тхурэ и ныбжыщ фызыжыым – сыт ищIэжыфын? Жэщи махуи унэм исщ.

Унагъуэр пщыхьэщхьэм зэхуэсыжрэ Іэнэ къагъэувамэ, жэщыбг хьуху зэхэсщ. ХьэщІэ яІэмэ, нэху къатещхьэху Іэнэм щыпэрыси къохьу.

Мазэ ныкъуэ дэкІащ.

Гурым макъ хадэм къиІукІащ жэщ гуэрым. Я унэІут фызыр гужьея-уэ къыщІэлъэдащ хьэщІэщым:

– Хужьыгъэ гуэрым къыщекІухь хадэм! – жери.

– КъыпфІэщІа хьунщ, – жиІащ Сэрмэд. И фІэщ хьуакъым. НэгъуэщІ зы унэІути къыІэщІэлъэгъуащ хужьыгъэр. Ари и фІэщ хьуакъым:

– Уэри къыпфІэщІащ! – жери.

Пырхьуэм техьащ бынунагъуэр, унэм зэрыщІэхри. УнэІутым и Іэр ишиящ:

– Мес, пщІащэм къыхопль хужьыгъэр!

Сэрмэд и нэм щІэІуэтыхьащ.

– Ушынамэ, аракъэ! КъыффІэщІауэ аращ, зо! Зыри слъагъуркъым. И фызми, ипхьухэми, и къуэхэми я фэр пыкІащ, я псэр я лъэдакъэ-пэм нэсыжащ.

– КъытфІэщІакъым! – жиІащ ипхьу нэхьыжьым. – Плъагъуркъэ! Жыг щІагъым къыщекІухь!

– Мы унэм дыкъызэрыщІэтІысхьэрэ аращ фи щхьэм илъыр! ЖаІэ псом фемыдаІуэ! Си тхьэкІумэр фудэгъуащ! ЖаІэм федаІуэурэ, делэ фызэтехьуащ! – жери шхыдащ Сэрмэд.

– ЖаІэ псор ди фІэщ хьуркъым дэ!

– Мэхьу! ЖаІэ псор уи фІэщ хьумэ, Іэджэ къыпфІэщІынщ! Фи фІэщ мыхьуатэмэ, къыффІэщІынутэкъым!

И щхьэгъусэри и бынхэри къыпэува щхьэкІэ, къыгъэнакъым Сэрмэд: пырхьуэм ехри жыг хадэм хыхьащ.

Сэрмэд жыг хадэм щыхыхьэм, хужьыгъэр кІуэдыжащ...

Унагъуэм я нэбдзыпэ зэтралъхьакъым а жэщым, Сэрмэд фІэкІ: шхэри гьуэлъыжащ, нэху щыхуи къэхъеякъым.

Абдеж щыщІидзэри, хьэдэджадэр хадэм къыхьэ хьуащ жэщ къэс. Сэрмэд щІожри хадэм йолъадэ: хужьыгъэм зыкъыІэригъэхьэркъым – напІэзыпІэм мэбзэхьыж. Унагъуэри есэжа хуэдэщ жыг хадэм жэщ къэс къиджадэ хужьыгъэм.

Жэщ гуэрым, жасым фІэкІауэ, Іэуэлъауэм къыгъэушащ унагъуэр. Унэм зэрыщІэха щхьэкІэ, зыри ялъэгъуакъым. Пщэдджыжьым мывэ хьуреишхуэ шындебзийм къыщагъуэтащ.

Сэрмэд и анэр къытекІиящ:

– Мы унэм дыщІумышыжмэ, хьэрэм усщІынщ!

Дауэ зэрыщІишыжынур? Тхыль ятхри Іэ традзащ. Унэм щІэкІыжмэ, лирэ щитхурэ плыщІыр Хьэжы Ниязи-ефэнды къыхуэнэнущ! Сэрмэд-бэч игу тэхуэнукъым ар. Игу пыкІынукъым! Хужьыгъэми щІичэркъым: жэщ къэс къареутІыпщ мывэ хьурей. Зы жэщи дигъэкІыркъым! Унагъуэр жеижыркъым, я псэр ІукІауэ зэхэсщ. Хужьыгъэм и Іэуэлъауэ къэІуакъэ – Сэрмэд унэм щІоцІэфт, хадэм йолъадэри щІешыкІ, арщхьэкІэ хужьыгъэр къыІэрыхьэркъым: жэщ къэс ІэщІокІ.

Хужьыгъэм и хьыбар зэхахаш я гьунэгъухэм.

– Унэм фыщІэмыкІыжмэ, фыІэщІэкІуэдэнущ, – жаІаш я гьунэгьухэм. – Фи бжэ-щхьэгьубжэр хикьутыкІынущ дяпэкІэ. Мывэ кьывиутІыщ кьудейкІэ фкІэрыкІынукьым.

Бжэ-щхьэгьубжэр кьатрикьутэмэ, езыгьэщІыжын хуейр езы Сэрмэдщ – абыкІэ зэгурыІуаш, тхылъым Іэ щытрадзэм. Абыи хигьэпльащ Сэрмэд: ари кьыхухэхьуэмэ, унакьэ?.. Езыми шынэ кьищтащ хуэм-хуэмурэ: жылэм нэхьрэ нэхь губзыгьэ, жылэм щыжаІэкІэ зыгуэр щыІэ хьунщ...

Унэм щІэкІыжыным триубыдащ, сытми. Унагьуэр кьыкІэрыхьыжыат, я жьэр кІэрагьэкІыртэкьым:

– Дытемыунахьуэ щІыкІэ, дыгьэбгынэ мы унэр! – аращ и щхьэгьусэм и псалъэ етІуанэр. И анэр нэхьеищ: хьэрэм кьищІынкІэ шынагьуэщ, унэм щІимышыжмэ.

Шынэ кьищтами, Сэрмэд и фІэщ хьуртэкьым хьэдэджадэр. И щхьэгьусэми и анэми я жьэр кІэрамыгьэкІ щхьэкІэ, унэ хьэзыр асыхьэ-тым бгьуэтрэ? Аращ нэхьри зыщІиІэжьэр.

Зы жэщи зэпигьэуркьым хьэдэджадэм: жэщ кьэс кьохьэ хадэм. Сэрмэд гуахьуэ кьештэри хадэм йолъадэ – зыкьригьэубыдыркьым, ІэщІокІри мэбзэхьыж.

«Хадэм сыхэтІысхьэнци, сеплъэкІуэнщ», – жери игу кьэкІаш Сэрмэд. И щхьэгьусэмрэ и бынхэмрэ ечэнджэщати, кьыхуадакьым:

– Утеунэхьуэнущ: хьэдэджадэм упэльэщынукьым! – жари.

ЕдэІуакьым и щхьэгьусэми и бынхэми. И анэми зыкьригьэщІакьым. Пшапэр зэхэуа нэужь, жыг хадэм ихьэри чыщэм зыхигьэпщкІуаш. Чыцэр пщІашэ Іувци, кьыхэщынукьым, уи щхьэр кьыхэбгьэжмэ, хадэм кьихьэр уэздыгьэ нэхум хэпльагьукІынущ.

Уэздыгьэ щІагьанэри, пырхьуэм кьытеуващ унагьуэр. Езыр пабжьэм хэщ. Жасы хьуаш. Іэуэлъауэ щыІэкьым. И щхьэр пабжьэм кьы-хигьэжурэ, зеплъыхь Сэрмэд: хужьыгьэр кьыІэщІэлягьуэркьым.

Жэщыбг фІэкІауэ, хьэдэджадэр кьэунэхуаш: лъапэпцІий зищІауэ, унэм йокІуэталІэ. Сэрмэд пабжьэм кьыхэкІри хьэдэджадэм и ужь иуващ. Хужьыгьэр ельагьу, ІупщІ дьдэщ, итІани и фІэщ хьуркьым, и Іэр ишиймэ, кІуэдыжын кьыфІощІ.

Хьэдэджадэм лъэщІыхьэри, и Іэр ишиящ Сэрмэд. И Іэм кьэптал пщампІэ кьыІэрыхьауэ кьыфІэщІаш. Хужьыгьэр кІуэдыжакьым: кьэувыІэри зиудыныщІаш, зиудыныщІэри Сэрмэд зыІэщІиудащ!

Сэрейм нэсауэ лъэщІыхьащ «хьэдэджадэм»: сэрейм ельэрэ пэт, и кІэр иубыдри хигуаш! Лъэрызехьэ гуэрт кьыІэрыхьар: щІэх хуэгьэсабыракьым.

– Хьэдэджадэ кьыщІэзгьэнынщ, бзадженаджэ!

«Хьэдэджадэр» ипхри унэм пщэпкькІэ ирилъэфэлІаш:

– Уэздыгьэ кьэфхь мыдэ! Хьэдэджадэр фэзгьэлягьунущ!

И щхьэгьусэри, ипхьухэри, и кьуэхэри пырхьуэм кьежэхаш.

– ВжесІатэкьэ хьэдэджадэ зэрыщымыІэр!

– НтІэ, кьэбубыдар сыт?

– ЗыкьыдигьэщІыхункьэ иджыпсту! Уэздыгьэр кьэфхьэлІэ!

ЩэкІ хужьым кьыкІуэщІыкІын мурад иІэтэкьым «хьэдэджадэм»: щэкІ хужьым зыкьуэщІыгьэджэразэри нэкІукІэ зыхиІубауэ щылъщ.

ЩэкIыр «хьэдэджадэм» и щхьэм кыфIилъэфаш Сэрмэд.

– Хьэжы Ниязи-ефэнды!..

И щхьэр щIигуаш Хьэжы Ниязи-ефэнды, и Iэр и нэкIум Iуилъхьаш.

– ГупщIэуз итх пэтащ, щхьэ укыткIэрыхьыжыа, зиусхьэн? Зы жэщ дыбгьэтыншакъым! – жиIащ Сэрмэд и анэм.

– КыщIыткIэрыхьыжьар сэ сощIэ! – жиIащ Сэрмэд, дыхьэшхри.

И пхьур игьакIуэри тхылгыр кьригьэхьаш, кьалэмрэ шакьэрэ щIыгьуу.

– Мыдэ кьэдаIуэ, Хьэжы Ниязи-ефэнды! МащIэ бгьэунэхьуакъым уэ! Хьэрэм мащIэ пшхакъым! А псор кьыпхуэпшыныжынкъым. Сэ зыр арэзы сыкьэпщIмэ, сыппыкIынщ. Мэ кьалэмыр: сэ бжесIэр тхы!

– Сыт стхынул? – и щхьэр кьыхуэIэтыркъым Хьэжы Ниязи-ефэнды.

– Птхынул сэ бжесIэнщ. Уэздыгьэр кьэвгьэнэху! Мыращ птхынул: «Унэм щыщIэзгьэтIысхьэ махуэм Сэрмэд-бэч илгьэсих уасэ кьызитащ, кьызитар лирэ минрэ пщIейрэ мэху». КьыбгурыIуа?

– КьызгурыIуащ.

– КьыбгурыIуамэ, тхыи, Iэ щIэдзыж. Услъэгьуакъым – сыкьэп-лъагьужакъым!

... Сэрмэд-бэч и унагьуэр илгьэситI хьуауэ унэм зэрыщIэсыр ягьэщIагьуэрт гьунэгьухэм.

– Хьэдэджадэр нэгьуэщI кьуажэ Iэпхьуагьэнщ, – жалэрт цIыхум, хьэдэджадэм и хьыбар кьэIужыртэкъыми. Ар щызэхихкIэ, Хьэжы Ниязи-ефэнды зэ хужь хьурт, зэ плыжь хьурти, гьумэтIымэрт:

– Хьэдагьэ кIуэн: жэщи махуи йофэ-йошхэри зэхэсщ, лажьэ зимыIэ хьэдэджадэр ягьэщтащ...

Узэсэ сэгьейщ

Хьэ бзаджэ зэрытIысыпIэншэм шэч кьытезыхьэ щыIэмэ, Мыстыкь и хьыбар фезгьэдэуэнщ. Болгарием кьыщыхьуаш Мыстыкь. Балигь хьуху, исаш Болгарием. Балигь хьури, сондэджэрым яхээрыхьаш. И Iыхьэ кьахихьыфьртэкъыми, яхээгьакъым. Щахэмызагьэм, егупсысаш: «Сызэрыхэхэсыра хьунщ си Iуэху щIыдэмыкIыр. Сэ мыр шхапIэ схуэхьункъым. Тыркум зезгьэхьыжынщ», – жери.

Тыркум кьэIэпхьуэжри, зы кьалэ цIыкIу дэтIысхьаш. Кьалэ цIыкIур кьэрал гьунапкьэм тест. Кьэрал гьунапкьэр щагьэбелджылыжым, Мыстыкь зыдэтIысхьа кьалэ цIыкIур бэлгьар щIыналгьэм хиубыдащ.

Хэхэс хьуауэ кьыщIидзыжащ Мыстыкь. Ар игу техуакъым: и хьэпи и шыпи зэщIикьуэри кьызэщIэкIуаш, кьэрал гьунапкьэм кьызэпрыкIри нэгьуэщI зы кьалэ цIыкIу зыдигьээгьаш, абы дэсурэ Бэлькьан зауэр кьэхьейри, кьалэ цIыкIу гуэрыр бэлгьархэм яIэрыхьэжащ.

– Мы бэлгьархэр си ужь икIынкъым! – жиIа хьунщ, сытми, кьызэщIэкIуэн хуей хьуаш аргуэрым. Хьэдэжым кьызэпрыкIыжри, Анэдолэм итIысхьаш: «Анэдолэм си кIэн кьыщикIын хуейщ», – жери.

И кIэн кьыщикIын хуейт: Мыстыкь щIыхьэпIэ-щIэкIыпIэр ищIэрт, дэщыпIэ кьызыхуимыгьуэтын Iуэху щыIэтэкъым. Зы кьалэ цIыкIу дэтIысхьащи, цIыхум яхоплэ. Мэл зыфIихьыфынул пыIэ щыгукIэ

къецІыху дыгъужьым. Мыстыкъи апхуэдэ гуэрт. Къалэ цІыкІум бэзэр дэтщ, бэзэрым Іэщ щачэ, къуажэхэм къыкІыгурэ, мэлыхъуи, шыхъуи, къазыхъуи щызэблукІ. Уи щхьэм зыгуэр илтыххэмэ, уебзэдджэкІыфынущ. Мыстыкъ и щхьэм зыгуэр зэрилъым езы дьдэми шэч къытрихъэжыр-тэкъым: дэкум хуэдэу къимыгъэпцІэфын яхилъагъуэркъым сондэдждэр-хэми щэхуакІуэхэми. Іэщым нэхъ фейдэ къызэрыпыкІыным гу лъытащ псом япэрауэ. Умыщхьэхэмэ, ухэуныкІынущ: къуажэм кІуэ, Іэщ къэшэ-хуи, къалэм къэху, тІэкІу есэбауи, бэзэрым техуэ – и уасэ къэкІуэнущ. Шы уэдыкъуа кърихуакъэ къуажэм – есэбэуэкІэ ещІэ Мыстыкъ: и лъэб-жъанэр пеупцІ, и сокур щІещэ, и кІэр ежъри зэредзэ, щІэп дагъэ ирегъафэри, аслъэным хуэдэ мэхъу шы уэдыкъуар. Аслъэным хуэдэ хъуамэ, шым уаситІ къыщІэпхыфынущ...

Абы хэуныкІынут Мыстыкъ, кІуапІэ къезымыт щыІэщ армыхъу: ныкъуэкъуэгъу къыкъуэкІащ. Езым хуэдэ гуэрщ ныкъуэкъуэгъу къы-хуэхъуар: бзаджэ гуэрщ, дэнэкІэ игъазэми, къыпоув, кІуапІэ къри-тыркъым, щІэп дагъэ иригъэфа шым и уасэм фІыкІэрегъэху, и ужь тІасхъэщІэх къриутІыпщхьэурэ. Къуажэхэм шы уэдыкъуаи димы-гъуэтэж хъуащ Мыстыкъ: и ныкъуэкъуэгъур япэ йоцри шыр ещэху, ари бзаджэ гуэрщи, шым йосэбауэ, щІэп дагъэ ирегъафэри, бэзэрым трехуэ. Мыстыкъ жьэкІэ зиплтыхьурэ, и ныкъуэкъуэгъум шы ещэ-къещэху. Лей хъунуц Мыстыкъ, абы фІэкІмэ. И хъыбар зэхих фІэкІ, и фэкІэ ицІыхуркъым Мыстыкъ и ныкъуэкъуэгъур. Молэ зэрицІэр ещІэ, зэрыжалэмкІэ, илхэс плыщІрэ тхурэ зи ныбжъын лІы зэрамыщІэжщ, и жьакІэ фІыцІэр кІагуэрэ и нэ цІыкІуитІр игъэдждэгуу.

Ныкъуэкъуэгъу иІэ щыхъум, Іэхэлъахэм щичІэжын щыІэтэкъыми, нэхъ ІукІуэтри, Мыстыкъ зы къалэ цІыкІу кІуащ щэхуакІуэ: «Молэ и лъэр мыбы къихуса хъункъым», – жери. Жэщыр чэруан-сэрейм щигъакІуэри, пщэдджыжьым бэзэрым техъащ Мыстыкъ. Щытехъэм, «шокъу» жери Молэ Іууащ. «Емынэунэ хъуныр къыскІэлъысащ», – жиІащ Мыстыкъ, Молэ щыІууэм.

– Еблагъэ, Молэ!

– ФІым дыхуиблагъэ!

Иджыт япэу щызэрылъагъур.

– Шы щэху укъежъа?

– Сыт хууиІуэху?

«Хьэрэм пхухъу!» – жиІащ Мыстыкъ игукІэ.

– Сыхуеймэ, шыи къэсщэхунщ, – къыщІигъужащ Молэ.

Мыстыкъ и пащІэкІэ пиІуэнтІыкІащ, и нэр къижу и ныкъуэкъуэ-гъур зэеплтыхь: зридзкІэ пэльэщынукъым.

– Дзейуэ дызэгугъэхьэ! – жиІащ Мыстыкъ.

– Дызэгугъэхьэ! – арэзы хъуащ Молэ.

Бэзэрым текІыжри, чэруан-сэрейм ягъэзэжащ, къэхъуэу ефапІэм деж щетІысэхаш: дзейуэ зэгухъамэ, зы къэхъэуэбжьи зэдефэнщ, унафи ящІынщ.

– Къэхъуэу къытхуэфхь! – джащ Мыстыкъ. Чысэр кърихри, и дзейм тутын хуишиящ.

– Сэ сынэщІщ, къэхъэуи тутыни сефэнукъым, – жиІащ Молэ.

– Иджыпсту нэщІ мазэ-тІэ?

– Хьэуэ.

- Ущыгъуэрэ?
- Сыщыгъуэркъым.
- НтІэ, сыт кызыхэпхыр?
- Зы махуэ сышхэмэ, етІуанэ махуэм сынэщІщ.
- Си фІэщ хьуркъым!
- Тхьэ пхуэсІуэнщ.
- Мыстыкъ чысэр ирилъхьэжащ.
- Къэхьэуэ къэвмыхь! Дефэнукъым!

ИгукІэ жиІэр нэгъуэщІщ: «Уи пыІэкур сэ кызымудмэ, сшхыр си хьэрэмщ!»

Хьыбар кІыхь иригъэдэІуащ и дзейр: хамэ щІыналъэ кызыэры-щальхуар, хьэжыщІ кІуэн мурад зэриІар, и адэр хьэжыщІ пщыкІублрэ зэрыкІуар, еджэн мурад зэриІар – Іэджэ кыхуригъэкІуэкІащ. Молэи кьодаІуэ, и щхьэр игъэкІэрахьуэрэ, и дзейм кыжриІэр и фІэщ хьууэ фэ зытрегъауэ.

- ЛъэпкъкІэ дэнэ ущыщ? – щІэупщІащ Мыстыкъ.
- Къайсэрий.
- Ар дэнэ?
- Мо лъэныкъуэмкІэщ...

Молэ и Іэр чэруан-сэрейм и куэбжэмкІэ ишиящ.

Мыстыкъ а псор дэнэ щичІэнт? Сытми, щІэупщІащ:

- Конья пэжыжьэ хьункъым?
- Хьэуэ, нэхъ жыжьэжщ. Конья адэкІэщ...
- ЩІым и гьунэщ, зэрыжыпІэмкІэ.

ЩІым и гьунэми и мыгьунэми и зэхуэдэт Мыстыкъ: зэщэр Молэ зэребзэдэжкІынырщ. Хьыбар мышыум хэкІри, зэгурыІуащ: зэдзейщ дяпэкІэ, я хэхьуи я хэщІи я зэхуэдэщ, зэдэлэжьэныщ, зэрыгъэгъуэщэ-жынкъым, пщІы зэхуаупсынкъым. Мыстыкъ игу илбыр нэгъуэщІщ: «Дэкуу укъэзмыгъапщІэмэ, сшхыр си хьэрэмщ!...»

ЕтІуанэ махуэр бэзэрти, бэзэрым техьэри заплъыхьащ, Іэщым щІэупщІащ. А махуэм яфІэкъэзэрти, чэруан-сэрейм ягъэзэжащ: «МахуитІ-щыкІэ дызэІуплъынщ», – жари.

Нэху къекІри, пщэдджыжьым Мыстыкъ деж Молэ кыщІыхьащ.

– Нобэ къуажэ цІыкІу гуэр сыкІуэн хуейщ, – жиІащ Молэ. – Фейдэ кызыпыкІын сату дрихьэлІауэ си гугъэщ. ДыхэуныкІынущ.

– Сыт дызыхэуныкІынуэр? КъызжепІэркъэ! – гуфІащ Мыстыкъ.

– Уэлийм и къуэм шыд пщІэгъуалэ сыхуэлъыхьуэн хуейуэ си пщэ кьралъхьащ. Дгъуэтмэ, лирэ пщІей кыщІэтхыфынущ.

– Іэу!

– Ноби пщэдеи къэзгъэзэжынукъым. Уэ зыплъыхь. Шыд пщІэгъуалэ урихьэлІэмэ, къэщэху. Лирэ щэ ныкъуэ кыбжаІэкІэ, кыу-мыгъанэ – дыхилъэфэнукъым.

– Шыд пщІэгъуалэ дунейм тет?

– Тетщ. Сыт щІытемытыр?

Мыстыкъ игукІэ жиІащ: «КъыздэгушыІэ хьунщ мыр». И дзейм и нэгу иплъащ, и нэр триубыдэри: хьэуэ, гушыІэ хуэдэкъым, и фІэщщ.

– Мыбы щыдгъуэтын шыд пщІэгъуалэ? – шэч кытрихьащ Мыстыкъ.

– Хэт ищІэрэ? ЩыдгъуэтынкІи мэхьу.

ШагъуэтынкIэ зэрыхъунум шэч лъэпкъ къытрихьэртэкъым Молэ. Хьэжы Хьусейн деж ущыщIэупщIэ зэрыхъунури къыжриIащ.

– Ар уэ пцIыхуркъым. Жьы дьдэ хьуащи, унэм къикIыжыркъым. Мэжджытыр зытет уэрамым тесщ. Мэжджытым ублэкIмэ, ущIэупщIэурэ къэбгъуэтыфынущ. Унэшхуэщ, жыг къегъэкIэкIауэ. ЛIыжьыр бээрым техьэжыркъым, сату щичIыр и унэращ. Елъэу: «Шыд пцIэгъуалэ къысхуэгъуэт», – жыИ. Лирэ щэ ныкъуэм нэс зэрптынур жеIэ.

– Хъунщ.

Аркъэмэ къыщIихьащ Мыстыкъ. Молэ и нэр зэрыутхьуами гу лъи-тащ. Еша-елIауэ фэ тетщ, фагъуэщ. Мыстыкъ игу къэкIыжащ Молэ дыгъуасэ зэрынэщIар.

– Ущыхэщхьэжым, хьыбар сыбгъэщIамэ, си жагъуэ хъунутэкъым, – жиIащ Мыстыкъ. – Зы бжьэ дызэдефэнт. АлейкIи дызэдзей!

– Тхьэм жимыIэкIэ! Зы ткIуэпс сIухуакъым игъащIэм! Сефэркъым.

– КъыпIурецыцыкI! Уефарэ уемыфарэ слъагъуркъэ сэ!

– Си дзэр узырти, аркъэ жьэдэзгъэжыхьащ.

– Ара?

– Аращ... Уи махуэ фIы ухьу!

– Гъуэгу махуэ.

Бжэр хуищIыжри, Мыстыкъ егупсысащ: «Бзаджэ гуэрщ дзей къысхуэхуар. Сэ уи пыIэкур къызмыудмэ, сшхыр си хьэрэмщ!»

Молэ зэрычэфыжьыпкъэр илъагъуртэкъэ Мыстыкъ! Чэфыжьыпкъэм къыщынэркъым: и лъэм иIыгъыжыркъым. «Делафэ къызеплтьмыбы!» – жиIащ Мыстыкъ, и дзейр щIигъэкIыжа нэужь. И щхьэм щIэтIахьуэри, жыхафэгум иуващ.

– Уи пыIэкур къызмыудауэ сыпкIэрыкIынкъым. Деплтынкъэ хильафэм!

Къэхьуэу ефэн зэрыхуейри щыгъупщэжри, Мыстыкъ уэрамым дыхьащ. Уэрамым жэмри, выри, мэлри, къазри дэщ. Iэщым япхыкIри, мэжджытым блэкIа нэужь, щIэупщIэурэ, Хьэжы Хьусейн и унэр къигъуэтащ Мыстыкъ.

ЛIыжь гур жант Хьэжы Хьусейн, шейтIан теплъэт, ныбжьышхуэ илэ щхьэкIэ, апхуэдизкIэ псынщIэти, зи къэшэгъуэ щIалэ фIэкIа пцIэнтэкъым, щызекIуэкIи и лъэм нэр тепыIэртэкъым, пкIауэ хуэдэ зельатэрти.

Сэлам-чэламыр зэфIэкIа нэужь, шыд пцIэгъуалэ зэрылгы-хьуэр жриIащ лIыжь цIыкIум. Хьэжы Хьусейн къыгъэгугъэщакъым, шыд пцIэгъуалэ имыгъуэтынкIэ шынэри. ИгъащIэм зэ закъуэщ шыд пцIэгъуалэ къызэрыIэщIэлъэгъуар, илъэс щэ ныкъуэм щIигъуауэ Iэщым хэтщи.

– KIэщI-кIэщIурэ къыслгыгъуазэ, – къыжриIащ къыщригъэжьэ-жым. – Хэт ищIэрэ, къыспэщIэхуэнкIи мэхъу.

– ПщыхьэщхьэкIэрэ сыкъыплгыгъуэзэнщ.

– ЩыпхущIыхьэнур уэ уощIэж.

Пшадэр зэхэуэху къалэм дэтащ Мыстыкъ, Iэщ сымаджэ лгы-хьуэн хуейти. И нэ къыфIэнэн дигъуэтакъым къалэм. И дзейр пцэ-деи къэкIуэжынукъым. Чэруан-сэрейм игъээжмэ, щIээшыхьынущ.

Хьэжы Хьусейн деж тригьэзэн мурад ищIащ: «Шыд пщIэгьуалэ кьыпэщIэмыхуами, сыдэуэршэрынщ, сыщытеунщ», – жери.

Куэбжэр езы лЫжь цIыкIум кьыIуихащ.

– Уи пхъэ кьикIащ, си щIалэ! – гуфIащ лЫжь цIыкIур, Мыстыкь кьыщилъагъум. – УнасыпыфIэ гуэр хьунщ уэ! Шыд пщIэгьуалэ кьып-хуэзгьуэтащ!

– АфIэкIа хэмылъуи?!

– Нышэдибэ удэкIыжа кьудейуэ, хьэрып лЫ фIыцIэ гуэр кьыды-хьащ. Хьиджазым кьулыкьу щысщIащ сэ, сыщыщIалэм щыгьуэ. Хьэры-пыбзэр кьызгуроIуэ. ХьэрыпыбзэкIэ сыщепсалъэм, езым тыркубзэкIэ кьызжиIащ: «Сыхэхэсщ, си анэдэльхубзэр сщыгьупщэжащ!» – жери. Узижэгьуэныр ирехэхэс, си щIалэ! Ухэхэсмэ, уи анэдэльхубзэр пщы-гьупщэжыныр зыхуэIуа щыIэкьым. КьызжиIаращ хьэрыпым: «Ахьшэр кьысIэщIэухащ. Шыд пщIэгьуалэ сиIэщ, пщэхунумэ». Лирэ плыщIкIэ дызэгурьIуащ.

– ЛъапIэкьэ?

– Дэнэ кьикIауэ лъапIэ! Лирэ щэ ныкьуэ щIэптынукьэ кьызэрызжепIар?

– Хьунщ, содэ. Дэнэ щыIэ шыд пщIэгьуалэр? Сыбгэлъагъун?

– НакIуэ. Шыдыр бом щIэтщ.

ЛЫжь цIыкIум и ужь иуващ Мыстыкь. Лъэтам хуэдэщ лЫжь цIыкIур! Бом нэри:

– Мыр уфIэпщIэгьуалэкьэ! – жиIащ лЫжь цIыкIум.

– Нэри кьэсыжауэ пщIэгьуалэщ! – гуфIащ Мыстыкь. – Пщэдей сыкьэкIуэнщи, схунщ.

– Нобэ щхъэ умыхурэ?

– Нобэ схущIыхьэнукуьым, пщэдей сыкьыкIэлъыкIуэнщ.

– Жьыуэ кьакIуэ!

– Нэху мыщ щIыкIэ сыкьэсынщ.

ПщIантIэм кьыщыдэкIыжым, Мыстыкь зиплыхьащ: бо щIыхьэпIи, куэбжэ дыхьэпIи, сэрейм и лъагагьи зригэлъэгьуащ.

Уэрам сабэм кьыдыхьэжащи, Мыстыкь йогупсыс: «Шыдыр зыIэщIэзгьэкI хьунукьым!» Аркьудейкьым: и дзейм щIригэщIэни щыIэкьым. ЩибзыщIынщи, шыдыр кьищэхунщ, уэлийм деж ихумэ, ахьшэфI кьритынущ, сыт Молэ щIыдэгьуэшэнуэр? Молэ кьищIэмэ, лЫжь цIыкIум кIэщIэлъэдэнщи, уасэр дригьэуеинщ. «ЗыкьезгьэщIэнкьым!» – игу ирилъхьащ Мыстыкь. Чэруан-сэрейм нэсыжыху, егупсысащ шыд пщIэгьуалэр лЫжь цIыкIум кьыIэщIи-гьэкIа зэрыхьунум.

Псом япэрауэ, чэруан-сэрейм кьыщIэкIыжащ, зэрыщIэсам и уасэр аритри.

– Мазэгьуэ жэщщ, – яжриIащ чэруан-сэрейм, – кьуажэм сыкIуэн мурад сщIащ. МахуитI-щыкIэ сыкьэтынущ.

Мыстыкь, и кьэпыр и плIэм ирилъхьэжри, нэгьуэщI чэруан-сэрей кIуащ. Жэцыр абы щрихащ. Пщэдджыжьым кьэтэджри зихуэпащ, хьыдан бгырыпх кIыхьыр зыщIипхащ, и щхьэм хуэпсэлъэжурэ.

– Сыт лирэ плыщI щIестынуэр Хьэжы Хьусейн? – ечэнджэщащ и пыIэжьым.

– Лло-тIэ пщIэнур? – кьеупщIащ и пыIэжьыр.

– Сэрейр ляхышэщ, я пщІантІэм хьэ дэлъкъым, боубжэр тІас-хьэщ. Къэбдыгъу хьунукъэ?

– ИтІанэ-щэ?

– Бэзэрым лэч къыщыщэху нобэ, псы Іуфэм хьыи, пабжьэм хэгъапщкІуэ лэчыр. Ныжэбэ шыдыр къэбдыгъунци, псы Іуфэм пхунщ, лэчыр уи хьэзырщ – блэнци, зэфІэкІакъэ? Шыд пщІэгъуалэр уэлийм хуэпшэнщ пщэдей.

– Молэ-щэ?

– Молэ сыт щІебгъэщІэнур? И пыІэкур къибудакъэ итІанэ!

Бэзэрым кІуащ Мыстыкъ. КІуа щхьэкІэ, пкъынэ фІэкІ, лэч игъуэ-такъым. Пкъынэ къищэхун хуей хьуащ. Пкъынэр псы Іуфэм нигъэсри пабжьэм хигъэпщкІуащ. Къалэм дыхьэжакъым: Молэ къигъэзэжауэ къыщІэкІрэ, Іууэмэ... Махуэр псы Іуфэм щигъэкІуащ, зы чысэ из тутын щрифаш псы Іуфэм.

Дунейр къызэІыхьащ, пшэ къытрихьащи, къешхыныфэщ. Мазэр пшэм хэкІуадэмэ, кІыфІ мэхури, Мыстыкъ мэгузавэ.

Жэщыбг хьуауэ дыхьэжащ къалэм. Хьэжы Хьусейн и унэр ерагъ-мыгъуейуэщ къызэригъуэтыжар. Куэбжэм бгъэдыхьэри зэпхыдэІукІащ. Іэуэляуэ шыІэкъым, цІыхур зэрызэгъэжрэ куэд щІащ. Сэрейм щхьэ-прыщри, аргуэру зэпхыдэІукІащ. Зыри зэхихакъым. Зиудыгъури, бомкІэ кІуэтащ. Боубжэр ныкъуэІухт. Бжэр Іуигъэжри, Мыстыкъ бом щІыхьащ. И тхьэкІумэ игъэкІауэ зэпходэІукІ. Зыри щызэхимы-хым, мафІэдз кърихри пигъэнащ. ПІанэпэм дэтщ шыд пщІэгъуалэр. ЛъапэпщІий зищІри шыдым екІуэтэлІащ Мыстыкъ. Шыдыр кърильэ-фэжыащ, едэхащІэурэ. Бжэм къильэфэсауэ, Мыстыкъ и къурмакъейр зыгуэрым щуубыдыкІащ:

– УкъысІэрыхьа! Уэхьэхьей! Дыгъур къысІэрыхьащ! Дыгъур! Фыкъызэрысын!

Мыстыкъ зричащ, арщхьэкІэ и къурмакъейр щызыубыдыкІам зыкъыІэщІиудыфакъым. Унэм цІыхур къызэрыщІэхаш, уэздыгъэ нэ-хур ягъэпІийуэ. Мыстыкъ и бзэр иубыдащ, и псэр и лъэдакъэпэм нэсы-жащ, и нэр къыщыхуащ. И нэр къыщыхуами, лыжь цІыкІур уэздыгъэ нэхум къыхилъагъукІащ Мыстыкъ: Хьэжы Хьусейнт и къурмакъейр щызыубыдыкІар!

Хьэжы Хьусейн шэч щІищІын щхьэусыгъуэ иІэт. Зи цІи зи щхьы имыщІэххэ сондэджэр къокІуэри шыд пщІэгъуалэ къыщІоупщІэ, уасэм зэремыблэнури къыжреІэ. Ар дэкІыжа нэужь, зи анэдэлъхуб-зэр зыщыгъупщэжа хьэрып лы фІыцІэр къосри, шыд пщІэгъуалэ кърешэ. «Нэхуцым къытезгъэзэнщ» къыжезыІа сондэджэрыр къыщымыкІуэм, лыжьым шэч ищІынтэкъэ! «Мыбы зы хьуагъэ-щягъэ гуэр къыскІэлъызэрахьэ!» – жери жэщым гъуэлъыжакъым, бом зыщІигъапщкІуэри дыгъум къыпэтІысащ. КъыІэрыхьакъэ дыгъур иджы! КъыІэрыхьари хэт? Шыд пщІэгъуалэ къыщІэупщІаращ! Аращ Хьэжы Хьусейн нэхьри къыщІэлыбар.

– КІапсэлэрыгъу къэфхь! – унафэ ищІащ Хьэжы Хьусейн.

– Щхьэпылгъэ сыщІыну?! – гужьеящ Мыстыкъ.

КІапсэлэрыгъу къахьри, Мыстыкъ зэкІуэцІапхащ, зэкІуэцІапхэри яубэрэжыащ.

Нэху щыри, Хьэжы Хьусейн дыгьумрэ шыд пщлэгьуалэмрэ уэлийм деж ильэфаш. Уэшх кьешхырти, уэрамым дилгьэфа кьудейуэ, шыдым и фэм зихьуэжу щлидзащ: лэч хужьыр уэшхым ильэсурэ, шыдым и фэ гьуабжэр кусэ-кусэурэ кьыщлуплгыж. Абы нэхьри кьигьэлыбащ Хьэжы Хьусейн: зригьээкльурэ, башыр Мыстыкь кьлүэцлельхьэ. «Шыд хейм лей ефхаш!» – жиГэ хьунщ игуклэ.

– Щхьэ уллашлэрэ уэ! – кьыщлугубжьэ, башыр кьыщыкьуилгьхьэклэ. – Пхуэфашэр кьуащлэнщ! Зи анэдэлгьхубзэр зымыщлэж бзадженаджэри кьаубыдынщ – дэнэ кьлүэн!

Уэрамым кьащылүщлэхэр гьусэ кьахуэхьуурэ, гупыфл зэрыгьэхьуауэ нэсащ уэлийм деж. Цьыхур зэ Мыстыкь йопль, зэ шыдым йопльри ныбафэуз зэтэхьуауэ мэдыхьэшх. Пкьынэ кьезыщами кьыщлгьхужащ Мыстыкь, и пщэдыкьым зэ кьыдэуащ ари, баш папцлэклэ кьыкьлэщлэбаи кьахэклэщ.

Уэлийр кьэсатэкьым. Жандармэр кьалүщлэщ. Шыдымрэ Мыстыкьрэ кьащылупльэм, жандармэм зыхуэубыдыжакьым: кьыщиудауэ зэкьлүэцлөч.

И нэпсыр щлильэщлгьлгыжри, жандармэм унафэ ищлэщ:

– Щлгьунэм ивдзэ: уэшхым кьыхэднэмэ, мыбы и фэри текьлгыжынклэ мэхьу!

Щлгьунэм ирадза нэужьщ Мыстыкь и щхьэм лэжьэн щыщлидзэжар. Кьыгурылуащ: псори кьезыщлар и дзейращ! Кьлэгьуасэ зэхыщлэщ, и нэклур ищлалэри Хьэжы Хьусейн шыдыр ирищаш. Шыдри илащ лэч хужьклэ – аращ Мыстыкь бэээрым лэч хужь щлгьытрымыгьуэтар...

Езыракьэ зи пылэкур кьраудар! Молэ кьэбзэджэклэщ. Аращ пхуэмыфащэ хьэсэгьу умыщл щлгыжалэр.

Сыт иджы ищлэнур? Нэхь белджылыуэ жыплэмэ, кьращлэнур?

Кьращлэнур тхьэм ищлэнщ. Езым ищлэращи, сатум хэджэлыкьла хьунщ зы гьэкьлэ...

Хьэпсым здисым, и дзейр игу кьыхьэмэ, Мыстыкь и щхьэр флэудыж:

– Уи пылэкур кьызоуд жыслэурэ, си пылэкур кьибудаи, емынэунэ хьун!

Щлэин

Щлгьум игу зэбгьэжамэ, абы нэхь хьэлгэ щылэнклэ хьунукьым!

Ди ныбжьэгьур кьыдэпщлгыжамэ, ди гур хэщлгыркьэ? Ди ныбжьэгьум пэтщл щылакьым, езыр кьыдэпщлгыжащ, цьыху иклэт, хьэбыршыбырт, бзадженаджэти – ар гум тегьэхуэгьуафлэкьым. Сыт пщлэн: пшэчынщ, дяпэкьлэ нэхь усакьынщ. Флгьуэ плгьэгьуа пщащэр кьопщлгыжамэ-щэ? Наплэзыплэм уигу щыкьлгьнущ, утеплгэ хьужынукьым, щыплгьагьукьлэ уи нэр узынущ.

Щлгьуху иклэр уэрамэ-щэ? Уи щхьэр кьэбгьэпщлэжыфын? Сыт пхуээфлэкьлгьнур? Зыри пхуээфлэкьлгьнукьым. Уигу зэщыуэн кьудейкьым, уигурэ уи щхьэрэ зэбгьэжынущ, уи псэр кьыплэщлэужэжгьуэнущ. Аращ кьыпщыщлгьнур, уиклэмэ, уцлгьхугьэншэмэ, ухьэрэммэ. Абыклэ зумыумысыжми, уи щхьэр кьыпхуэгьэпщлэжынукьым. Нэгьуэщлгьым ящыббзыщлгьынщ узэрыиклэр, узэрыцлгьхугьэншэр, узэрыхьэрэмыр. Уи щхьэм щыббзыщлгьыжыфынукьым...

Ар кышчыщыщлар мазэ ипэкIэщ, си адэ кыуэшым и унэ нэху сыкышчыщекIа жэщырщ. А жэщым сфIэкIуэдащ си цIыхугъэри, си напэри, си насыпри! ИкIэ сыхуащ напIэзыпIэм, си напэм фыкышцIэубжытхэмэ, схуэфащэщ, – зы псалгэ фпэздзыжыфынукыым. Сэ езым кыэзлэжыжащ ар.

Си адэ кыуэшым и кыуэр, Нихьэт, Чэнаккыалэ деж кышцаукIа нэужь, сэ кыуэ пэлгытэ сыхуэхуащ лыжыым. И щхьэгъусэр дунейм ехыжащ нэгъабэ: и кыуэр кыаукIри, куэдрэ псэужакыым. И закыуэ кышцIэнащ унэм, сэ зым фIэкIа Iыхьлыи благъи кыыхуэнакыым.

Си адэ кыуэшым нэхрэ нэхь цIыхуфIрэ нэхь хьэлэлрэ кыигъэщIакыым жысIэмэ, сыщыуэнукыым! Кыаймэкыам кыулыкыу щы-зэрихьащ зыкыомрэ, уэлийуи щытащ. И ныбжь нэсри, тIысыжащ, сэ зыращ гурыфIыгуэу иIэр. Сэри щIэх-щIэхыурэ сохьэ и унэ, лыжыыр тызогъэу.

Тхылым пищI щыIэкыым си адэ кыуэшым, библиотекэшхуэ иIэщ. Махуэ псор щихьыфынущ библиотекэм, тхылым кыакIэрыкIыркыым, зым йоджэ, зыр дапхьэм кыитрихыурэ, тольэщIыхь, сабэр треху, йодэхащIэ, и хэгъэрей гуэр епсалгэ фIэкI пщIэнкыым, тхылым бгыэдэтIысхьамэ!

А махуэм, бжэщхьэIум себэкыуа кыудейуэ, унэIутыр кыиспежьэри, си адэ кыуэшыр библиотекэм зэрыщIэсыр кыызжиIащ:

- Слыагъунщ жыпIэмэ, библиотекэм щIэсщ.
- Слыагъун щхьэкIэкъэ сыкышцIэкIуар! – жысIащ.

Библиотекэр хадэм хэтт, унэм пыIудзауэ: ар нэхь кыищтащ ди адэ кыуэшым – Iэуэлыауэр фIэфIтэкыым. Хадэм сыхьэри библиотекэм сыкIуащ. Бжэр гъэбыдати, сытеуIуащ. Зэхихакыым – тхылым хэс хьунт. Аргуэру сыщытеуIуэм, зэхихри, кыэджащ:

- Сыт ухуейт, Мэхьмэд?

УнэIутыра сригугъагъэнщ си адэ кыуэшым.

- Мэхьмэдкыым ар. Сэращ, – жысIащ.

Бжэр кыыIуихри, си адэ кыуэшыр бжэщхьэIум кыытеуващ, махьшэ-цым кыыхэщIыкIа цей теубгуауэ. Щихь сыIуплыауэ кыисфIэщIащ, си адэ кыуэшыр бжэщхьэIум кыищытехьэм: и жьакIэр хужьыбзэщ, и пэб-гым дыщэ нэгъуджэ тесщ, и набдзэ нэгъунэ кыетхьухащ.

– КыакIуэ! КыакIуэ! – кыисщыгуфIыкIащ си адэ кыуэшыр. – Дэнэ ушыкIуэдар? Дунейм щхьэ укыитемыхьэрэ? Сыт хуэдэ тхыль сэ нобэ уэзгъэлыагъунур! Тхыль телыджэщ! Хуэдэ плыэгъуакыым игъащIэм!

Си бэщмакыыр зылызгъэпкIри, лъахьстэн вакъэ плыжы сиуващ, библиотекэм дыщIыхьэри Iэнэ хьуреишхуэм детIысылIащ.

– Мис! Уасэ иIэкыым мы тхылым! – жери тхыль тIорысэ гуэр кыисхуишиящ си адэ кыуэшым. – Хуэдэ срихьэлIакыым иджыри кыэс!

Тхыль тIорысэт, и жинтыр укыуеижауэ. Тхылыр гъэщIэгъуэн кыисщыхуауэ фэ зытезгъэуащ:

- Телыджэщ!..
- Дыгъуасэ кыисхуахьащ. ЩIэстар пщIэрэ?
- ЛиритI и уасэ хьунщ.

Лыжыым зыкыисхуигъэгусащ:

– Сыт жыпIэр, си щIалэ?

ЛиритI-щы щIызгъужащ:

– Лирэ зытхух... И жинтыр тIорысэщ. Лиритху и уасэ хьунщ.

– Лиритху жоIэ! – кьильащ си адэ кьуэшыр. – Истамбыл мы зы тхылъыращ дэлъыр! Мыр зищIысыр пщIэрэ? Дели Бирадер Гьэээлий и кьалэмыпэ кьыщIэкIа тхылъщ мыр!

– Дапщэ кьызэрыпщэхуар?

– Лирищэрэ пщIейкIэ кьэсщэхуащ!

– Iэу!

Жинтыр теукъуеикIат тхылъым, дзыгъуэ зэрегъуари IупщIт, дыщэпсри льэлъэжат.

Дели Бирадер и тхылъыр зэпэсплъыхьыху, си адэ кьуэшым дапхэм нэгъуэщI тхылъ телъыджэ зыбжани кьытрихащ, иужьрей махуэ зыщыплIым кьищэхуауэ.

– Мыр плъэгъуа? Мыр-щэ? – си пащхэ кьрелъхэ тхылъхэр, зырыз-тIурытIурэ кьызбгъэдегъэкIуатэ.

Усэ тхылъ жыпIэми, тхыдэ хьыбар зэрыт тхылъ жыпIэми, пасэрей алыдж тхакIуэхэм кьащIэна тхылъ жыпIэми – уасэ яIэкъым, си адэ кьуэшым зэрыжиIэмкIэ.

Тхылъым пищI щыIэтэкъым си адэ кьуэшым нэхъапэми. И кьуэмрэ и щхьэгъусэмрэ дунейм ехыжа нэужыщ тхылъым щатхьэкъупар: тхылъ фIэкIа, нэкурэ напIэрэ иIэжтэкъым. Сэри тхылъыр сызэримышхэмышхыр и гуапэт си адэ кьуэшым:

– Уэр щхьэкIэ сопагэ сэ! – кьызжиIэрт куэдрэ.

Иджырей тхылъым дихьэхьыртэкъым, и библиотекэми щIигьэльтэкъым, пщIэ яхуищIыртэкъыми: «ПщIырыпщIщ зыкъэмынэ! Мыхьэнэ яIэкъым! УщIеджэни щIызепхьэни щыIэкъым!...»

Дапхэм телъ тхылъхэм хэпэщэщыхьурэ, пасэрей тхылъыжхэм я хьыбар срегъэдаIуэ си адэ кьуэшым, сэри, си тхьэкIумэ тегъэхуауэ седэIуафэ зытезгъэуауэ, лIыжыым ськIэлъоплъ.

– Си библиотекэм кьыщIэупщIащ. Есщэмэ, ящэхунуш, – жиIащ си адэ кьуэшым, кьэтIысыжри.

– Хэт зыщэхунур?

– ЩIэныгьэлIхэм. Уэ пщIыхуркъым. КьуэкIыпIэр зыдж щIэныгьэлIхэращ.

– Дапщэ кьуатынур?

– Лирэ минипщI кьызжаIащ япэщIыкIэ. Библиотекэр зэрызмыщэ-нур щажесIэм, лирэ мин пщыкIутхум кьыщыщIадзэри мин тIоцIым нэсащ.

– Си фIэщ хьуркъым!

– Мин тIоцIрэ тхури кьызатынуш.

– УщIэчэнджэщэн щыIэкъым! Ещэ! ИкIэщIыпIэкIэ ещэ!

ЛIыжыыр кьызэплъащ, игу хэщIауэ:

– Дауэ зэрыщэнур? Сыт щIэнур, библиотекэр сщэмэ?

Зыри жысIакъым.

И нэгу зэхэуэри, тхылъым бгъэдэтIысхьэжащ. Заул дэкIри, и щхьэр кьийэтыжащ. Игу кьызэрысхуэплъар фэуэ тетт:

– СылIэмэ, фщэнщ! Сыпсэху, сщэнукъым!

Абдежми зыри жысIакъым, тхылъым седжэу фэ зытезгъэуащ.

Си нэр тхылгым тетми, си щхэм илгыр нэгъуэщIт: лирэ мин тIоцIрэ тхурат. Мылькушхуэт ар, гува-щIэхами сьсей хьунут. Сэр фIэкIа Iыхлыи благьи иIэкьым лIыжьем, сэрац и мылькур кызы-хуигьэнэнур. И ныбжыр нэсащ си адэ кьуэшым, жьы дыдэ хьуащ, куэди кьигьэщIэжыну кыщIэкIынкьым. «ИльэситI-щы... Нэхьыбэ кьигьэщIэжынукуьым... Ильэситхууи щIы: игьащIэкIэ псэун мыр, уахь-тыншэ хьуа!» – сщIэркьым ар си щхэм кыщIихьар...

Хэт и щIэныгьэлI библиотекэм кыщIэупщIэр? АбыкIэ сеупщIынути, таучэл схуэщIыртэкьым, лIыжьем и нэ губзыгьитIым сыщыщIэплэкIэ. «Сыкьиумысынущ», – жысIэри си псалгэр ескьухы-жащ, си бзэгупэм кьэсауэ.

Иджыри кьэс сегупсысатэкьым абы: лIыжыр дунейм ехыжмэ, псори сэ кысхуэнэнущ. Ар си щхэм кызэрыхьащи, лIыжьем жиIэри зэхэсхыжыркьым, нэгъуэщIи сегупсысыжыфыркьым.

Библиотекэм дыкьыщIэкIыжри, унэм дыкIуэжащ: шхэгъуэ хьуат. ПщIыхьэпIэм сыхэтым хуэдэщ, зэзэмызэ зэхызох лIыжьем кызидз псалгэр:

– Уи гупсысэр зыгуэрым иIыгьщ нобэ. КьыпщыщIар сыт? Сыт узэ-гупсысри узыгьэгумэщIри?

Си щхэр щIэзгуауэ, сошхэри сыщысщ, бжьэц хуэдэ гупсысэр щызэ-рызохьэ си щхэм, сыкьыхагьэзыхьащи, си нэр кысхуэIэтыжыркьым, си щхэм кьимыхьи щыIэ!.. ЛIыжьем куэд кызэримыгьэщIэжыну мшэч хэлкьым... Библиотекэм и закьуэ лирэ мин тIоцIрэ тхурэ и уа-сэщ. Унэр-щэ! Хадэр-щэ! Фаикь-пащэ Iуащхьэми унэ щилэщ си адэ кьуэшым. Ари лирэ мин хьщI-блыщI и уасэщ! Минищэм щIигьу кыс-хуигьэнэнущ си адэ кьуэшым! Минищэ сиIэмэ, Тыркум сыкьинэн сэ! Европэм зезгьэхьынщ! TIэу сеплтынкьым! Европэм сыщытхьэнущ, Европэрац псэукIэрэ теукIэрэ зыщIэр! Кьышэжын мурад ищIмэ-щэ лIыжьем? Си фIэщ хьуркьым!

Си щхэ куцIым макь гуэр кьыхэлукIауэ кыссыхьуащ асыхьэтым:

«Сыт щIэмыхьур?»

Си дээр зэтескьузащ:

«Хьэуэ! Хьэуэ! Си фIэщ хьуркьым!»

Си щхэ куцIым кьыхэпсэлгьыкI шейтIаныр скIэрыкIыркьым:

«УщIегьуэжынщ, тхьэмыщIэ!»

«Сыт сыбгьэщIэнур-тIэ?»

«Щхэ пфIэткьэ!»

«Кьышэжын тIэу еплынукуьым лIыжыр...»

«Абы шэч кьытумыхьэ. Кьышэжмэ, минищэм ухэкIыжащ...»

«СщIэнур сыт-тIэ?»

«Кьэбгьэшэж хьунукуьым...»

Ухигьэлгьэдэн хьэзырщ си щхэ куцIым кьыхэпсэлгьыкI шейтIаным.

ЛIыжьем кьышэжмэ, минищэм сыхэкIыжащ, дауи. Си насы-пыр кьуэслгьэхьэжащ итIанэ. ЗыхэбгьэкIыж хьурэ? Уи нэр кьыжу дауэ зэрызыIэщIэбгьэкIыну апухуэдиз мыльку? Уафэм кьехуэха хуэдэщ, зыIэщIэбгьэкIмэ, ухуцIегьуэжынщ, уIэбэмэ, ульэIэсыжынкьым...

Си щхыи си гупсыси кызэдэIуэжкьым, зэрыгьэIуца нэхьей, сы-хагьэзыхьыпащ, кыстегуплIащи, зыщIыпIэ сыхагьэпкIэнущ.

Лыжбым нэбгъузкIэ сыхуеплъэкIащ.

Бжэмышх псыгъуэ цIыкIукIэ хопэщэщыхь кхъуейлъальэм. И жьакIэ хужьым щIиуфа пщэри псыгъуабзэщ.

«Дакъикъэщ хэлтыр! – кызоIушащэ шейтIаныр. – Дакъикъэм хэкIынущ и псэр. Минищэр кыпхуэнащ итIанэ».

«Дауэ!» – сыпэрыуэн си гугъащ шейтIаным. Езыр кыспэрыуэри си псалъэр сIэщIиудащ:

«Къэрабгъэ! Ушынэрэ?»

«Сошынэ!»

«Умышынэ!»

«ЛIо сщIэнур?»

«УкъащIэжынукукIэ игъащIэкIэ, сэ укыызэдаIуэмэ».

«СынодаIуэми?..»

«Уи ныбжьэгъур бактериологщ, пэжкъэ?»

«Пэжщ...»

«Уи ныбжьэгъум хуабэ уз микроб къеIыхи, лыжбыр жэщкIэ зэфэ псыр зэрыт графиным хэдзэ...»

«ИтIанэ-щэ?»

«Псым ицIэлэнци, лыжбыр сымаджэ хъунщ. Тхъэмахуэ нэхьыбэ ихьыжынкъым. И хьэдэр щыдахкIэ, кхъаблэм щIэувэ, шэч кыпхуащIынукукIэ. Шэч кыпхуащIын дэнэ къэна, уи Iэр къаубыдурэ кыпхуэгузэвэнущ».

«Хьэдэгъуэдахэр кыызжыбоIэ!»

«УзэрегуакIуэщ!»

Си щхъэфэщым зрисащ абдежым! ПщIыхъэпIэ Iей си нэгу щIэкIауэ кысщыхъуащ! Си нэр къэсIэтыжри, лыжбым сеплъащ: мыIэрысэ еукъэбзри щысщ си адэ къуэшыр, зыгуэрхэри жеIэ, жиIэр си тхъэкIумэм къиIуэркъым. Зы псалъэщ зэхэсхар:

– Уэращ сэ сызыщыгугъыр! Уэращ сызэрыпагэр!

Дышхэри дыгъуэльыжащ. Жэщыбгым сыкызэщыужри пIэм сыкыитIысхъащ. СтIолыщхъэм шэху уэздыгъэ тетщ, блыным ныбжькIэгъэпшагъэ гуэрхэр кIэредзэ.

Лирэ минищэ! Ар си щхъэм икIыркъым. ПIэм сыздисым, гъуджэм сыкызэрищыр къэслъагъужащ – гъуджэр схуэзанщIэт. Си фэр пыкIащ, си нэм лыы къытелъэдащ. ЛыукI жыхуаIэр сэракъэ! Си щхъэр щIэзгуащ – гъуджэм сеплъыжыфакъым, сыкъащтэри.

Нэху щыху си нэбдзыпэ зэтеслъхъакъым, гъуджэми сыбгъэдыхъакъым. СылIыукIщ! СызэрылIыукIым шэч хэлъкъым! Алъандэм зыдэсщIэжакъым ар – сызэрылIыукIыр! Сигу щхъэ къэкIыхха?! СылбыфIейт, сыщIапIэти, аращ сигу къыщIэкIар!

ШейтIаныр скIэрыкIакъым, нэху щыху.

«Укъэрабгъэщ! Щхъэ утемыгушхуэрэ?»

«Хьэуэ! Хьэуэ! Ар схуээфIэкIынукукIэ сэ!»

«ПхузэфIэкIынущ!»

«СхуээфIэкIынукукIэ! Сыхыумыгъэзыхь!»

«Минищэм ухэкIыжынущ!»

«СыхрекIыж!»

«Утхээн уи гугъэ, ухэкIыжмэ?»

«Сымытхэми, ар схузэфIэкIынукъым! Си тхэмыщкIапIэ сигъэ-сыж!»

Пщэдджыжьым жыуэ сыщIыхъащ си адэ къуэшым деж. ЛIыжьыр пырхуэм тест, зиужауэ. КъысщыгуфIыкIащ. Къызэплъыж-ри, гужьеащ:

– Сыт къыпщыщIар? Уи фэм уитыжкъым. Зыгуэр зыдэбгъуэрэ?

– Зыдэзгъуэркъым.

– Жейм уезэгъакъэ?

– Нэху щыху зызгъэзакъым, – жысIэри пцIы супсащ. Си нэп-ми къызэпижыхъащ. ЛIы зыукIам срещхьт асыхъэтым. ЗыукIыу щIэщтэжам! ЛIыжьми гу зэрылгытащи, си фэм и закъуэтэкъым сэ сы-зэрымытыжыр. ЦIыхуми сыхэббжэж хъунутэкъым. ХъэкIэкхуэкIэ сыхъуат ныжэбэ.

– ЗыгуэркIэ сынольIунуц, – жесIащ лIыжьым.

ИгъащIэм сыкъылгъуатэкъым си адэ къуэшым апхуэдэу. Зыхуи-хьынури ищIэртэкъым. И пщIыхъэпIи дэнэ къыпщыхэхуэнт шейтIаным си пIэ сыкъызэрыришар. ЖепIэкIэ и фIэщ хъунтэкъым. И фIэщ хъун-тэкъым сэ цIыхугъэ зэрысхэмылгыжыр, хъэкIэкхуэкIэ сызэрыхуэр.

– Сыт къыпщыщIар, си щIалэ? – гузэващ лIыжьыр. – Сыт къохулIар?

– Зыри къысщыщIакъым, умыгузавэ. ЗыгуэркIэ сынольIунуци, къысхуэщIэ. Сыкъэбгъэгугъэрэ абыкIэ?

– Сыт укызызэрызэльIунур?

– Сыкъэгъэгугъи, бжесIэнц.

– Хъунц, укызогъэгугъэ.

– Уи тхылъи уи уни сэра къызыхуэбгъэнэнур?

– Хэт къыхуэзгъэнэн-тIэ? Дунягъэм уэ зыращ щызиIэр...

– ЦIыху цIыкIум къахуэгъанэ уи мылкъур. Аращ сызэрыно-льIунур.

– Ар сыт щхъэкIэ?

– Сэ апхуэдэу нэхъ къызоцтэ.

– КъызжепIэркъэ нэхъ къыщIэпщтэр?

Ныжэбэ кIуам си фэм дэklar жесIэн си гугъащ си адэ къуэшым: лирэ минищэ щхъэкIэ сукIын мурад сызэриIар. ЖесIамэ, гупсэхугъуэ згъуэтыжынкIи хъунт, ауэ си къарур пэльэщакъым. СхужеIакъым! ИкIагъэмрэ цIыхугъэншагъэмрэ щIэзуфэмэ, нэхъ къэсцтащ. СылIыгъэншэти, сыхъэрэмти! ПцIы хуэзупсащ абдежми. «Мылкъур сэ сIэщIэкIуэдэжынкIэ мэхъу. Сэ сыщIалэщ, делагъэ сIэщIэщIэнкIэ хъур-къэ! Библиотекэр сцэрэ къэралым ирашмэ, игъащIэкIэ дыхэкIыжащ! Лъэпкъым къыхуэнэн хуейщ апхуэдэ хъугъуэфIыгъуэр!» – жысIащ.

– Хъунц, – жиIащ лIыжьым, – библиотекэр цIыхум къахуэзгъэ-нэнц, адреир къызыхуэзгъэнэнур хэт? Сэ нэгъуэщI мылкъуи сиIэщ: уни, лъапси, унэлащIи, щIыи.

– Абыи сыхуейкъым, – жысIащ, – сэ къысхуумыгъанэ. ТхэмыщкIэ мащIэ ис къэралым, зеиншэмрэ екIуэлIапIэншэмрэ мащIэ! Шхын щхъэкIэ лIэр мащIэкъым, фызабэр мащIэкъым, еджапщIэ зымытыфыр нэхъыбэжщ, факъырэм я гугъу умыщIыххи!

Лыжбым гуфIэ нэпс зэрыIэпыхуам гу лыыстащ. ТхьэмыщкIэм дэнэ щыщIэнт и пащхьэ ит цIыхур зэрыикIэр, зэрыцIапIэр, зэрыцIыхугьэншэр! Къэтэджри лыжбым IэплIэ кысхуищIащ:

– Уэр щхьэкIэ сопагэ сэ! Упсэуащэрэт уэ!

ЦIыхум сащыщыжтэкбым сэ а жэщым щыщIэдзауэ, хьэкIэкхьуэкIэ сыщыхьуа жэщт ар. Сызыхэтам еплъ: ахьшэ щхьэкIэ сукIыж пэтащ си адэ кьуэшыр! Лажьэ зимыIэ лыжь дыщэр! СымыукIамэ, щIэзмыукIар сыщIегьуэжауэ, цIыхуфэм сыкыихьэжауэ аратэкбым, сыкьэрабгьэт, сылыгьэншэти, аращ. Лыжбым ар зэрымьщIэри нэхьыфIщ. МащIэ кыыхуэнами, куэд кыыхуэнами, иремыщIэ сызэрыикIэр, сызэрыцIапIэр, сызэрыхьэкIэкхьуэкIэр.

– Уэр щхьэкIэ сопагэ! – Ар кысхужиIэмэ, игу нэхь зэгьэнущ.

Хьэм игьейжынщ

Дырмыщ-агьа пIэм хэлъщ, унащхьэм доплъейри. СыхьэтитIым щIигьуащ бгыкьур зэрибжрэ: ебж-ебжри, дапщэ хьуми хуэльытэркбым. Фагьуэщ, лыы ткIуэпс кыщIэмынэжами ярейщ. Щащыху плыжбым кыытригьэлъэда и Iэ гьуритIым псэ хэмытыж хуэдэщ. Ерагьмыгьуейуэ кыыдрешей Дырмыщ-агьа:

– СолIэ!

Фызыжбыр жьэгум дэщ. И щхьэр кьелэтри кыызоплъэкI:

– ЗэтепIэ. Мыпхуэдизрэ жумыIэ.

– СолIэ, зо!

– Уемыджэ...

Щхьэнтэм зыкыытриIэтыкIыфынукбым Дырмыщ-агьа. И нэр щIригьэлъафэри жьэгумкIэ плъащ: фызыжбыр жьэгум дэщ, и щхьэ-цыр ежьри.

Мазэ хьуащ пIэм кыызэрыхэнэжрэ. Махуэр блэкIрэ пшапэр зэхэуамэ, фызыжбыр тхьэ йолъэлу: «Ялыхь гущIэгьу кыыхуэщI!» Дырмыщ-агьа ищIэркьэ кIэ зэригьуэтар: гущIэгьуи нэгьуэщIи щыгугьыжыркбым. ПIэм кьэбэкьуэхьыфынукбым. Къэтэджын дэнэ кьэна, зыхуэгьэхьейркбым. И нэращ кыыхэнэжар. Дзэкьэгьуэ Iухуакбым тхьэмахуэм щIигьуауэ. Псы фIэкI! Псы тIэкIу ирагьафэ, нэгьуэщI пIихынукбым. И тэмакыщIэм зыгуэр щIэлъ кыыщохьу лыжбым. Псэ жыхуаIэрагьэнщ. КыыжьэдэпкIын хьэзырщ, псэкIэ зэджэр араме. Е и пэмкIэ, е и жьэмкIэ кыыжьэдэлъэтынурэ, и псэр хьэршым кIуэжынущ. «Щхьэ зрилъэфыхь-рэ?» – щIызрилъэфыхьыркыыхуэщIэркбым Дырмыщ-агьа...

«ХьэжыщI сыкIуэнущ», – жиIэурэ зэхуихьэса ахьшэр кыыщIэнынущ. КIуэн и гугьа щхьэкIэ, гьуэгу хуэхьуакбым. «Нобэ, пщэдей», – жиIэурэ зэмань игьэкIуащ, жыгьэр хуэм-хуэмурэ кыыкIэщIэзэрыхьри зиIэтыжыфакбым. Иджы дэнэ кIуэжын? ПIэм кыыхэнащ. Нобэщ, пщэдейщ, езыми зэрыжиIащи.

КьуйтI кыызэринэкIынущ Дырмыщ-агьа. Зым нэхьрэ зыр нэхь Iейщ. Нэхь гущIэгьуншэщ, нэхь цIыхугьэншэщ. Дапщэрэ кьраIуэкIа: «Зэ кIэ бгьуэтащэрэт!» Арат тIури зэщэр. Я адэм кIэ игьуэтмэ, мыль-кур езы тIум кьахуэнэнущ. Зы щыуагьэ IэщIэщIащ Дырмыщ-агьа: и лъэм зэрихьэху, мылькур и кьуйтIым яхуигуэшын хуеащ. Хьэдэлус хуащIынури, сын уасэри, джэбын уасэри, мэжджытым кьахуигьэнэну-

ри игъэбелджылын хуеящ. Абы егупсысакъым, и къару илтыху. Иджыщ и щхьэм къыщыхьар...

- Хьэжы-агъа къысхуеджэ!
- Сыт зэрыщыгъанур?
- Къысхуеджэ, уэсят сщыгъанур.
- Куэд жумыгъа. Делэ ухъуа? Зэщыгъанур жысакъэ!

Дырмыщ-агъа и нэр къригъэжаш. И гур игъуштыкылащи, псалъэр къыхудашеижыркъым. И дээр зэтрикъузащ. И гъунэгъум, Хьэжы-агъа, мащыгъанур къыжригъа: «Жылэм зыгуэр къахуэгъанэ, жылэращ ущыгъанур!» Махуэ къэси къыжригъэрт: «Цыгъанур щыгъанур ищыгъанур. Ажалым дыпэмпылауэ къокъуэ. Уи лъэ узэрихъэ щыгъанур уэсят къэщыгъанур. Жылэм щхьэжыгъанур зыгуэр къызэрыбгъанэн хуейри зыщыгъанур – фыгъанур ягу укъэжыгъанур. Къахуемыгъанэмэ, дыуэщыгъанур къыдыхъанкъым, ущыгъанур къыжыгъанур...» Псыкъуий къригъэтыгъанур и мурадащ Дырмыщ-агъа. Ахъши хухихат псыкъуий. Къыщыгъанур иджы ари! Хьэжыгъанур ирикъуэн щхьэжыгъанур игъэтыгъанур ахъшэри къыщыгъанур. Аращ Хьэжы-агъа щыгъанур: ахъшэр къыхуигъанур нэнци, псыкъуий кърырегъэтыгъанур, мэджытым и блыныр щыгъанур къыгъанур, ахъшэр я хьэлэлщ. И фызыжыращ къемыдауэр: «Уи натлэм ибукъанур Хьэжы-агъа?» Куэдрэ тхьэджэн хуей Дырмыщ-агъа, щхьэ кърымджэрэ я гъунэгъур? И макъми къыжыгъанур Дырмыщ-агъа, зыри къедэуэжыркъым.

И щхьэжыгъанур ежыри, жьэгум дэщ фызыжыгъанур. Дырмыщ-агъа и фызыжыгъанур нэхъ ерыщ уигъэтыгъанур. Езыр зыхуейм фыгъанур къыпхуигъанур, сыти жегъанур, и тхьэжыгъанур иригъэтыгъанур. Щыгъанур нэхъ щыгъанур щыгъанур мащыгъанур иубэрэжыгъанур и щхьэжыгъанур – къыгъанур факъым. Псэушхьэ къыгъанур нэхъ ерыщ! Я анэм ещхьыркъанур хъужаш и къуитыри: шыдым хуэдэщ, ерыщ. Жылэм яхуэшэчыжыркъым, апхуэдизкъанур сампэимыхъэщи.

И къуитыгъанур къращыгъанур ещыгъанур Дырмыщ-агъа, дунейм ехыжмэ. Зэрыгъанур нэхъ палгъа къыхагъэжыгъанур: я адэм къыщыгъанур зэпаубыдыгъанур зэуэжыгъанур. Сын пхуагъанур дэнэ къэна, дыуэ къыптращыгъанур. Уи кхъаблэ къыщыгъанур, уеблэмэ!

И тмакъыщыгъанур нэхъри щыгъанур, нэсыпащ Дырмыщ-агъа. Къыгъанур къыгъанур.

- Солгъанур! Солгъанур мыгъуэ! Хьэжы-агъа къысхуеджэ!
- Зэрыщыгъанур сыт щхьэжыгъанур?
- Солгъанур! Уэсят къэщыгъанур.
- Иумыгъанур!

Фызыжыгъанур и щхьэжыгъанур бапхъэр жын иухаш, и гъэжыгъанур зытриубгъанур жьэгум дэтыгъанур. Щхьэ кърымджэрэ Хьэжы-агъа? Сыт щыгъанур щыгъанур? И псэм йоджэри телыщ Дырмыщ-агъа – игъанур псэун и гугъэ? Яжыгъанур зыгъанур дэщ жьэгум. Яжыгъанур зыгъанур зыгъанур хъунти, къыгъанур унэ лъэгур ирипхъанур. Лыжыгъанур хуеплъэжыгъанур. Сытуи лъэгъуей ямылгъанур! Мазэм щыгъанур телыщ, и гуштыгъанур дэгъэжыгъанур.

Дырмыщ-агъа щыгъанур. Жыхапхъэр зэрыгъанур, зыкъригъанур фызыжыгъанур пэ къуаншэм:

- Сыт узыхуейгъанур?

«Щыбжьэ» рестораным – си ныбэ из хьуащ! Си лъапэ щӀэсшиенкъым дьапэкӀэ! Уэ сыкъыбоцӀыхуж: сэр нэхьрэ нэхь ныбэхуэфӀ гьуэтыгьуейщ. ЗызгъэнцӀакъым игъащӀэм! Гъаблэгу сщтами ярейщ. Сыт пщӀэн: аращ сыкъызэригъэщӀар. Сыти сыгъэшх: зызгъэнцӀынукъым! МащӀэрэ укъызэшхыда абы щхьэкӀэ! Уи напэр Іэджэрэ щытесхащ «Щыбжьэ» рестораным: Іэнэм сыт къытралъхьэми, зызгъэнцӀыртэкъым! Иджы лъапэ щӀэсшиезынкъым а рестораным. Уигу къыумыгъэкӀыжыххэ! Си къэжьын къокӀуэ, а рестораным щытшхар сигу къыщыкӀыжкӀэ! Си къэжьын къыщӀэкӀуэр ныпхуэстхынщ...

Уэ къапшэри уежьэжащ, Истамбыл удэтӀысхьащи, уотхьэж. Сэ мы къалэ фейцейм сыкъыдэнэри – сыт сщӀэнт: сыфызкъэмышэт! – шхын щхьэкӀэ сьдэлӀыхь пэтащ. СхуэпщӀэп сифӀэтэкъыми, ресторан фӀэкӀа, нэгьуэщӀ дэнэ сыщышхэнт? Узэсэ сэгьейщ жыхуаӀэращ: «Щыбжьэм» сесати, нэгьуэщӀ ресторан сыкӀуэфынутэкъым. ПӀланэпэм зыдызогъэзагъэри зы сыхьэткӀи сыхьэтитӀкӀи си щхьэр къыщызмыӀэт щыӀэщ: зызгъэнцӀыркъым, си ныбэжьым изупщӀэр сфӀэмащӀэщ, зы лагъэм етӀуанэ лагъэр кӀэлъызогъакӀуэ... Ар хьунт, уасэр дэмыуеятэмэ! Сэ гъаблэгу сщта щхьэкӀэ, уасэр и пӀэ итын? Си ныбэмрэ шхыным и уасэмрэ шурэ лъэсрэ я зэхуаку хьуащ хуэм-хуэмурэ. ЛӀо сщӀэнур? «Къильхьэ!» – жеӀэ си ныбэм, ислъхьэнур си улахуэм къыщӀэкӀыркъым. «Абы тетмэ, кӀэ згьуэтынущ», – жысӀэри сыгузэващ. «Щыбжьэ» рестораным я пщӀэфӀапӀэм сыщӀепщӀыхьари сщӀэркъым: сопщӀыхь пщӀэфӀапӀэм сыкъыщӀэхутауэ. ПщӀэфӀапӀэм щӀэмыль щыӀэкъым: лы жыпӀэми, пхьэщхьэмышхьэ жыпӀэми, хадэхэкӀ жыпӀэми! Сытхьэжащ! ИрешӀыхьэпӀэ, зызгъэнцӀыху сышхамэ!..

«Щыбжьэ» рестораным я пщӀэфӀапӀэм сепщӀыхьа нэужь, сигу къэкӀащ: пщӀафӀэ къуэдзэ сащӀатэмэ, сыунатэкъэ! Ныбэ щхьэкӀэ гузэвэгьуэ сыхэтыжынутэкъым, зы хьурыщи згъэкӀуэдынутэкъым, сызыхуейр сшхынут. Сытхьэжынут, кӀэщӀу жысӀэмэ!

Сигу къыщыкӀакӀэ, си ІитӀІ зтедзауэ сыщысынкъым, си пхьэ къыкӀынкӀэ мэхьу. Дэтхэнэ рестораныр къыхэсхын? «Щыбжьэм» сыкъыщацӀыху – сащтэнкъым: сэ схуэдэ ныбэхуэфӀ хуей хьункъым «Щыбжьэр». Аркъудейкъым: «Щыбжьэр» зейр урымщ, тырку ящтэнукъым. ПщӀафӀэ къуэдзэ дэнэ къэна, Іэпыдзлъэпыдзу ящтэнукъым». Ар сопщӀэ, сщӀэми, «Щыбжьэм» сыкӀуащ, си хэгъэрей Іэнэзехьэм сечэнджэщынщ жысӀэри. Іэнэзехьэр къысщыгуфӀыкӀащ:

– Нобэ сыт пшхынур?

– Сымышхын щыӀэкъым, – жысӀащ, Іэнэм сыпэрытӀысхьэри. Ар жысӀа щхьэкӀэ, сэ сызэщэр нэгьуэщӀщ...

– ШхыныгьуэщӀэ диӀэщ, – жиӀащ си хэгъэрей Іэнэзехьэм. – Урым щӀалэ къэтщтащ. Урым щӀалэр куэкуэрэчкӀэ Іэзэщ.

– Сыт куэкуэрэчыр зищӀысыр?

– Урым шхыныгьуэщ: щынэ кӀуэцӀфэцӀІ зэхэгъэжьащ. Нэхь ІэфӀрэ нэхь къэуатрэ пшхакъым игъащӀэм! Еплъ, ущӀегъуэжынкъым!

– Дэнэ апхуэдэ пщӀафӀэ Іэзэ къыздифхар? – соупщӀІ Іэнэзехьэм.

– «Гьатхэ» рестораным щылэжьащ. Ди пщӀафӀэм къыгъэдаӀуэри ди деж къишащ. ПщӀафӀэ къуэдзэщ. Пшхын куэкуэрэч?

– Сшхынщ, – жызоІэ, жысІэ щхэкІэ сэ сызэгупсысыр нэгъуэщІщ: «Гъатхэращ». Абыи дыщышхащ уэрэ сэрэ. ПщІэжыркъэ: Абдул-бэч и сырэ ефапІэм ибгъукІэ щытщ «Гъатхэр».

– Дапщэщ урым щІалэр фи деж кыищыкІуар? – соупщІ Іэнэзехьэм.

– Дыгъуасэщ.

«Ыхьы! – согупсыс, Іэнэм сыздыпэрысым. – ПщафІэ къуэдзэ ху-ейщ «Гъатхэр», урымым и пІэкІэ нэгъуэщІ къащтагъэнккъым иджыри...»

Къэхъэуэбжъэ сефэри, «ЩІыбжъэм» сыкыщІэкІыжащ, бэзэрым сыжэри урым щыгъын тІорысэ къэсщэхуащ, унэм сихъэжри урым щыгъын тІорысэр зыщысІуащ. Гъуджэм сыбгъэдэуэри сызэплъыжащ: урым фІэкІ сыкъэпщІэнуккъым! Урымыбзэ зэрысщІэм ущыгъуазэщ уэ: уэрсэрыжыщ!

«Гъатхэм» сыкІуащ, пІалгъэ кыыхэзгъэкІаккъым: «Сяпэ зыгуэр кыи-мыщ щІыкІэ!» – жысІэри.

– ПщафІэ къуэдзэ фыхуейуэ зэхэсхащ, – жесІащ «Гъатхэм» я пщафІэм. – Сэ сыфхуэхъунт пщафІэ къуэдзэ.

– Дыхуейккъым! – жиІащ пщафІэм.

– Сэ сыурымщ, – жысІащ, зызгъэтхъэмыщІафэри. – СылэжъапІэншэщ. Урымым уигу щІэгъурккъэ? Уэри уурымщ. Сэри сы-урымщ. Урымыр дызэрымыІыгъмэ, дыхэкІуэдэжащ...

Урым пщафІэм и жышым лирэ зыбгъупщІ искуащ. Лирэ зыбгъупщІыр щыІэрыхьэм, пщафІэр нэхъ гумащІэ къэхъуащ.

– УпщэфІэфрэ?

– СопщэфІэф.

– Рестораным ущылэжъа?

ПщІы схуэупсаккъым:

– Сыщылэжъаккъым. Унэращ сыщыпщэфІар...

– Абы щыгъуэ хэпщІыкІ щыІэккъым. Ресторан пщэфІапІэр зищІысыр пщІэрккъым жыхуэсІэщ.

– Сесэнщ. Сыщхъэхынуккъым, – жысІащ.

– Хъунщ, деплбынщ.

Арэзы хъуащ, сытми. КІэпхын кыызатри, хъэкум сыбгъэдагъэуащ.

ПщэфІапІэм урым щІалэ цІыкІуищ щІэсщ, жэгундэ, балыджэ яупщІатэри.

– Шыпхъу цІыкІу сиІэщ, – жесІащ пщафІэм. – Іэпыдзлгъэпыдз пхуэ-хъунущ.

Шыпхъу сызэрымІэр уошІэ: пщафІэм и гур нэхъ къэзуІэн щхэкІэт пщІы щІэзупсар. Нэхъ нэ лейкІэ кыизэплбынщ жысІэри...

Си кълэныр схуигъэбелджылащ пщафІэм: «Мыращ-мораш!» Кълэн куэдыІуэ кыдимылгъауэ пІэрэ си пщэм? Апхуэдиз схузэфІэмыкІмэ-щэ? «ПхузэфІэмыкІмэ, кьоІэдэкъэуэнщи, ущІагъэщІэфтыжынщ!» – жысІащ сигукІэ. Рестораным сыкыщІахуж-мэ, лирэ бгъущІым сыхэкІыжащ: мазэм апхуэдиз кыызатын си гугъэт. Нэхыщхъэращи, зызгъэнщІыху сыщышхэфынут пщэфІапІэм. «Уи жьэр зэтепІи, уи пщэ кыдалгъхъэр щІэ!» – сыхуэшхыдэжащ си щхъэм. Хъэкум сыбгъэдэуауэ сопщафІэ. Шэджагъуашхэ хъуащ. Зы щІалэ цІыкІу къриджащ пщафІэм:

– Кхъуейрэ жызумрэ къэщэху!

Ахышэ иритри, щлалэ цлЫкlур тыкуэным игъэкlуащ. «Пщафlэм лы езэгъ хъункъым, – жыслаш сйгуклэ. – Сыт кхъуейрэ жызумрэ зэрищlынуур? Дыпщэфlам щыщ ишх хъунукъэ?» Пщафlэм соушцl:

– Зыгуэр зыдэбгъуэрэ? Уи шхальэр узрэ?

– Узыркъым.

– Кхъуейрэ жызумрэ щхъэ къебгъэщэхурэ-тlэ?

– Сшхынущи.

– Пшхын щlэлъкъэ мыбы?

– Мыбы щlэлъыр пшхы хъурэ? – къызэплъащ пщафlэр.

Къызгурыlуакъым:

– Къыфпаубыдрэ? Фагъэшхыркъэ?

– Къытпаубыдыркъым. Укъэкъеижыху шхы – зыри къыппэрыуэ-нукъым.

Аргуэрыр къызгурыlуакъым. Пщафlэр къызэплъри къыщиудауэ мэдыхъэшх. Сызэрыгупцlанэр игу ирихъагъэнц пщафlэм:

– Узыхуейр шхы! Пхуэшхмэ. Уэ уи щlэщыгъуэщ. Пщэдей нэху дыкъекlмэ, жыпlэм деплъынщ.

Къызэуи, сйукl: зыри къызгурыlуэркъым! Щлалэ цлЫкlур къэсыж-ри, пщафlэм кхъуейрэ жызумрэ ишхащ, сэ хъэкум сыбгъэдэувэри лыр изгъэкlащ, лэпси сытефыхыжащ, нэгъуэщl lэджи искуащ си ныбэм: си ныбэжыр пцlыхужыркъэ уэ! Си ныбэм и хъэтырщ пщафlэ къуэдзэ сы-зэрыхъуар. Пщафlэр къыспэрыуакъым: сыкъэкъеижыху сышхащ...

Джэшщхъэбж сыхъуауэ сйкуащ еtlуанэ махуэм рестораным. Си къэжыни къакlуэрт. Хъэкум дыздыбгъэдэтым – игу къысцlэгъуа хъунт, – пщафlэм сыхигъэгъуэзащ я щэхум...

Псом япэраци, хъэпlацlэ химыщlауэ, мэ щымыуауэ зы лы lыхыи къащэхуркъым рестораным: апхуэдэлыр пудыбзэщ, бадзэр къепцlэкlауэ тезщ бэзэрым. Хадэхэкlри аращ: хадэхэкlыр къыщащэ-хур я пlальэр икlа нэужыщ. Я пlальэр икlмэ, хадэхэкlыр пуд мэхъу. Дагъэри хуэдитхукlэ нэхъ пуду къалэрохъэ...

– Дауэ? – згъэщlэгъуащ сэ.

– Дагъэ уи гугъэ дэ дызэрыпщафlэр? Дагъэмэ къыхихыр-къым! Фабрикэ гуэр ди гъунэгъуш: абы къыщыдошэху дагъэр. Да-гъэр къызыщlахур зыщlэ дунейм теткъым. Дэри тцlэркъым, икlи дыщlэупщlэркъым, пуду къыдащэри, нэгъуэщl дыхуейкъым. Серчэ уефа хуэдэщ, дэ дызэрыпщафlэ дагъэр пlухуэмэ...

«Щlыбжъэм» дапщэрэ щытшха джэдыкlэжъапхъэ! Зытедукlэжыртэкъэ? Дапщэ сшхыми, зызгъэнцlыртэкъым, си щхъэкlэ...

Пщафlэм сеупщlащ:

– Джэдыкlэр дэнэ къифхрэ? Джэдыкlэ шкlумпl джэдыкlэжъапхъэ фщlыр?

– Хъэуэ, джэдыкlэ шкlумпlкъым. Накlуэ, уэзгъэлыагъунщ.

Къуэдзапlэм сишащ пщафlэм. Къуэдзапlэм кхъуэщын ныбэф зыб-жанэ щlэтт. Зым и щхъэр трихащ. Кхъуэщыным зэхэпцlыхъауэ гъуэ-жыыгъэ гуэр итт.

– Мыращ джэдыкlэжъапхъэ къызыхэтщlыкlыр.

– Мыр сыт?

– ДжэдыкIэщ. Бдзэжьеящэхэм хы тхьэрыкьуэ джэдыкIэ кьащыпри кьытхуахь, зэхакьутэ, кхьуэщыным иракIэри.

– Фэ джэдыкIэжьапхьэ фоцI?

– Уафэм укьехуэхащ уэ! Ресторан джэдыкIэжьапхьэр зищIысыр пщIакьэ иджыри кьэс?

Махуэ псом скIэрыкIакьым пщафIэр – угьурлы гуэрт! Сыхигьэ-гьуэзащ ресторан пщэфIапIэм я щэхум.

– ШхакIуэ кьыщIыхьэм я ныбэ из тщIыныркьым дэ дызыпылгыр, ди жыным из зэрытщIынщI!

Сыт хуэдэ шхыныгьуэр сытым кьыхащIыкIми щыгьуазэ сищIащ урым пщафIэм. Бдзэжьей хугур кьызыхащIыкIыр пщIэрэ? Уи пщIыхьэпIэ кьыхэхуэнкьым игьащIэкIэ! Вым и чэм кьыхащIыкI! Арац лирибгьу-лирипщIкIэ дагьэшх бдзэжьей хугур! Пэртэка-лыпсыр кьызыхащIыкIри кьызжиIащ: «Хьарбыз фам и кум псыр кьыщIэкьузыкI, абы хэлхьэ кьэбыфэ, серчэ тIэкIуи хэкIэж, зэхэгьап-шахьуи, зы жэщ щыгьэт, пщэдджыжьым Iэнэм тегьэувэ: пэртэкалыпс фIэкI ящIэнукьым цIыхум!»

– Хьунщ, – жысIащ, си щхьэм сыщIэтIахьуэри. – Щхьэ фыкьамыу-мысыфрэ? КьызэрывгьапцIэр ящIэркьэ? ЯфIэIэфIыпсщIащхкIэ...

– Ари ди щэхущ, – жиIащ пщафIэм, дыхьэшхри. Абы и щэхури кьызжиIащ. КьызжымыIащэрэт игьащIэкIэ!

– Зыплтыхьыт!

Зысплтыхьащ. Тепщэчхэр, сэ жанхэр, бжэмышххэр, гуахьуэхэр зэщIолыдэ, зэщIопщIыпщIэ.

– Фи унэм иль апхуэдэ?

Ди унэ дэнэ кьэна, пащтыхьым и сэрейми щызэрахьэ хьункьым апхуэдэ хьэкьущыкьурэ Iэмэпсымэрэ!

– Сабыным дыщысхьыркьым: лыдыху, дотхьэщI, долгьэщI сэри, гуахьуэри, бжэмышхри. ЦIыхур абы кьегьапцIэ.

– Iэнэм кьытенэр-щэ?

– Ныкьуэшхыра зи гугьу пщIыр?

– Ы, ныкьуэшхыр...

– Ныкьуэшх щызекIуэркьым ди деж.

– Дэнэ здэфхьыр?

– ЗэхыдокIэж, зэхыдогьэвэжри, етIуанэ махуэм Iэнэм тыдогьэу-вэж. Ар ягу нэхь ирохь цIыхум...

ПщафIэр дыхьэшхащ. Заулрэ щымри, кьыщIигьужащ:

– ЦIыхум ягу ирихьыноур пщIэнукьым. Уасэм ухуэмыбэлэрыгь закьуэ! Шхыныр нэхь льяпIэху, щIэупщIэр нэхьыбэнущ. Пудым зыри еплъыноукьым, факьырэрэ тхьэмыщкIэрэ фIэкIа. Факьырэмрэ тхьэмыщкIэмрэ рестораным щIыхьэркьым...

Лирэ бгьущIкIэ сызыщыгугьа лэжьапIэм етIуанэ махуэм тезгьэза уи гугьэ, Сэрмэд! Си кьэжьын кьакIуэрти, унэм сыкьыщIэкIыфакьым. «ЩIыбжьэми» сыщышхэжыркьым абы льяндэрэ. «ЩIыбжьэр» сигу кьэкIащ!» – жоIэ уэ! ПщэпкькIэ сыщIэплъэфэжыфынкьым «ЩIыбжьэми», «Гьатхэми», «Псыхьуэ дзэлми», «Хы тхьэрыкьуэми!» Унэм фIэкIа, ресторан сыщышхэркьым. Упсэу ди унэIут фызыжьыр: дегьатхьэ, IэфI дьдэу тхуопщафIэ. Сыкьэгувэрэ кьалэм сыщышхэн

хуей хьумэ, щIакхьуэ бзыгьэрэ чыщмыщ IэбжьыбкIэ сызэфIокI, кхьуей-рэ жызумрэ щытесшхыхьыжи щыIэщ, урым пщафIэм сригьэсауэ...

Хущхьуэ

И фэр пыкIауэ, шащыху щIагьым кьыщIопль Балъкьис, мафIэм ес, техьэгьуэ кьемыуэлIамэ, кьыщыщIар ящIэркьым. И лым фIэнащ нышэдибэ гуэрым: нэхь гульытэншэ цIыху кьыгьэщIакьым! Пшэм кьы-хинэри, щIэцIэфтащ, техьэгьуэ кьызэреуэлIар ильагьурэ пэт! И щхьэр зэрехьэ Балъкьис, и щIыфэм пщIэнтIэпс пщтырыр кьытрикIутащ, игу-ри кьыхоузыкI.

«СолIэ» – аращ Балъкьис зыхуихьар. КIиинущи, и макьым кьыкIыркьым, зифыщIыжынут, и Iэр кьыдэбзыжыркьым армышьу. И нэр кьож, и дзэр зэтрикьызауэ, мэгурым, зэщIокIэзызэ.

Гурым макь щызэхихым, унэIут пщашэр кьыщIэлъэдащ.

– Сыт кьыпщыщIар, гуащэ? – гузэващ унэIут пщашэр, гуащэм ша-щыхур тридзри.

– СолIэ, Элени!

– Уи жьэ дауэ кьекIуэрэ, гуащэ!

Балъкьис мэгурым, щIичэркьым, и щхьэр зэрехьэ.

– СолIэ... Шэч хэлъыжкьым... СолIэ мыгьуэ!

– Ар жумыIэ, гуащэ! Ар жумыIэ!

– СолIэ, Элени!

– Дыху птескIэн, гуащэ?

– Хьэуэ! Хьэуэ!

– Псы щIыIэ птескIэмэ-щэ?

– Хьэуэ! Хьэуэ! Сэбэп кьысхуэхьунукьым. Дохутыр кьысхуе-джэ! Шариф! Гуащэр и псэм йоджэ жыIэ! ИджыпступцIэ кьэмысмэ, кIэ сиIэщ!

– Сыкъеджэнц, гуащэ.

– Жэ-тIэ!

УнэIут пщашэр пэшым щIэцIэфтащ. Балъкьис нэхьри кьыхигьэзы-хьащ узым, щэлукIи гурымкIи кьыхуищIэ щыIэкьым. И щхьэр иреудэкI, бахьейр кьыщхьэщех, и нэпсыр кьыщIольэль, мафIэ кьыщIэнами ярейщ.

Шариф зыгуэркIэ кьыгухьэрт Балъкьис, и благьэ жыжьэт. И благьэми, ильэгьуакьым иджыри кьэс, и натIэгу нэ закьуэ исмэ, ищIэркьым, ауэ и хьыбарыфI зэхихащ, зэрыдохутыр Iэзэр ещIэ. ЗэIэзэри сыт: цIыхубзщ. ЦIыхубз дохутырщ Шариф, нэхь Iэзэ уи-гьэлъыхьуэнущ. Аракьэ ар Балъкьис игу кьыщIэкIыжар.

Куэдрэ пэпльакьым дохутырым. Сыхьэт ныкьуэ нэхь дэкIагьэнтэкьым Шариф пэшым кьыщыщIыхьам щыгьуэ. ЩIалэ льягэ нэфIэгуфIэщ.

Балъкьис щэлуни гурымыни щигьэтакьым. Дохутырыр сымаджэм и пIэ льяпэм тетIысхьащ. Шащыхур дриIэтеящ дохутырым.

– Сыт зыдэбгьуэр, Балъкьис-хьаным?

– Удохутыр уэ?

– Сыдохутырщ.

– Удохутырма, сызэрылIэр пльагьуркьэ?

– Улэркъым. Уи нэкур дыхьэрэнщ, аслъэным и гуащлэр уи гуащлэщ, удз гъэгъам урещхьщ.

Балъкъыс щхьэнтэм зыкъытрилэтыклащ:

– Усэ укъысхуемыджэ. Усэ сыхуэныкъуэкъым сэ. Сызыхуэныкъуэр хущхьуэщ.

Дохутырыр дыхьэшхащ.

– Хущхьуэщ жыла? Абы щыгъуэ зыкъытеилэтыкыт.

– Зысхуэилэтыркъым.

– Уи флэщмэ, зыпхуэилэтынущ.

– Уэху!

– Сэ сыбдэилэпыкъунщ.

Дохутырыр дэлэпыкъуэрэ, Балъкъыс кызыэфлэтысхьащ. Унэлут пщашэр кыбгъэдэлъадэри, щхьэнтэ щлэидзащ.

Сымаджэм нэхъ бгъэдэклуэтащ Шариф.

– Къэхьэуэбжэ зырыз кытхуэхьыт, дахэ!

Дохутырым пэртэбакъыр кырихри сымаджэм тутын хуишиящ.

– Ефэ.

– Тутын сефэркъым, Шариф.

– Лугуэр иумыгъэх. Мыдэ къапльэт.

Шариф тутыным екъури Лугуэр кызыжъэдригъэхужащ. Тутын ефэху, лэджэм я щхьэфэ илэбаш дохутырымрэ Балъкъысрэ. Къэхьэуэр къэсыху, тутын тлурылэ ирафащ. Цыхубз флэклэ пщлэнтэкъым дохутырыр, и къэвэбжэр зэлухащи, сымаджэм кыхуримыгъэклуэклэ щылэкъым: хэт яхьа ныжэбэ, дыгъуасэ хэт кърагъэклыжа, хэтрэ хэтрэ зэбгъэдэклыжа, хэт зиуклыжа... Цыхубзым и щхьэхуитыныгъэми нэсащ.

– Дынасыпыншэщ дэ, дыщхьэхуимытщ. Европэм дащлэхьэнукъым. Европэм цытеуни цытхьэни я куэдщ, цыхубзми пщлэ щилэщ, дэ тхуэдэкъым, дэ унэлутым дыпащлащ... Я жагъуэ къащлэмэ, европей цыхубзхэм щхьэ егъэзылэ ягъуэтынущ...

– Сыт хуэдэ щхьэ егъэзылэ? – игъэщлэгъуащ Шариф.

– Къульшырыф жылэрэ... Къульшырыфым щлэхьэжмэ, цыхубзым члисэр кыщхьэщыжынущ, и жагъуэ кърагъэщлынукъым...

Шариф дыхьэшхащ.

– Абы ущлэмыхьуэпс! Къульшырыфым уеклуэжмэ, уи псэр уи лэклэ хэпхьауэ аращ. Мащэм уигъуэлъхьауэ аращ уэр-уэру, зыми уримыхуллауэ. Ар щхьэ егъэзылэ пхуэхъункъым.

– Нтлэ сыт схуэхъунур?

– Умыщлэ хуэдэ!

– Сщлэркъым.

– Швейцарьер пхуэхъунуш щхьэ егъэзылэ!

Балъкъыс кыщиудри дыхьэшхащ, и щхьэц луыр, шылэ налэ хуэдэ, зэбгъылъэлащ, дыхьэшхыурэ.

Цыхубз гуэр ягу къагъэклыжащ Балъкъысрэ Шарифрэ – щлэсэллым и гъусэу Швейцарием клуэса куэпэч гуэр.

Я къэвэбжэр зэлухри, сыхьэтым щлэигъуклэ я жьафэр къехакъым Балъкъысрэ Шарифрэ. Лажьэ илауэ пщлэжынутэкъым Балъкъыс, сыхьэт щыдэклам.

– Сыббгъэдэсынт си гуапэу, соплащлэ, – жери къэтэджыжащ дохутырыр.

- Хушхъуэр-щэ?
– Сыт хушхъуэ?
– Хушхъуэ схуэптхынукуэ?
– Пхуэстхынщ, Iэмал щимыIэкIэ, – жиIащ Шариф, етIысэхыжри и жыпым тхылтымIэрэ кьэрэндащрэ кьрихаш.
– Хушхъуэ дыдж сефэфынукуым, – жиIащ Балъкьис.
– Хьунщ, уемыфэ.
– Зыри семыфэххэмэ, нэхь кьэсщтэнущ. Сызэфэр сээгьыркьым.
– АбыкIи ухахуэщ.
– Си щIыфэм щысхуэни схуумытх: си щIыфэр кьильэлынкIэ со-
шынэ.
– Хьунщ, пхуэстхынкьым. Сэ пхуэстхыну хушхъуэм щхьэ узри, гу
узри, гухэщIри, гуныкьуэгьуэри пщхьэщихынущ.
– Тхьэм щхьэкIи!
– УкьээгьащIэркьым.
ПыдыхьэшхыкIри, тхэуэ щIидзащ Шариф. Балъкьис нэбгьузкIэ
хушщIопль дохутырым.
– ТыркубзэкIэ утхэфрэ?
– Сыт сыщIэмытхэфынур?
– Тырку фIэкIа кьибдзэркьым-тIэ уэ абы щыгьуэ!
– Хьэуэ, щIы кьыстыбольхьэ.
– НтIэ, тыркубзэкIэ щхьэ птхырэ рецептыр?
– Хушхъуэр зэхэзыщIэну аптекарым французыбзэ имыщIэмэ-щэ?
Хуэм дыдэурэ матхэ дохутырым, псалъэ кьэс йогупсыс, елIэлIапэурэ
зэхельхьэ рецептыр. НэбгьузкIэ щIэплъ щхьэкIэ, Шариф итхыр
ильагьуркьым Балъкьис. «Сытемыни итхрэ! Апхуэдиз хушхъуэ сефэ-
мэ, сигьэбэгынкьэ?» – мэгузавэ Балъкьис.
– Фызыжхьэм зрахьэлIэ хушхъуэм щыщ схуэптхар, Шариф?
– Хьэуэ, физ щIалэхэм зрахьэлIэм щыщщ, – жиIащ дохутырым, ре-
цептыр Балъкьис хуишийри. Дохутырым кьыIэщIипхьуэтри, рецептым
кьеджащ Балъкьис. Рецептым итырат: «Балъкьис тэмакькIэщI хьуащ,
и цIэр езэгьыжыркьым. И щхьэр мыузын, и Iэпкьльэпкьыр кьемызэ-
уэн, и гур кьемыкIуэн щхьэкIэ, ищIэн хуейращ: пщэдджыжь кьэс псы
щIыIэкIэ зрырегьэпскI! Нэхь зыкьызых дыдэхэм иджыпсту зэрахьэ
кIэстумым хуэдитI ирырегьэд! Налкьутрэ налмэсрэ зыхэс Iэлгын зы-
хыбл кьырырешэху, «Бэябан» тыкуэнышхуэм кьаша кьудейщи! Кьун-
дузыфэм кьыхэщIыкIа бэлыто имыIэнкIэ Iэмал зимыIэщ! Кьаплъэны-
фэм кьыхэщIыкIауэ зы бэлытои иIэмэ, и узыншагьэр дефIэкIуэнущ. Ап-
хуэдэ хушхъуэгьуэхэр икIэщIыпIэкIэ имыгьуэтмэ, и узыр е екIуэнкIэ
хьунуш...»
– Хьуну?
Балъкьис кьыпыгуфIыкIри дохутырым еплъащ.
– Уэ удохутыркьым!
– Сыхэт-тIэ?
«УлIщ! ЛIым уралейщ!» – жиIэн и гугьащ Балъкьис, щIильэфыжащ
армыхьу. ЩIильэфыжри, рецептыр и Iупэм хуихьащ:
– Дохутырым уралейщ!
– Iэу!

– Утхьэгурымагъуэщ! Уэр нэхь Iэзэ срихьэлIакъым къэзгъэщIа ТIэкIум! Сэ къызэфыкIыр зи лажьэ си хэгъэрей цIыхубзхэм уэр фIэкIа нэгъуэщI зрамыгъэIээну яжесIэнц. Упсэу, Шариф!

Дунейр апхуэдэуц зэриухуар

Тхьэлъанэ сщIыху, скIэрыкIакъым си Iыхьлыхэр: «СыдэкIуэнукъым! ЗызукIыжами, сыдэкIуэнукъым!» Тхьэлъанэ щысщIым, си ужь икIащ: «Тобэ! Тобэ!» – жари.

Тхьэлъанэ зэрысщIам щIэх дьдэ сыхущIегъуэжащ. Си пщIыхьэпIэ къыхэхуэнтэкъым! СыхущIегъуэжащ напIэзыпIэм! Иджы шэч къытесхьэркъым си анэр зэрызахуэм: «Хабзэр пкьутэ хьунукъым!» Лы сыдэкIуэн хуейщ сэри. Тхьэ сIуатэкъэ: «СыдэкIуэнукъым!» – жысIэри? Ар сигу къэкIыжмэ, си дыхьэшхын къокIуэ иджы... ТIэкIу схухэтауэ къыщIэкIынуц. Си щхьэм зыгуэр илэжъагъэнц, дохутыр лIыжкым къысщибзыщIа щхьэкIэ.

СыщIезыгъэгъуэжар вжесIэнц. Дыгъуэсжэщ сепщIыхьащ ди адакъэжкым. Сыгъуэлъыжа хуэдэти, адакъэжкыр къакIуэри си пIэ лъапэм къытетIысхьащ. Кхьуейхьэл хуэдэ хужьыгъэ гуэр жьэдэлъщ адакъэжкым. СеплгыIуэмэ – адакъэжкыр зэрызукIа мывэращ! Мывэр къызиутIыпщад адакъэм! СыкIиинути, си макъым зыри къыкIырккым.

Адакъэм и нэр плъыжкыбзэщ, мафIэ дэп хуэдэщ. И нэ плъыжкытIыр къыстриубыдауэ, къызоупщI:

– Сыт сыщIэбукIар?

«УзукIакъым!» – жысIэн си гугъащ, арщхьэкIэ си макъым зыри къыкIакъым. Си псэр IукIащ, зысхуэгъэхьейрккым.

– Зыумысыж: уэракъэ сызыукIар? Мис сызэрыбукIа мывэр! Сыт сыщIэбукIар?

Си жьэр схузэщIэхырккым, си макъыр икIащ. Адакъэр хэхьуэм-хэхьуэрэ, къуршыбгъэ хуэдиз хьуащ. И дамэр щхьуэкIэплъыкIэщ, унащхьэр уигъэлыгагьурккым адакъэм и дамэм, апхуэдизкIэ инци. КъыщысщIэкIиекIэ, шабзэшэ къызиутIыпщ къысцохьу, и псалъэр апхуэдизкIэ шэрыуэщи. СызыIуригъэлыгъэдэн къысфIошI, сипхьуэтэнуэрэ, уэгум срихьэнурэ срифьщIыхьынуц, абы фIэкIмэ.

– СыщIэбукIар къызжеIэ! КъызжепIэнукъэ? Ушынэрэ? Сэ бжесIэнц сыщIэбукIар! Укъызэфыгъуэрти, аращ сыщIэбукIар. А джэд пцэ къуийхэм нэхьрэ сынэхь дэгъуэт, сынэхь екIути, ар уигу техуакъым! Аслъэным нэхьрэ сынэхь лъэщ сэ! Джэдэщым сыщыпащ-тыхьщ! ЦIыху жьгъейхэр цIыхушхуэхэм яхуодзэлэшхэ, хуэмышухэр гуащIафIэхэм ятеплъэ хьурккым, нэджэIуджэм цIыху екIур игу техуэнукъым. Уэ унэджэIуджэт, сэ сыекIути, укъызэфыгъуащ!

«Хьэуэ, хьэуэ! Аракъым уцIэзукIар! Сынофыгъуакъым! – сыкIиинут сэ, схузэфIэкIамэ. – Лажьэ зимыIэ джэдхэр бэлыхь хэбгъэтти, аращ сигу темыхуар!»

Адакъэм къыгурыIуащ схужымыIэр.

– Джэдхэр бэлыхь хэзгъэтауи? Сыту уделэ уэ!

Адакъэр дыхьэшхащ, унащхьэр треч жыпIэну.

– Бэлыхь хэзгъэтакъым джэдхэр! Джэдхэм дежкIэ бэлыхьтэ-къым ар! Джэдхэр мэгуфIэ, шаубэрэжкым деж. Нэхьри бубэрэжкыху, нэхьри мэгуфIэ, я гуапэ нэхь мэхьу! Си нэIэ ятетыху, зэфIэнаккым,

зэтІырккъакъым, я жьэр зэтраунэщІакъым. СакъызэрыхэкІыжыххэу, кІэцІын щагьэтащ. Ныбэ фІэкІа Іуэху яІэжкъым, цІыв зэпаубыдри зэрофыщІ. Зэхольэдэжри, хэт дэтхэнэм ифыщІми, хэт дэтхэнэм ещхьэфэуами, хэт дэтхэнэм едзэкъами пщІэнукъым. Я ныбэм из ящІынщи, ду лъабжьэм щІэгьуэльхьэжынщ.

– Загьэпсэху хьунукъэ? – жысІащ сэ.

– Сыт абы кьикІыр? Ду лъабжьэм ущІэлъкІэ, зыгьэпсэхуа ухьурэ? Ущхьэукъуэмэ, зыбгьэпсэхуауэ ара? Уемышауэ уетІысэхынри улІари зыщІ! Сэ сащыхэмытым деж джэдым зыщагьэпсэхур? Сэ сащыхэтым дежщ гупсэхугьуэ щагьуэтыр!

– Хьэуэ, хьэуэ!

НэкІэ сишхынущ адакъэм, нэхъри зыкыстришэщІащ, и сыджыр мафІэ бзий хуэдэщ, и дамэр щыщІидзкІэ, уафэр гьуагьуэ кысфІощІ.

Адакъэр си гущІыІу кьиуващ, сефыщІ, сызэхешыхь, си щхьэр зесхьэ фІэкІа, зыри схузэфІэкІырккъым. И лъэбжьанэр кызыэрысхиукІэр зыхызощІэ, сызэщІиубыдащи, бэуапІэ згьуэтыжырккъым. Адакъэм зыкыІэщІэзудри, пІэм сыкьельащ. КъыскІэлъыпхьуэри сиубыдыжащи, сызэредзэ, алэрыбгьум сыкыщрелъэфэкІ. Уэздыгьэри ункІыфІащ, адакъэм и нитІыращ кІыфІым кыыхэплъыр, мафІэ дэным хуэдэщ...

ПщІэнтІэпсыр кызожэх, сыкьэушащи. Щащыхур унэ лъэгум илщ: зызукІыжагьэнщ, пщІыхьэпІэм сыздыхэтым.

Адакъэ лъэбжьанэм сыкыІэпыхужауэ, пІэм силъщ. ПщІыхьэпІэ Іеи си нэгү щІэмыкІа хуэдэщ, гупсэхугьуэ гуэр згьуэтауэ кысфІощІ...

Сыкьэтэджри щхьэгьубжэм сыбгьэдэуващ. Унэ джабэм кІэрыль джэдхэм гу ялыстащ. Нэху зэрыщрэ куэд щІащ, дыгьэр кыщІэкІащ: хэжеуэ ара ди джэдхэр? Хьэмэрэ щхьэхынэ хьуа? Щхьэ замыужьрэ? Нэху зэрыщар ящІэркъэ?

СигукІэ жысІащ: «Адакъэ яхэмытыжмэ, аращ кызыэрызэхэнэнур!»

Щхьэгьубжэм сыздыбгьэдэтым, сигу къэкІыжащ зымахуэ слъэгьуар. Джэдхэр зэщыхьэжауэ сарихьэлІащ: зыр зым йофыщІауэ, зыр зым допІэстхьей, джэд анэжьи, джэд анэщІи, джэджьеи зэхэлъэдэжащи зэрощхыж... Хьэуэ, зэдэІуэн гуэр хуейщ джэдыр. Щхьэ зыфІэт щІэсын хуейщ джэдэщым. Арыншэмэ, джэдыр зэрышхыжынущ. Апхуэдэ хьэл яхэлаккъым, адакъэр яхэтыху. КыыхэпІэнкІыкІ яхэтакъым. КыыхэпІэнкІыкІам и цыр адакъэм ищырт. Иджы хуит хьуащи, щхьэж игу кыихьэр ещІэ, зыр зым едэІуэжырккъым, щхьэхыни пшэри хьуахэщ. Лыынэ ІуищІэжащ! Псом нэхьыкІэращи, кІэцІыжырккъым. УмыкІэцІынымэ, хэт и джэдэщ ущІигьэсын? Напэ яІэжкъым ди джэдым, сэхьуащ, щыкІащ. Хьэуэ, адакъэ къахуэгьуэтын хуейщ. Ппалъэ кыыхэбгьэкІ хьунукъым. Апхуэдэурэ тхьэмахуэ ирахьэкІыжмэ, сэхьупэнущ, тІысмэ, кыпхуэтэджыжынукъым...

Ди анэм гу кыисльитащ, блэкІрэ пэт:

– ЩІыІэ кьоуэкІынщ: щхьэгьубжэм щхьэ укьиува?

Ди анэм и макъым сыкыигьэскІащ.

– Ди джэдым адакъэ хуейщ. Мазэм нэсащи, кІэцІыжырккъым. Ар уигу тебгьахуэ хьурэ! Нэху къекІамэ, сабэм хэлыщ, Іус щестыным поплъэри.

– Узахуэщ, си хьыджэбз. Уи адэм жесІэнщи, адакъэ къезгьэщэ-хунщ. Щхьэгьубжэм уимыт, зыгуэр зытеубгьуэ, мыхьуми: щІыІэ кьоуэкІынущ.

МафIэм сес: зыгуэр дауэ зытезубгъуэн! ПщIэнтIэпс пщтырыр гъу-
щыжакъым иджыри.

– Хабзэм упэув хъунукъым, – жысIащ сэ, щхьэгъубжэм
сыкъыбгъэдэкIыжын и пэ. – Ар джэдуи ирехъу, цIыхууи ирехъу...

Ди анэр кысхудэплъеящ:

– Апхуэдэуш дунейр зэриухуар. Абы ухэIэбэ хъунукъым.

Сыдыхьэшхри, щхьэгъубжэм сыкъыбгъэдэкIыжаш.

Си псалъэм кыкIар ди анэм кыгурыIуаш, дауи. Арагъэнщ
кыщIыскIэлъидзар:

– Си делэ цIыкIу!

«Делэ цIыкIум» и унафэ ящI иджыпсту ди адэмрэ ди анэмрэ:
слъагъу хуэдэш...

Дунейр кызэриухуэрэ къекIуэкI хабзэм упэув хъунукъым – ар си
фIэщ хъуаш иджы. Адакъэ зыщIэмытыж джэдэшчыр кхьэлэгъунэ хуэ-
дэш.

Чысэ

– Уа, Ибош, уэра мы слъагъур?

– Мыстыкъ! Дэнэ укыкIа?!

– Ибош...

ЗэныбжьэгъужытIым IэплIэ зэхуашIащ. Бэлькъаным кызэри-
кIыж лъандэрэ зэрылгъуатэкъым Ибошрэ Мыстыкъ-
рэ. МащIэ щIа абы лъандэрэ! Я пщIыхьэпIэ кыхэхуэнтэкъым нобэ
зэхуэзэнкIэ! ЩызэрихьэлIари дэнэ? Анэдолэ пхашIэм ит кьалэ пхы-
дза цIыкIуш. Нэхъ белджылыуэ жыпIэмэ, кьалэм дыхьэж пэтрэщ:
Ибош ищхьэрэкIэ кыдэкIуеижырт, Мыстыкъ ипщэкIэ кьехыжауэ,
лъэмыж дакъэм деж щызэрихьэлIащ, кьалэм дэмыхьэж щIыкIэ. Зыр
зым щыгуфIыкIащ, дауи; зэбгъэдэувэри сыхьэт ныкъуэкIэ зэбгъэдэтащ
гу зэщамыхуэу:

– Мыбы еплъыт! Мыбы еплъыт!

– УкъысхуэцIыхужынтэкъым, зыкызыумыгъэцIыхужамэ!

– Сэ укьэсцIыхужащ! Зыпхьуэжакъым!

– Тобэ! Тобэ! МащIэ щIа дызэрызэрымылгъагъурэ!

Бэлькъаным кыщалгъуаш тIури, сатум хэтащ. Гьатхэм сербхэм я
деж Iэщ кыщашэхурт, бжьыхьэм ар арнаутхэм я деж яхурт, урымхэм
я деж шы, шыд, кыдыр, мэл, бжэн кыщашэхуэрэ бэлгъархэм ира-
щэрт – абы хэкIакъым, Бэлькъаным исыху. Я сатур зы чысэм илгът –
дзыхь зэрамыгъэзыпIэр иIэт: зым адрейм шэч хуищIакъым, Бэлькъа-
ным исыху. Узэльэпкъэгъумэ, ухэхэсмэ, убзэмыIумэ, сыт
зэщыббзыщIыжынт: я пси я сатуи зы чысэм илгъащ...

И ныбжьэгъужытIы щыгуфIыкIащи, Мыстыкъ и Iупэр зэтэхьэ-
жыркъым, и нэ цIыкIуитIыр егъэдэжэгу, и ныбжьэгъум йопль-йопльри
зыщигъэнщIыркъым. Ибоши гумащIэ гуэрщ: и нэпсыр кыщIэж пэтащ
Мыстыкъ кыщилгъагъум.

– Сыт пщIэр? Сытым ухэт, Мыстыкъ?

– Зыри сщIэркъым.

– Пшхыр сыт-тIэ? Зыри умыщIэмэ...

– Алыхьым кыдытыIамэ, дошх. Уэ дауэ упсэурэ?

– Сэри сынэхъ щIагъуэкъым, уэ сыпхуэдэш. УздэпIащIэIарэ?

– Хьэуэ. Уэ-щэ?

– Дэнэ сыпIэщIэн?

– Куэд щIа мыбы укъызэрыкIуэрэ?

– Тхьэмахуэ хьуауэ аращ.

– Тхьэмахуэ хьуауэ сэри сыдэсщ мыбы. Сыту дызэрымыльгьуарэ?

Бэлыкъаным кыкIыжами, Мыстыкьрэ Ибошрэ сатум хэIакъым: Iэщ ящэ-къащэху. Къуажэм мэл кыщащэхури къалэм къаху, къалэм кыдыр кыщащэхуамэ, къуажэм яхуурэ ящэ. Аращ тIури зэрыпсэур. КъахухэкIышхуэ щымыIэми, я щхьэр ягьэпсэужыф.

– Ей, си ныбжьэгъужь! Дытхьащ Бэлыкъаным дыщисам! ДытхьакIэ тхьэ соIуэ! – и щхьэр егъэсыс Мыстыкь. – Иджы сыт? Махуэ псом хьурыщипщI нэхьыбэ кыпхэхьуэнукъым. Ар гьащIэ? Ар псэукIэ?

– Лъэмыж дакъэм щхьэ дытет? УдзыпщIэм дыхэтIысхьэ хьунукъэ? ТIури дыщымыпIащIэкIэ, тIэкIу дызэбгьэдэгъэс.

– Си гум укыишхыдыкIащ. ЖармыкIэр щызэхьыхьэнур пщэдейщ, нобэ дыздэпIэщIэн щыIэкъым.

Лъэмыжым кытекIри, псы Iуфэм IутIысхьащ Мыстыкьрэ Ибошрэ. Псыр утхьуат, гьуабжэт, псы Iуфэри къазхэм зэхауфIеят.

– Бэлыкъаным хуэдэ бгьуэтыжын! Япсри сыт хуэдэт! Мыр псы сыт-ми! Шурэ лъэсрэ я зэхуакущ!

Анэдолэм я псым ныбажэ узэрищIырат Мыстыкь псом нэхьрэ нэхь хуэмыхьыр: лажьэ уимыIэу угьуэлъыжынщи – пщэдджыжьым жармыкIэм ухэныжакъэ! МащIэрэ кыщыщIакъым ар!

– Уэ уи шхальгэм езэгьрэ?

– Зэрезэгъ щыIэкъым, – жиIащ Ибош.

Ибош лIы домбейщ, и лъэдийр жыг лъэдакъэ фIэкI пщIэнукъым, и щхьэр выщхьэ хуэдиз мэхьу. Мыстыкь еплъытмэ, Ибош кьурш хуэдэщ. Мыстыкь лIы гьур цIыкIущ. Шырэ шыдрэ зэбгьэдэувамэ, зэхэбгьэ-гьуэцэн – апхуэдэщ. Ибоши тхьэусыхащ: Бэлыкъаным кызэрикIыж лъандэрэ и бгым псэхугьуэ кьритыркъым, зыбжанэрэ кьриудаш.

– Шыпсыранэ теплхьэрэ уеплъыркъэ, – игу кыщIэгьуащ Мыстыкь.

– Шыпсырани теллхьащ, мыщэ дагьи щысхуащ – кысхуищIэ щыIэкъым...

Узыфэ Iэджэми тепсэлъыхьащ, абы фIэкIри бэзэр уасэми нэсащ, хьэтхауэхэм, чэруанакIуэхэм, сохьустэхэм, хеящIэхэм я щхьэфэм иIэбаш, анэдолэ гьуэгухэр зэрымыщIагьуэм, лъэмыж зэрытрамыль-хьэм, псым куэншыб зэрыхакIутэм щхьэкIэ шхыдащ.

– Ара хьунщ си щIыфэр щIэшхэр, – жиIащ Ибош, псым куэншыб зэрыхакIутэр игу къэкIыжа нэужь. Тутын зэриIыгьри игу къэкIыжащ Ибош: и чысэр кьрихри я зэхуаку дилъхьащ.

– Зы тутын дызэдефэнщ, дыздэпIащIэ щыIэкъым.

– ДыпIащIэркъым, дызэдефэнщ.

Чысэр тIорысэт, укьуеят, зэхэдыжыхьат.

– Мыр си чысэкъым, – жиIащ Ибош. – Ди адэм и фэеплгьыц. Ди адэм кыщIэнащи, зызохьэ, армыхьумэ Iэджэ щIат зэрыхыфIэздэжрэ. Мыпхуэдэ чысэ зепхьэ хьурэ! НэгьуэщIым срихьэлIамэ, си жып кыс-ыххэнутэкъым. Уэ емыкIу сыкъэпщIынкъым, Мыстыкь.

– Iэгьу! Дауэ усщIын? Чысэм сыт и лажьэ, илгыр щIагьуэмэ!

– Тутынри щIагъуэкъым. Тутын щыбгъуэтрэ мыбы! Шы вейщ Анэ-долэм я тутыныр! Тхьэрыкъуэфым нэхъыбэ къыпхуещIэ мыбы я тутыным нэхърэ!

Анэдолэ тутыныр яубурэ ираф Мыстыкърэ Ибошрэ.

– Бэлыкъан тутынри! Хуэдэ щыIэкъым!

– Сигу къэкIауэ солIэ. Зы сефацэрэт! ЖармыкIэм сыщрихьэлIэмэ, къэсцэхунщ.

– Сэри къысхуэцэху. Сэ срихьэлIэми, къыпхуэсцэхунщ.

– Iэмал иIэ! СрихьэлIэмэ, сыблэкIынкъым.

– Сэри сыблэкIынкъым!

Тутын зырыз ирафри, етIуанэри яшыхьащ Мыстыкърэ Ибошрэ. Тутын здефэм, Iэджем тепсэлъыхьагъэнщ. Яхуэмыухыр Анэдолэм исхэр зэрытхьэгъэщIырт:

– Уацэнурэ укъащэхужынущ!

– ПцIы пфIаупс, я нэр къижурэ! ПцIы зэраупсми уфIэкIынт: тхьэ щаIуэжурэщ пцIы зэраупсыр!

– Абы нэхъ хьэл Iей щыIэ! ПцIы бупсынумэ, тхьэ умыIуэ – зыми урихулIакъым.

– Къахуэгъунукъым: гува-щIэхами къащIэкIуэжынущ! ПцIым нэхърэ нэхъ Iей щыIэ? Ахьрэт махуэм уигъэпшыныжынущ.

– Уигъэпшыныжынущ, уэлэхьи!

Сатум хыхьэжащ зэныбжьэгъуитIыр, я кIэн къызэрикIыным егуп-сысащ:

– Бэлыкъаным къиIэпхьукIахэм нэлейкIэ къоплъ хыкумэтыр, къыддэIэпыкъун хуэдэурэ зэхэсхащ...

– Сэри зэхэсхащ.

– УхэшхыкI хьунут а Iуэхум. Iэщ ятыну жаIэ.

– Дэ къэтхунт Iэщыр...

– Бэлыкъаным къиIэпхьукIыжауэ дапцэ къыдэтIысхьауэ пIэрэ мы къалэм?

Мыстыкъ и дамэр дригъэуеящ:

– Дэнэ щыпщIэн: зыр къыдотIысхьэ, зыр докIыж... – Сыхьэтым щIигъуащ Ибошрэ Мыстыкърэ псы Iуфэм зэрыIусрэ. Тутыныр яубурэ, чысэр яунэщI.

Мыстыкъ и нэр чысэм къытригъэкIыркъым. Ар нэщI щыхьум, къызыфIимыгъэIуэхуурэ и жышым ирильхьащ. Ибош гу къылъитэх-хакъым, къавэурэ ирихьэжьати.

Я къэвэбжэ ирадзылIэжри, Ибошрэ Мыстыкърэ зыкъаIэтыжащ. Щысыкъуати, я лъакъуэр ундэрэбжьащ. Я лъэр щIэщIэурэ, лъэ-бакъуэ зыбгъупщIкIэ кыIукIуэтащ псы Iуфэм. И лъакъуэр къыщыщIэувэжым, Ибош и жышым иуэжащ:

– Си чысэр!

– Къыпщыгъупща?

– НтIэ!

Псы Iуфэм Iухьэжащ – чысэр ягъуэтыжакъым.

– Дэнэ кIуа чысэр?

– Тхьэр игъэщI зыщIэм.

– Дэнэ щыбзэхар?

– Лъэтауэ пIэрэ?

– Чысэ лъатэрэ?

- Уи жыным иплъхъэжа хъунц, иплъэлуэт.
И жыным илэбэрэбыхъащ Ибош:
– Илькъым.
– Дэнэ-тIэ здэкIуэнур?
Ибош шэч бзаджэ ищIащ:
– Уэ къэпщта хъунц.
– Сыт къыщIэсщтэнур?
– Сэ сщIэрэ: укыздэгушыIэрэ жызоIэ.
– Ар гушыIэкIэ хъун, зиунагъуэрэ!
– НтIэ дэнэ здэкIуар?
– УмыIыгъауэ пIэрэ?
– Сыхъэт хъуауэ дыщысц, тутын дофэри! Чысэ сIыгъарэ
сымыIыгъарэ плъэгъуакъэ?
– Слъэгъуащ.
– Плъэгъуамэ, къызэтыж.
– Напэ уиIэкъэ, Ибош?
– Напи? СиIэщ!
– УиIэмэ, шэч щхъэ къысхуэпщIрэ?
– НэгъуэщI къыдбгъэдэсакъым. Пэжкъэ?
– Пэжщ.
– Уэ пфIэкIакъым чысэр!
– Гуэныхъ къыумыхъ! Уи чысэ къэсщтакъым сэ!
– КъэпщтакIэ тхъэ сIуэнщ!
– КъэзмыщтакIэ тхъэ сIуэнщ! Уи чысэ къэсщтакъым!
Ибош удзыпщIэми хэлэбэрэбыхъащ – чысэр игъуэтакъым.
– Уи жыным иплъэт иджыри зэ.
Иплъащ:
– Илькъым! Уэ пфIэкIакъым чысэр.
– Уа, щхъэ укысщыхъа? Уи чысэ къэсщтакъым сэ.
АпхуэдэкIэ къыпфIэкIын лIытэкъым Ибош!
– Сытхъэусыхэнщ, тхъэмыщкIэ! Къызэтыж си чысэр!
– Уи чысэ къэсщтакъым сэ! Щхъэ укысщыхъа? Сэ сытхъэусыхэнщ
фынукъэ! «ПцIы къыстрилхъащ» жысIэнщи, сытхъэусыхэнщ!
– Напэ уиIэкъым!
Мыстыкъ и жыным иуэ хуэдэ зищIащ.
– Дыщэ хъуащ жиIэнщ чысэ укъуеяр! Зы хъурыщэ нэхъыбэ и уасэ
чысэр? Мэ зы хъурыщэ!
– Уи ахъшэ сыхуейкъым сэ! Си чысэр къызэтыж, сытхъэусыхэнщ
ухуэмеймэ!
– Пащтыхъым ухуэтхъэусыхэнщ сыарэзыщ! Уи чысэ слъэгъуакъым
сэ! СкIэрыкI! Щхъэ укызыхъэлIат нобэ! ИгъащIэкIэ узмылгъагъужа-
щэрэ! Бэлъкъаным дыщисами сыбгъэтыншакъым!
Я щIыб зэхуагъазэри зэбгъэдэкIыжащ Ибошрэ Мыстыкърэ. Бий зэ-
хуэхъуащ. ЖиIамэ, къэувыIэжынукъым Ибош – апхуэдэлIкъым: тхъэу-
сыхэн щIидзэри, зы тхъэусыхапIэ къринэжакъым къралым: «Мыстыкъ
си чысэр сфIешх! Си чысэр Мыстыкъ фIэкIакъым! Къызевгъэтыж!»
Тхъэусыхафэ зыхуимытха кыигъэнэжакъым: уэзирми, уэлийми, му-
хъутарми хуэтхъэусыхащ, тхъэусыхэурэ хъурыщэ щитху игъэкIуэдащ.
ЕтIысэхакъым, Iуэхур хеящIэм деж нэсыху.
ХеящIэм и пащхъэ ихъащ тIури. ХеящIэр Ибош къеупщIащ:

– Щыхьэт уиІэ?

– СиІэкъым.

Мыстыкьи кьеупщІащ хеящІэр:

– Чысэр кьэпщта?

– Ибош и чысэ кьэсщтакъым! – жиІащ Мыстыкъ. – Сэри сыт-хьэусыхэнущ! Ибош пцІы кьыстрельхьэ! ПцІы кьызэрыстрильхьэм щхьэкІэ вгьэпшынэ! Арыншауэ здэнукъым! Дыгьуфэ кьызаплъынущ цІыхум...

– Кьэпщтакъым-тІэ Ибош и чысэр? – кьеупщІащ хеящІэр Мыстыкъ.

– Кьэсщтакъым! Ибош и чысэ кьэсщтакъым!

– Тхьэ кьытхуэпІуэн?

– ФхуэсІуэнщ.

– Тхьэ кьытхуэпІуэnumэ, уи Іуэхум япэ дыхэплъэнщ. Мыдэ кьызбгьэдыхьи, Ибош и чысэр кьызэрумыщтамкІэ тхьэ кьысхуэІуэ.

ХеящІэм бгьэдыхьэри тхьэ иІуащ Мыстыкъ.

– Мыстыкъ лажьэ иІэкъым! Уи чысэр кьищтакъым Мыстыкъ! Кьищтамэ, тхьэ иІуэнтэкъым! – жиІащ хеящІэм. Унафи ищІащ: – Мыстыкъ лей епхащ, пцІы теплъхьэри. ПцІы зэрытеплъхьам щхьэкІэ сынотхьэкьунущ, Ибош.

Ибош и нэр кьригьэжащ.

– Сэри?

– Уэ! Лажьэ зимыІэм пцІы теплъхьащ! Ар хабзэм идэркъым! Хьурыщэ тІощІкІэ сынотхьэкьу!

Сыт ищІэжынт Ибош: хеящІэм узригьэдэуэнукъым. Хьурыщэ тІощІ хеящІэм и пащхьэм ирилъхьэри, Ибош кьикІуэтыжащ.

Ибош и щхьэр кьыфІэхуауэ, Мыстыкъ и щхьэр игьэкІауэ щІэкІыжрэ пэт, хеящІэр кьакІэльыджащ:

– Мыстыкъ!

– Сыт?

– Мыдэ кьэгъазэт!

Мыстыкъ хеящІэм бгьэдыхьащ.

– Сыт узыхуейр?

– Сызыхуейр пщІэркъэ?

– СщІэркъым.

– Уи пхьэр кьызгьэкІа?

– КьибгьэкІащ.

– Ар хьурыщипщІ и уасэщ.

– Щыгугь абы! – жиІащ Мыстыкъ, чысэр и гуфІакІэм кьыди-хьыжи. – Чысэ укьуеяр зы хьурыщи и уасэкъым, уэ хьурыщипщІ щІостынур сыт? Чысэр уи натІэм иукІащ! – жери чысэр хеящІэм и пащхьэм иридзащ Мыстыкъ.

– Ибош и чысэр кьыумыщтауэ жыпІати! Тхьэ пІуакьэ? – и жьэр Іурыхуащ хеящІэм.

– Ибош и чысэкъым сэ кьэсщтар! И адэм и чысэщ! Ибош и адэм и фэеплъщи, чысэр зехьэ! – жери Мыстыкъ ежьэжащ.

ЗИ ТХЫГЪЭХЭР ГУКЪИНЭЖ

Адыгэ литературэм, хэхауэ прозэм, и гугъу пщІымэ, абы зыужыныгъэ нэхъ ин дьдэ щызыгъуэтар тхыдэр зи лъабжьэ, къэхъугъэшхуэхэм, къэрал, жылагъуэ Іуэхушхуэхэм теухуа темэхэрщ. Прозэм и жанр кІэщІхэр къапщтэмэ – (рассказыр, новеллэр, очеркыр) унагъуэм, цІыху щхьэхуэхэм я щыІэкІэ-псэукІэм, я гурыгъугурыщІэхэм, махуэ къэс ахэр зрихьэлэ лъэпощхьэпохэм епха гупсысэхэрщ.

Новеллэ жанрыр адыгэ литературэм къыщыхыбар 60 гъэхэм я пэщІэдзэхэрщ. Абы зегъэужыным нэхъыбэу зи гуащІэ хэзылхьахэм ящыщІ КІыщокъуэ Алим, Нало Заур, Мэзыхьэ Борис, Ацкъан Руслан, мы ди тхыгъэр зытеухуа Хьэлупщы МуІед сымэ.

Хьэлупщым и творчествэр нэхъ хэлупщыІу щыхъуар «Къулькъужын макъамэхэр», «Хуэрэджейр мэгъагъэ» и тхылхэр дунейм къытехьа нэужыщ. Абыхэм гуапэу ІущІащ щІэджыкІакІуэхэри, критикхэри, литературэдж щІэныгъэлхэри.

Сыт хуэдэ темэ къимыщтэми, МуІед хузэфлокл ар куууэ зэпкърихыну, къыгъэщІ образхэр апхуэдизкІэ къызыхуэтыншэу зэфлегъэувэри, ахэр гъащІэм къыбдыхэту къыпфІощІ.

«Хуэрэджейр мэгъагъэ» новеллэр гукъэкІыж Іыхьэ-Іыхьэурэ зэхэлъу гъэпсащ. Ар езы тхакІуэми тхыгъэм и пэщІэдзэ сатырхэм деж щегъэнаІуэ: «Жыгхэр къотІэпІ, гулхэр къызэрольэлъ. Хуэрэджейр гъэгъауэ гъатхэ дыгъэпс щабэм хосыхь, псэр ІэфІыгъэ щэху гуэрхэм хуагъэушу. Сэ япэм гъатхэм гугъапІэ дахэхэмрэ гупсысэщІэхэмрэ къысхуихьу щытамэ, иджы гукъэкІыжхэмрэ жэщ пщІыхьхэмрэ Іэпэгъу къысхуищІауэ си псэр ехуз, сабиигъуэм и жьэгум сыдишэжауэ щІакхъуэ, мэжаджэ, чыржын хуабэхэр къызату си щхьэфэм щабэу Іэ къыдэзылба ди хьэблэ фызыжхэм, таурыхь, уэрэд къызжезыла, Іэжъэ, лъэрыжэ схуэзыщІа, мызэ-мытІэу си щІыбым хьэмкІутІей башыр щызыгъэджэгъуа лыжхэм я куэщІым сыкърегъэхутэж...».

Новеллэм и лыхъужь нэхъыщхьэр къэгъазэ зимыІэж сабиигъуэм хуозэщ, и адэ-анэм я образхэм, блэкІа гъащІэм щІлэгъуа ІэфІыгъэхэм малхьэдису зэщІаІыгъэщ. Дунейр гъатхэу, и анэм и джэ макъ щабэр зэхихьу, нэхульэфІ къекІыу, узыншэу къызэрыуша къудейм щхьэкІи адэр къыщыгуфІыкІыу Лыгъур иджыри къыфІощІыж. Абы и нэгъу къыщІохьэж губгъуэм щыІэу япэ дьдэ и адэм и пашхьэ итІысхьэу щыдэшха махуэр. АдэкІэ и тхьэкІумэм къоІуэж адэм и ущие псалхьэр, апхуэдэуи, зэхих хуэдэщ абы и дзапэ уэрэдыр. ЩІалэм и гупсысэхэр я унагъуэми къыщызэтеувыІаркъым: я гъунэгъу лыжхэри, чырбыш зыгъэж бзылхугъэ Аслыжани, нэгъуэщІ цІыху зыбжани, абыхэм я гъащІэм ехьэлла, я щхьэ кърыкІуа Іуэхугъуэ куэди игу къокІыж.

«Хуэрэджейр мэгъагъэ» новеллэр кІэщІ дьдэщ, сюжет унэтІыныгъэ хэхай иІэу пхужьІэнукуьым. Мыбы нэхъыщхъэу хэлъыр гукъэкІыжжэм цІыхум и психологием мыхъэнэуэ щалэрщ, абыхэм цІыхупсэр зэраузэщІырщ. ЗыхэщІэ, гурыщІэ къэлүэтэкІэ и лъэныкъуэкІэ нэхъ лъэщ хъун папщІэ, Хьэлупщым и тхыгъэм цІыхубэ уэрэд зэхуэмыдэхэм щыщ едзыгъуэхэр кыыхегъэхъэ, уе-блэмэ ар уэрэд пычыгъуэ зэмылІэужьыгъуэхэмкІэ еухыж:

«Май жыг ха-а-а-дэ-э-э-эм Латиф кыщогъагъэ...

... Узмыла-а-а-а-агъуу кыбжезыІэр,

Хэту щытми, къоиж цІыхущ...

...СыкыщІокІри, мазэм соплъыр,

СыщІохъэжри...»

Тхыгъэм и фІагъхэм ящыщу кыыхэгъэщыпхъэщ ар зэрыт-ха бзэм и шэрыуагъыр. Хьэлупщым гупсэхуу къретхэкІ дунейм и щытыкІэр, пейзажыр икІи ар лыхъужь нэхъыщхъэм и гурылъ-хэм ІэкІуэлъакуэу ирепх. Абы кыдэкІуэуи, тхыгъэм ущрохъэлэ адыгэ псалъэжъхэм пэблагъэу гъэпса Іушыгъэхэми, философии гуп-сысэ куухэми. Апхуэдэщ, къапщтэмэ, Лыгъур и адэм и ущие пса-лэхэр: «Зэманыр шыбзэщ, щІалэ. Абы и шыбзэм цІыху гъащІэри, мылкъури, былымри, гуауэри, гуфІэгъуэри щІолъэлъ».

Дызэрыщыгъуазэщи, новеллэм и щхъэхуэныгъэщ, а жанрым иту тха тхыгъэм щІэджыкІакуэр зыпэмыплъа кІэух гъэщІэгъуэн иІэныр. «Хуэрэджейр мэгъагъэ» новеллэр а хабзэм тету уха-кыым, ар и кІыхъагъкІэ зэрызэхэлъ гукъэкІыж пычахуэхэмкІи еу-хыж. Абы и лъэныкъуэкІэ кыыхэгъэщыпхъэщ тхыгъэр зэрытха жанрыр новеллэм нэхърэ рассказым зэрынэхъ пэгъунэгъур.

ИщхъэкІэ зи гугъу щытщІа тхыгъэм нэмышІ, Хьэлупщы МуІед и ІэдакъэщІэкІ нэхъыфІхэм ящыщу къэгъэлъэгъуапхъэщ «Хъаджэт и къафэ», «ЩхъэкІуэ» новеллэхэр, «ПхузэфІэкІынымэ, кысхуэгъэгъу» повестыр, нэгъуэщІхэри. Абыхэм лъабжъэ яхуэ-хъуар, я сюжетхэр зытегъэпсыхъар жылагъуэ, унагъуэ Іуэхугъуэ кызыэрыгуэкІхэщ. Зи цІэ кытІуа новеллитІым кыщыгъэ-лъэгъуэжаш зауэ блэкІам и фэбжъ мыгъушчыжхэр. «Хъаджэт и къа-фэ» тхыгъэм кыыхэщыж образ нэхъыщхъэ Хъаджэти, «ЩхъэкІуэ» новеллэм хэт Іэбуи я щхъэгъусэхэр зауэм яІихаш, зыр – ажалкІэ, адреір – лъагъуныгъэм зэрепцІыжамкІэ. Хъаджэт и щхъэгъусэр за-уэм зэрыхэкІуэдар кыщыщІэм, езыри иужьрей къафэм йоуэжри, пшынэ плІэпсыр зи псэр хэкІа Іэпкълъэпкыым фІоху, апхуэдэуи тхыгъэр еух.

«ЩхъэкІуэ» новеллэм и лыхъужь нэхъыщхъэ Агубэч Іэбу за-уэм кыкІыжыху и щхъэгъусэр кыпэплъакыым, абы нэгъуэщІым сабий хуигъуэтауэ кърехъэлэж. АрщхъэкІэ лыхъужьым и лъагъу-ныгъэр щхъэгъусэр кызыэрепцІыжа гуауэми хуэгъэушщІыуркыым: етІуанэ щхъэгъуси бынищи игъуэтыжауэ зыхуэныкыуэ щымыІэу псэу щхъэкІэ, Гуащэнэху хуидауэ щыта джанэ-гъуэншэджыр сабэ тримыгъэхъэу зэрехъэ икІи фІыуэ илъэгъуа бзылхугъэр дунейм ехыжауэ кыщІа нэужь, етІуанэ махуэм езыми и псэр хокІ...

Хьэлупщым и новеллэхэр жылагъуэ, унагъуэ Іуэхугъуэ кызыэрыгуэкІхэм, цІыху щхъэхуэхэм я гъащІэм теухуамэ,

«ПхузэфІэкІынымэ, кысхуэгъэгъу» повестым лъабжъэ хуэхъуар къэралым кыщыхъуа зэхъуэкІыныгъэшхуэхэрщ. Абыхэм ящыщц колхоз зэгухъэныгъэр, «перестройкэр», нэхъ иужькІэ колхозхэри якъутэжу къэралым и щІы нэхъыфІхэр бэджэнду щызэбграхыжа, езы тхакІуэми кызэрыхигъэщци, «зы лІыр джэдыгуибгъурэ либгъур джэдыгуншэу» кыщына лъэхъэнэхэр. Повестым цІыху куэдым я гъащІэ гъуэгуанэхэр щызэхэухуэнащ, щІышІэ убгъуаи кызэщІеубыдэ. Прозэ тхыгъэхэм я нэхъыбэм зэрыщыхабзэм хуэдэу, «ПлъэкІынымэ, кысхуэгъэгъу» повестыр зы образ-образитІ е зы унагъуэ, абы я гъащІэм и къекІуэкІыкІэр щынэхъыщхъэу, а сюжет пажэм мотив нэхъ жьгъей цІыкІухэр кыыхэкІыу е екІуэлІэжу ухуакъым. Уеблэмэ, зэ еплъыгъуэкІэ зэхэгъэкІыгъуафІэкъым тхыгъэм и лІыхъужь е сюжет нэхъыщхъэр. Псалъэм папщІэ, повестым щІыпІэшхуэ щаубыд Хъерлы, абы и къуэ Аслъэнлыкъу, Маш ХъэтІэхъунэрэ абы и анэ Хъэблінэрэ, апхуэдэуи Жамболэт, НэфІыщІэ, Александрин Ипатовичрэ Марфасинэ Сергеевнэрэ сымэ, нэгъуэщІхэми. Тхыгъэм гъэщІэгъуэну щызэхэухуэнащ зэщхъэгъусэхэу Къуэнбатэрэ Жансурэтрэ, Иналрэ Іэятхъанрэ, Аслъэнлыкъурэ НэфІыщІэрэ, зэдэлъхузэшпыхъухэу Джынэрэ Жансурэтрэ я гъащІэ къуэпсхэр.

Повестым и пэщІэдзэ напэкІуэщІхэм деж сюжет нэхъыщхъэр зэхъэллар Маш ХъэтІэхъунэ и образыр арауэ пфІэщІынуш. ТхакІуэм гупсэхуу къретхэкІ абы и сабиигъуэр: ар и адэ ПІэтІуш иуцийуэ, фІым хуигъасэу, хъуэпсапІэ дахэхэр зэдаухуэу зэрыщытар. Ауэ адэр дунейм ехыжа нэужь, Хъэблінэрэ ХъэтІэхъунэрэ гугъуехъ куэд яшэчащ. Гъавэ хъэдзэ щхъэкІэ цІыхур шагъэтІыс е Сыбыр шагъакІуэ зэманым зэанэзэкъуэм яшхын ямыгъуэту – Хъэблінэ сымаджэу, и къуэри щылэжъэфыну ныбжьым нэмысауэ – ирихъэллат. ЩІалэм зэи игу ихужыркъым нартыху хъуржын кыидыгъуауэ яубыду Жамболэт и щІопщымкІэ гущІэгъуншэу иубэрэжъауэ зэрыщытар. Машхэ я унагъуэм, къапщтэмэ, ХъэтІэхъунэ и образымкІэ Хъэлупщым зи гугъу ищІ зэман хъэлъэм – революцэ нэужьым, совет лъэхъэнэм – и сурэт наІуэ зэфІигъэувэжын лъэкІащ.

«ПхузэфІэкІынымэ, кысхуэгъэгъу» повестым лъагъуныгъэр зи лъабжъэ сюжет унэтІыныгъэ зыбжани щыпхрышащ. Апхуэдэщ, къапщтэмэ, Иналрэ Іэятхъанрэ сыт хуэдэ лъэпощхъэпоми щхъэпрыкІыфу, сыт хуэдэ гугъуехъми хэкІышІэ кыыхуагъуэту я насып зэдагъэувын, я лъагъуныгъэр яхъумэжын зэрахузэфІэкІар. Апхуэдэщ Къуэнбатэрэ Жансурэтрэ гурыщхъуэ нэщІым шахъума лъагъуныгъэри, зэ Іуплъэгъуэм кызэщІэнэу гъащІэ псокІэ бла Аслъэнлыкъурэ НэфІыщІэрэ я гурыщІэ къабзэри. Ахэр псори цІыхупсэр зыузэщІ дахагъэу, дунейм щынэхъыщхъэ лъапагъэу тхыгъэм кыщыгъэлъэгъуащ.

Хъэлупщым и повестым «ПхузэфІэкІынымэ, кысхуэгъэгъу» фІэщыгъэ щІигъуэтар абы и кІэух дьдэм дежщ гурыІуэгъуэ щыхъур. Аслъэнлыкъурэ Жамболэтрэ тІуми НэфІыщІэ гухэль хуащІат, ауэ пщащэм кыыхихар Аслъэнлыкъут, абы щхъэгъусэ хуэхъуат, зы щІали – Алъхъо – зэдагъуэтат. Повестым и кІэух напэкІуэщІхэм деж Аслъэнлыкъу шым къехуэхыу иукІауэ Жамбо-

лэт гум илбу кыщишэжкІэ, абы и гур нэхьыбэ дьдэу щІыхэщІыр НэфІыцІэ и щхьэгъусэр зэрыщымылэжыр зэрыжриІэну щІыкІэрщ, абы ещхьэкІуэн, игу хигъэщІын хуей зэрыхьуарщ: «Жамболэт и Іупэхэр мэлэжьажьэ хэщІыкІ кьудейуэ. Псалъэхэм я ныкьуэр Іупэ кІэзызхэм кыжьэдэкІыфыркьым. Ахэр Іэпохужри, и кІуэцІыкІыщІэр кызысыкІ гуауэ хьэлъэм хохуэри наплэзыплэм хошыпсыхь. Андрейхэр зеиншэу, нэпсхэр зьдэткІуэ гублащхьэм дохуэ. «Н-н-нэ-э-фІ-фІ-фІыцІэ! Сэ... сэ зэуэ сынощхьэкІуэнущи ныщхьэбэ! КхьыІэ, пхуз-з-зэ-фІ-фІ-фІэкІы-ы-ыну-умэ, пхуз-з-зэфІ-фІэ-кІыххэ-эну-мэ, кысхуэгъэгъу...». Апхуэдэ щІыкІэкІэ, Жамболэт и гупсысэ гугъухэр повестым кІэух хуохьу.

Тхыгъэр зэрытха бзэмрэ и ухуэкІэмрэ я гугъу пщІымэ, новеллэхэми хуэдэу, мыбы Хьэлупщым куэд дьдэрэ кыщегъэсэбэп цІыхубэ уэрэд цІэрыІуэхэм щыщ пычыгъуэхэр. Абыхэм тхакІуэм зи гугъу ищІ совет лъэхъэнэр кьэгъэлъэгъуэжынымкІэ кьалэн пыухыкІахэр ягъэзащІэ, образхэр щІэщыгъуэ, гукьинэж ящІ, тхыгъэм и бзэри ягъэшэрыуэ. Шэч хэлъкьым «ПхузэфІэкІыну-мэ, кысхуэгъэгъу» а повестым лъэпкъ прозэм увыплэ хэха зэрыщиубыдам.

Зэрыщыту кьапщтэмэ, ди критик пажэхэм кызыэрыхагъэбелджылыкІащи, адыгэ литературэм хэлъхьэныгъэ нэс хуэхьуащ Хьэлупщы МуІед и ІэдакъэщІэкІхэр.

Театрыр зи дуней

Адыгэм и лъэпкъ театрым и гугъу щыпщкIэ, псом япэу уигу къэкIыр ар зэфIэувэным зи гуащIэ езыхьэлIа актёр гъуээджэхэрщ. Апхуэдэщ Тыхъужь Алий, Къыздэхъу СултIан, Болэ Мурат, Сэкрэк Мухъедин, Сибэч Быхуэ, ДыщэкI КIунэ сымэ, нэгъуэщIхэри. А гупым я ужь къиувахэм къалэн инхэр я пщэ къыдэхуащ нэхъыжьхэм ирахъэжъа IуэхуфIхэр ипэкIэ гъэкIуэтэнымкIэ, езы театры хуэубзыхунымкIэ. Зи гугъу тщIыр Щукиным и цIэр зэрихъэу Москва дэт театр институтым и адыгэ студийер къэзыухуу зи

хэку къэзыгъээзэжахэу лъэпкъ театрырэ культурэмрэ ноби хуэлажъэхэрщ — Фырэ Руслан, Шэрджэс Мухъэмэд, Шыбзыхъуэ Басир, Балъкъэр Юрэ, Хъэмыку Жаннэ сымэ, нэгъуэщIхэри. Зи цIэ къитIуахэр зэгъусэу зедеджами, щхъэж и творческэ гъуэгуанэ илэжщ: хэт режиссурэм зритащ, хэт драмэ актёрщ, хэти комедие жанрым нэхъ хозагъэ. Абыхэм ящыщу гушыIэмрэ ауанымрэ къыхуигъэщIауэ, нэгъуэщI жанрхэри къыгъэлурьщIэфу и цIэ къиIуапхъэщ Балъкъэр Юрэ.

Балъкъэр Юрэ Гурбий и къуэр 1947 гъэм июным и 29-м Аруан щIыналгэм хыхъэ Ерокъуэ къуажэм къыщальхуащ. И анэм къызэрыжриIэжу щытамкIэ, Юрэ и адэр балалайкэ еуэу щытащ, и адэ къуэщ Балъкъэр Зэбыт «Кабардинка» ансамблым илгъэс бжыгъэ куэдкIэ къыщыфащ. И анэри а ансамблым къыщыфэну къыхаха гупым яхэхуат, арщхъэкIэ а Iуэхур анэшхуэм фIэкъабылактым. «Лэужьыр бжыблкIэ мауэ» жыхуалэраци, творческэ зэфIэкI зилэ, зэчий зыбгъэдэль цIыхухэм къазэрыхэхъукам иубзыхуащ Балъкъэр Юрэ нобэ зытет гъащIэ гъуэгуанэри лэжыгъэри. Мы зэманым ар М. Горькэм и цIэр зэрихъэу Налшык дэт Урыс драмэ театрым и актёрщ, режиссёрщ, Кавказ Ищхъэрэм искусствэмкIэ и къэрал институтым актёр IэзагъымкIэ и кафедрэм и егъэджакIуэщ, КъБР-м щIыхъ зилэ и артистщ.

Балъкъэрым роль 60-м щIигъу игъээщIащ, спектакль цIэрыIуэхэу «Кукарача» (Думбадзе Н.), «Двенадцатая ночь» (Шекспир У.), «Собацье сердце» (Булгаков М.), «Пигмалион» (Шоу Б.) жыхуиIэхэм, апхуэдэуи «Песни над облаками», «Кольцо старого шейха», «По следам Карабаира» кинофильмхэм щыджэгугуащ, «Гоген», «Юдифь», «В будущем году в то же время», «Женитьба» гъэлэгъуэныгъэхэм я режиссёрщ. Дэ Юрэ упщIэ зыбжанэкIэ зыхуэдгъэзащ, и гъащIэм, лэжыгъэм, мурадхэм тедгъэпсэлъыхъыну.

Балтквэр Юрэ Гоголым и «Фызышэ» спектаклым щоджэгу.

– Етхуанэ ильэсипщлым ухэбэкъяуэ узрилагьэ лэщлагьэр уэ кьыхэпхат е езы лэщлагьэм укьыхихат?

– Япэ дьдэ актёр лэщлагьэм гухэхуэ ин кьыщызитар Чарли Чаплин щыслэгуар аращ. Иджыри сысабийуэ абы хуабжбу сигьэдыхьэшхырт... Иужьклэ, зэманым кьызэригьэлэгуащи, а лээхьэнэм абы дэслэгуа зэфлэкльшхуэр зыкли егьэлеятэкьым — зэчишхуэ зыбгьэдэла цыхуш. Абы кьыкльыкьлуэу сэ куэду гурыхь сщыхъяуэ щытащ «Полосатый рейс» комедиер. А узыгьэнэжэгуэ жанрхэм нэмьщл, япэ дьдэ гурэ псэклэ зыхэщлауэ, ауэ акьыкльэ нэсу схузэмыгьэзэхуауэ икли кьызгурымылуэуэ сьзэплбар «Гамлет» фильмырщ, Смоктуновский Иннокентий щыджэгуу. Кьызэрыщлэклэмкльэ, абыхэм пасэу си зэхэщлыкьлгупсысэр яубзыхуу хуежьат.

«Художественная самодеятельность» жыхуалэм хуэдэу сэ япэ дьдэ слэгуар сыщальхуа Ерокъуэ кьуажэм пэмыжыжьэу Аргудан мэз лэпэм цагьэлэгуа концерт теплэгуэхэрщ. Ар зыгьэлэгуар дэ тпэмыжыжьэу щылэ Лэскэн Ищхэрэ кьуажэм щыщхэрт: фащэ гуэрхэри щатлэгуауэ, уэрэдхэр жалэу, кьафэу... Клэщлу жыплэмэ, апхуэдэ зэи ди нэгу щлэклатэкьыми, хуабжбу тфлэгьэщлэгуэнт, уеблэмэ езы Театрышхуэр — урысыбзэклэ жыплэмэ Большой Театрыр — ди деж кьэклуауэ тфлэщлырт.

– А лээхьэнэрауэ кьыщлэкьынщ, дауи, актёр лэщлагьэм ущыдихьэхар?

– Нэхь иужьылуэклэ сэ кьызэрызгурылуэжамкльэ, актёр лэщлагьэм гу хуэщлынымкльэ абыхэм языхэзри сэбэп хьуащ. Ауэ а лээхьэнэм ар зыхэщлакьым, сыту жыплэмэ, ди кьуажэм спектакль зэи цагьэлэгуатэкьым, уеблэмэ «театр» псалэм кьыкльри сщлэртэкьым. Нэхь балигь сыкьыщыхьум, ильэс 14-м сити, Лэскэн Етхуанэ кьуажэм дэт интер-

натым сыщеджэу художественнэ самодеяльностым дыхагъэхъэри, зы щлалэрэ сэрэ япэ дьдэу уэрэд жытлауэ шытащ. Ар кыызэрыдэхъуллам и шыхъэту кыщлэклынщ абы и ужькIэ япэ лъагъуныгъэ письмо кыызэрысхуатхари. Нобэр кыыздэсым сощлэж конвертым дыхумэм зэрихъэу бэлытоку щыкIурэ письморэ дэлыу кыызэрызатар. Письмом ита дьдэр сощлэжырккым, ауэ рифмэкIэ зэгъэклауэу щлэдзапIэ дахэ иIэт, «уи Iуэхуидэлыи зэгъэтIыльэкIи си тхыгъэм къеджэ» жиIэу кыикIыу.

— **АтIэ дапщэщ икIи дауэ театрыр уи гъащIэм кыызэрыхыхъар?**

— Вольнэ Аул дыкъэIэпхъуа нэужь, театрым цагъэуу спектaклхэм телевизоркIэ сыкIэлъыплъу щлэдзащ икIи занщIэу ТIыхъужь Алий псоми къахэзгъэщхъэхукIауэ шытащ. Моуэ лыжь угъурлыуэ, нэфIэгуфIэу, и образым узыIэпишэу шытти, занщIэу сыдихъэхащ.

— **ТIыхъужь Алий комедие жанрым кыызэрыхуигъэщIам и шыхъэтщ игъээщIа гушыIэ ролхэр. Иджы абы и цлэкIэ илъэс къэс ауанымрэ гушыIэмрэ я фестивалхэр ирагъэклауэкл...**

— Пэж дьдэу, ар комик Iээт. Уеблэмэ гушыIэ зыхэмылъ роль щратым деж, ар нэгъэсауэ къехъулIэртэккым. И зэчий хуримыкыуу аратэккым, атIэ гушыIэмрэ ауанымрэ и нэгум кыищырти, утыку кыызэрихъэу, зыри жимыIэ щыкIэ, театреплъхэм дыхъэшхын щлэдзэрт. Ауэ фильмхэм, къапщтэмэ, «Кольцо старого шейха» жыхуиIэм, абы икъукIэ удихъэхыу Балаев Лялям и драмэ ролыр щигъээщIащ.

— **ТIыхъужь Алий и джэгукIэр ауэ сытми уигу дыхъауэ кыщлэклынутэккым, уэри нобэ нэхъыбэу ущылажьэр комедие жанрырщ...**

— Ари хэлыщ, ауэ театрым епха сызэрыхъуар зи фIыгъэр си шыпхъу актрисэ цлэрыIуэ Балъкъэр Тaмарэщ. Сэ «Телемеханика» заводым сыщылажьэу, театр Iуэхуи зезмыхуэу, Щукиным и цлэр зэрихъэу Москва дэт театр институтым Тaмарэ си пIэкIэ тхыгъэ игъэхъащ. Ауэ абы щеджэну кыыхаха гупым занщIэу сыхэхуаккым, япэщыкIэ ди деж, Налшык, шыла комиссэм и пащхъэ экзаменхэр шысхуэтаккым. А лъэхъэнэм Щукиным и цлэр зезыхъэ театр институтым и адыгэ студием сыщеджэну зеспщытамы, адыгэбзэкIэ зы псалыи сыкъеджэфыртэккым. Апхуэдэ щыкIэкIэ, Москва щеджэну кыыхаха гупым — Шэрджэс Мухъэмэд, Фырэ Руслан, Шыбзыхъуэ Басир, Хъэмыку Жаннэ, Балъкыиз Валерэ, Щэрмэт Людэ сымэ — сакъыкIэрыхуащ. Зы илъэс ныкыуэ дэкIауэ сакIэлъыкIуэщ, езы Москва деж экзаменхэр шыстыжри, а гупым сыхагъэтIысхъэжащ, Калининский Леонид Владимирович и нэлэм сыщIэту седжащ, къээзухащ.

— **Ущеджа илъэсхэм сыт нэхъ гукъынэж пщыхъуар?**

— Сызыщеджа еджапIэм зи цлэр зэрихъэ Щукин Борис и щхъэгъусэ Шухмина-Щукинэ Татьяна Митрофановнэ игъэува спектаклым Дон Кихот и ролыр зэрыщызгъээщIар, абы и унэм, езы Щукинынр шыпсэуам, сыкIуэурэ а пычыгъуэр зэрыдгъэхъэзырар сигу кыинэжащ. ЗгъээщIари

«Дон Кихот»-м шыщу тепльэгъуэ нэхъ гугъу дыдэрт — лыхъужьым и псэр шыхэклырт. Ар си япэ ролкъым, абы ипэкли еджаплэм мызэ-мытлэу сыщыджэгущ, ауэ Дон Кихотыр нэхъ дзыхъ къыщызагъэза, си зэфлэктыр нэхъ налуэ къыщыхъуа, сэри сызыхуэарэзыжу гу зыщылъыс-тэжа лэжыгъэщ.

Абы нэмышл, сыщеджа ильэсхэм, къапштэмэ, епланэ курсым Достоевский Фёдор и «Дядюшкин сон»-м жьы дыдэ хъуа пщым, лыжъ кхъахэм и ролыр цызгъээщлэщ. Абы цыгъуэ ректорым «мыр актёр нэгъэсащ!» къысхужилауэ цытащ.

Лабиш Эжен и «Мизантроп» водевилым къытращлыкла музыкэ комедием и роль нэхъыщхъэр цызгъээщлэщ: икли сыкъафэу, икли уэрэд жыслэу, икли сыджэгущ. Ауэ си лэжыгъэ нэхъыфлхэр къыщызэхъулар Цоджэнцлыклу Алий и цэр зезыхъэ Къэбэрдей къэрал драмэ театрым 1975 гъэм къэзгъээжа нэужыщ.

— **Уи репертуарыр сыт хуэдэ ролхэмкэ къыщлэбдзат?**

— А лъэхъэнэм нэхъыбэу сыщыджэгущ таурыхъхэрщ — «Али-Бабарэ хъунцлаклуэ пльщлымрэ» («Али-Баба и сорок разбойников»), «Фо чей» («Бочка мёда») жыхуилэхэрщ. Псалъэм папщлэ, Али-Баба и ролыр нэхъ сфлэфлу згъээщлэхэм ящыщщ. Таурыхъхэмкэ къыщлэздзэри, итланэ адреи ролхэм зеспщыт хъуащ. Арщхъэклэ, нэхъ иужьылуэклэ къызырызгурылуащи, таурыхъым ущыджэгущуыр куэдкэ нэхъ гугъуу къыщлэклэщ.

— **Уэ комедие жанрым иту роль куэд бгъээщлэщ — Дотэ, Хъэж-барон, нэгъуэщлэхэри. Нэхъ гъэщлэгъуэн сщыхъуар «Зэгъунэгъуитл» гушылэ тепльэгъуэм цыхубзу узэрыщыджэгущ. Уи дежкэ ар нэхъ гугъуу щытакъэ?**

— Цыхухъу-цыхубз жи́лэу зэхэхауэ щыткъым, псори зэльы-тыжар узэрыхъэн хуей образырщ, бгъэлъэгъуэн хуей хъэл-щэнырщ, щытыклэрщ, псалъэклэрщ. Цыхубзым и хъэл-щэныр си дежкэ нэгъэсауэ гурылуэгъуэкъым, абы къыхэкклэ, сэ къызырысфлэщлым, зэрызыхэсщлэм хуэдэу сыджэгущуауэ аращ.

— **Уи лэжыгъэм гушылэмрэ ауанымрэ зэрыщытепщэм щхъэу-сыгъуэ пыухыкла илэ?**

— Ильэс 15-кэ Тыхъужь Алий, Къаздэху Султлан, Сэкрэк Мухъэдин сымэ я гъусэу спектаклхэр дгъэлыагъуэу щыплэ куэд къызыэхэтклухъащ. Къэбэрдей-Балъкъэрми, Къэрэшей-Шэрджэсми, Адыгейми зы къуажи зы къали тлэурытлэ-щэрыщэ дыздэщымыла къэнакъым. Комедием сыхуэклуэнымкэ е езы комедиер сэ къысхуэклуэ-нымкэ абыхэм яжъ къысщлэхуауэ жыплэ хъунущ. Апхуэдэу щытми, згъээщлэр псори комедиеу, сэри сыкомик къудейуэ схужылэнукъым... Трагикомедием нэхъ сыпэгъунэгъуу къыщлэкынущ... Къапштэмэ, а Дон

Кихотри, Фырэ Руслан игъэува «Бинго» хэт лыхъужьри я образкIэ трагикомикхэщ. Арауэ кыщIэкIынщ ахэр нэхъ кыщIызэхъуллэри.

— **БгъээщIахэм ящыщу сыт хуэдэ ролыра нэхъыфI дьдэу пльагъур?**

— Си ролхэм кыызэхъуллаи кыызэмыхъуллаи яхэтщ. Абыхэм ящыщ дэтхэнэми си гуащIэ есхъэлащ икIи си зэчийм кыызэрихькIэ сыщыджэгуащ. Ауэ зыгуэр кыыхэбгъэщын хуей хъумэ, ар «Кукарача», «Али-Бабарэ хъунщIакIуэ пльыщIымрэ» спектаклхэрщ.

Балъкъэр Юрэ Думбадзе и «Кукарача» спектаклым щоджэгу.

— **Зэчий зыбгъэдэлъ цIыхум лъэныкъуэ куэдкIэ зэфIэкI илэ хабзэщ. Уи IэщIагъэм нэмыщI, нэгъуэщI сытым удихьэхрэ?**

— Актёр IэщIагъэр езыр къуэпс куэду зэхэхуэнащ. Абы уи пащхьэ кърегъэувэ уэрэд жыпIэну, укъэфэну, уи Iэпкълъэпкъыр жану щытын хуейуэ. Уэрэд жылэны къэфэны хъарзынэу сыхозагъэ, гитарэми зыгуэрхэр мыейуэ кызогъэкI, зы зэман фехтованиеми сыдихьэхуэ щытащ.

— **Театрым узэрыщыджэгум нэмыщI, кином ухэтыну, абы роль нэхъыщхьэ щыбгъээщIэну зэи ущIэхъуэпсакъэ?**

— Гамлет и ролыр згъээщIэным сыт щыгъуи сыщIэхъуэпсырт... Сэ сфIэфIщ цIыхур псэзэпылъхьэпIэ щивэ дакъыкъэхэр къээгъэлъэгъуэну, апхуэдэ ролхэм сьджэгуну. НобэкIэ сыт хуэдэ ролми сыхуэхьэзырщ. Мы зэманым Урыс театрым щыджэува «Семейный ужин с любовным гарниром» спектаклыр дгъэлъагъуэу кыдокIухь. Сэ абы Роберт и ролыр щызогъэзащIэ.

— **ДызэрыщыгъуазэмкIэ, уэ уи зэчийкIэ, уи зэфIэкIкIэ щIэблэм уадогуашэ. Егъэджэныгъэ лэжыгъэм узэрыдихьэхрэ куэд щIа?**

— Зэгуэр культпросветучилищэм утыку итыкIэ (сценическое движение) щезгъэджу щытащ. Пионерхэм я унэм театральнэ курс кыщызэлусхри, абы илъэс 13-кIэ сыщылэжьащ. Бахъсэн щыIэ цIыхубэ театрым режиссёру сыщыIащ, спектакль зыбжани щызгъэуващ. ЩоджэнцIыкIу Алий и цIэр зезыхъэ Къэбэрдей къэрал драмэ театрым илъэс 15-кIэ сыщыджэгъуащ, итIанэ Горький Максим и цIэр зезыхъэ Урыс драмэ театрым и унафэщIу, художественнэ унафэщIу, актёру сыщытащ, ноби а театрым сриактёрщ икIи режиссёрщ. Зэрынэрылъагъуащи, си IэщIагъэмрэ егъэджэныгъэмрэ сыт щыгъуи зэпхауэ къекIуэкIащ.

— **Щэху хэмылъмэ, уи мурадхэмрэ уи хъуэпсапIэхэмрэ щыгъуазэ дыхуэпщIамэ арат.**

— Зи ужь сит дыдэр мызэкIэ налуэ кысхуэщIынукуым, ауэ мы махуэхэм режиссёр гуэрымрэ сэрэ дызэпсэлъауэ проектыщIэ догъэхъэзыр.

— **Тхъэм кыфхузэпицэ! ДяпэкIи уи ехъулэныгъэ куэд тлъагъуну ди гуапэщ!**

Епсэлъар **ТЕМБОТ Санитэщ**

Нарт Тотрэш и хъыбархэм щыщц
ДЗЭГЪЭШЫНЭ ШУ ЗАКЪУЭ

Нарт шууищ, я пщафлэри я гъусэу, Псыжь лүфэ лүхъащ. Псым шууэ хыхьэн иракуакъым, псыр къиуауэ ирихьэллати.

Псым зэпрыплъри адрьщлклэ зы бзылхугъэ къыщальэгъуащ.

Бзылхугъэр псыхьэ къэклуа хъунти:

– Кхъуафэр псым къызэпрызыхун къытхуэбгъуэтын? – жари шууищыр бзылхугъэм еджащ.

– Жылэм цыыхухъу дэскъым: мэш яхри мэшыпкъэм итщ. Кхъуафэ жыфлэмэ, кхъуафэр сэ ныфлэрызгъэхьэфынущ.

– Бзылхугъэ къаруклэ кхъуафэм упэлъэщын? – жадащ шууищым. – Кхъуафэр дилатэмэ, псым дынызэпрыкынут.

Бзылхугъэм кхъуафэр псым хидзащ, елунщлри псым зэприхуащ. Шууищыр, я пщафлэр я гъусэу, кхъуафэм къитысхьащ, шыр кхъуафэм ирапхри псым зэпрыклащ.

– Фынеблагъэ, – жидащ цыыхубзым. – Унэм сэр флэкла имысми, емыклу къы-взэгъэхьынкъым – хьэщлагъэ фэсхынщ.

Бзылхугъэр ягъэщлэхъуакъым шууищым:

– Деблэгъэнщ, – жадащ, – уи хьэтыр тлэагъунщи.

– Фи пщафлэ щлалэм кхъуафэр иревгъэпхыж, – жидащ бзылхугъэм. – Псым тфлрехьэжьэри бэлыхь дыхигъэтщ.

Лпищыр бзылхугъэм и хьэщлэщым ихьащ, я пщафлэр кхъуафэм къыбгъэданэри.

– Кхъуафэр щхьэ еспхын: щытешыныхьклэ и унэ схьыжынщ, – жидащ пщафлэ щлалэм, кхъуафэр дамэклэ ихьри хьэщлэщ натлэм ириупсеящ.

Бзылхугъэм гу лъытащ пщафлэ щлалэм кхъуафэр дамэклэ къызэрихьам.

Лэнэ къыхуащтащ хьэщлэхэм.

Хьэщлэхэр тэджыжын щыхъум, бзылхугъэм жидащ:

– Емыклу сыкъэвмыщл, си лүэху фэсхьэллэнущи. Фи пщафлэ щлалэм севгъашэмэ, сьдэклэунут. Псэлъыхъу симылэуи аракъым, сахудэклуэркъым армышъу. Фи пщафлэ щлалэм кхъуафэр дамэклэ кыхьри ди хьэщлэщ натлэм къриупсеящ – ар зыхузэфлэклын къахэклакъым къыслъыхъум.

Щлалэри арэзы щыхъум:

– Палъэ къыдэт, палъэ къыдэптмэ, къытедгъэзэнщ, – жадащ хьэщлэм.

– Мэшыр яхрэ си дэльхухэр къыдыхьэжмэ, аращ си палъэр, – къажридащ бзылхугъэм.

Шу гупыр зеклэу ежьати, я гъуэгу техьэжри бзылхугъэм къарита палъэр къыщысым къагъэзэжащ, я пщафлэ щлалэм бзылхугъэр хуашэри я унэ ихьэжащ.

Пщафлэ щлалэм дэклау бзылхугъэм зы щауэ къылхуащ. Щауэр къыдэклэуэтейри, дзэгъэшына шу закъуэклэ еджэ хъуащ. «Албэч и къуэ Тотрэш зылъэгъуам нарт слъэгъуакъым жремылэ» щыжадэжар аращ.

АПХУЭДИ КЪОХЪУ

Албэч и къуэ Тотрэш шэсри дэклащ:

– Си лыгъэ здынэс згъэунэхунщ, – жери.

И щлалэгъуэти, дунейр тлэу пклагъуэ хурикьуртэкъым. И шыр игъатхъуэурэ здэклэуэм, гъуэгум зы шу щрихьэллэщ. «Мы шум хузэфлэклынум сеплтынщ», – жери Албэч и къуэм шум бгъурихуащ, флэхъус ирих зищри игъэбэлэрыгъащ, игъэбэлэрыгъри и щлопщыр къылэщичащ. Щлопщыр ирихьэжъащ.

– Емыкы къызумыщлэ? – къыклэлъыджэщ шур.

Албэч и къуэр шум едэлэуакъым – щлопщыр ирихьэжъэри маклуэ-мэлъей.

Шур къэувылэри епсыхащ, и шыныбэпхыр щикъузэжэщ, шэсыжри щлопщыр лэщлэзычам лъэжъащ. Зы теуэгъуи иригъэклэуакъым: щыхьэри нарт щауэр уанэгум къриудащ.

– Уэ пхуэдэм хуэхьынукъым си щлопщыр, щауэмыхъу, – жери шум Албэч и къуэр уанэкъуапэм ирипхащ, и шыр шхуэмылаклэклэ иубыдри и гъуэгум техьэжэщ.

Заулрэ клуауэ, шур епсыхащ, щлалэр итлэтэжри къригъэуэвэхэщ, и шыр уанэкъуапэхэнж ищри жыг жъауэм щлэтлэсхьащ.

– Къэтлэс уэри, зыбгъэпсэхунщ, – жрилащ щлалэм.

Албэч и къуэм тлэсын идакъым, и гур къихьэжэжэкъым, и фэр зэрыпыклат.

– Емыкы уэсщлащ, сыт къызэпщлэми, схуэфэщэщ, – жилащ Албэч и къуэм.

– Апхуэди къохъу, – абы къыфлигъэклакъым шум. – Хэт урищлалэ?

– Си адэм и цлэ къызумыгъалуэ, – къелъэлуащ щлалэр.

– Узэрегуаклуэщ, – жилащ шум. – Сэ хьэщлалэ сежъащ, гъусэ укъысхуэхъумэ, уздэсшэнщ.

«Мыпхуэдэ шум лушыгъэ дэслэагъунуц», – жери Албэч и къуэм шум гъусэ зыхуищлащ.

Щлалэр гъусэ къыхуэхъуауэ, шур и гъуэгум техьэжэщ. Здежъам нэсри хьэщлэщым ихьащ. Здихьар Албэч и хьэщлэщт.

– Еблагъэ, Къанж и къуэ! – къыщыгуфлыклащ и ныбжьэгъужьыр. – Мы щлалэри гъусэ дэнэ къыщыпхуэхъуа?

– Гъуэгум сыщрихьэллэщ. Ллы хъуныфэщ, и ныбжь нэсмэ, – жилащ Къанж и къуэм, щлалэм кърищлар ибзыщри.

Ар къыщыщлыгъащ Албэч и къуэ Тотрэш и щлалэгъуэм.

ТОТРЭШРЭ ЕМЫНЭ ЖЪАКІЭРЭ

Нарт тхэмадэжъти, Албэч шу гуп зыщлигъури зеклуэ ежъащ:

– Емынэ Жъаклэ и щхьэр къэтхьынщ, – жари.

Емынэ Жъаклэ нартхэ я биижьт, нартхэ къалъихьэурэ бэлыхь хидзэ зэпытт: я шыбз гуартэр яфлихуащ, клэс ищлурэ яфлихьари мащлэкъым. И ужь ихьэ щхьэклэ щлэмыхьэурэ Емынэ Жъаклэ и лъэужьыр клуэдыжырт.

– И лъэужь дытемыхьауэ къэдгъэзэнкъым, – жери арат Албэч щлэжъар.

Емынэ Жъаклэ псытлыгум тест: псытлыгум къыдэклауэ зеклуэм къалущлащ, къапэуври нарт шу гупыр къызэтрихъуэнщлащ, я шу пашэр – Албэч – уанэм ирищ, клэс ищри ежъэжэщ. Лъихьа щхьэклэ, и лъэужь техьэжэжэкъым: ялэщлэклири, псытлыгум техьэжэщ Емынэ Жъаклэ.

– Щлэщхъу къытщыщлащ: ди тхэмадэжъыр Емынэ Жъаклэ едгъэхьащ, – жари зеклуэм къагъэзэжэщ.

Албэч Емынэ Жъаклэ щихьам Албэч и щхьэгъусэр уэндэгъути, щлалэ къалъхуащ. Щлалэм Тотрэш флэащ. Дзэгъэшынэ шу закъуэклэ зэдъэжар Албэч и къуэ Тотрэшщ.

Тотрэш кыдэклуэтейри и анэм шыхьящ:

– Си адэм и клуэдыплэр кыызжелэ, – жери.

Фіэщлалэти, жримылэурэ зы гыи гыити дигьэклащ.

Шым шэсыф хьуа нэужь, и анэр хигьэзыхьящ Тотрэш:

– Си адэм и клуэдыплэ хьуар кыызжумылэмэ, Уащхьуэ, зысплэжынклэ! – жери.

– Уи адэм и клуэдыплэ хьуар уэри клуэдыплэ пхуэхьунуц, – кыжрилащ и анэм.

– Атлэми, кыызжелэ.

Щыхигьэзыхьым:

– Уи адэр Емынэ Жьаклэ ихьящ, – кыжрилащ, – Емынэ Жьаклэ и хэщлалэр зыщлэ шылэкьым, бгьуэтынукьым. Бгьуэтми, упэльэщынукьым – улъемыжьэ.

– Си адэр яхьауэ щлалэ клэн джэгум сахэтын? – жери Албэч и кьуэ Тотрэш шэсри гьуэгу техьящ.

Гьуэгу здытетым, мэз щлхьяуэ, гуо макь зэхихащ. Гуо макьыр кьуэ клуэцлым кыдэлукырты, Тотрэш кьуэм дыхьящ. Зылі кьуэ клуэцлым дэтц, зы шу джабэм клэрыхьэжауэ елъягьу. Шум шы лэдэжи илыгьц.

– Сыт кьэхьуар? – еупщлащ Албэч и кьуэр ллым. – Гуо макь зэхэсхати, кыдээдзыхьящ. Кьэхьуар кыызжелэ.

– Сыщэклуэнути, си шыр слъахьэри мэзым сыхыхьящ, – кыжрилащ ллым. – Мэзым сыхэтыху, си шыр яхуащ.

Щаклуэм и шыр кьуэм дэзыхуар шытхым ихьэжащ апщлондэху.

– Зыхуар пщлэрэ? – еупщлащ Тотрэш щаклуэм.

– Зыхуар Емынэ Жьаклэщ – нэгьуэщлым кызыкунукьым, – жрилащ.

– Сыкызылылъяем и лъэужь сытехьящ жыплэркьэ, – гуфлащ Албэч и кьуэ Тотрэш. – И хэщлалэ пщлэрэ? Гьуазэ укьысхуэхьун?

– Псытыгум тесц, – кыжрилащ щаклуэм. – Уезэгьынукьым: псытыгум и хьуреягьыр кьамыл мэзщи, псым узэпрыклими, кьамылым упхыкыфынукьым. Гьуазэ жыплэмэ, гьуазэ сыпхуэхьунуц.

– Кьэшэс абы шыгьуэ, – жилащ Тотрэш. – Си шым тлури дихьынуц.

Щаклуэр кыгьэшэсри, Тотрэш кьуэм кыдэклижащ, Емынэ Жьаклэ и лъэужьыр яхуурэ Псыжь лүфэ лухьящ. Псыжь лүфэ зы щлалэ щрихьэллащ. Щлалэр псым лъакьуащхьэклэ хэтц, бдзэжьей кыхедзри, и кхьуафэр ныджэм тесц.

– Мы щыплэм щхэ фыкыхья? – гужьеящ щлалэр. – Мыбы кыхья икыжыркьым, фи гьащлэр фужэгьужа?

– Псым дызэпрыдз, – жрилащ Тотрэш щлалэм. – Псым дызэпрыбдэмэ, адэклэ дэ ди лүэхужц.

Кхьуафэр псым хидзэри, щлалэм Албэч и кьуэ Тотрэшрэ щаклуэмрэ псым зэпришащ.

– Иджы уэ зы клапэклэ кьэув, сэ зы клапэклэ сыкьэувынщи, кьамылым мафлэ еддзынц, – жилащ Тотрэш.

Щаклуэр зы клапэклэ кьэуващ. Албэч и кьуэ Тотрэш нэгьуэщлэ зы клапэклэ уври, кьамыл мэзым лыгьэ ирадзащ.

Кьамылыр исурэ лүгьуэр уэгум щихьэм:

– Хэт кызыкуа? – Емынэ Жьаклэ кьэшэсащ.

Мафлэм илыгьуауэ кьажьэхыхьящ Емынэ Жьаклэ.

– Албэч зы щлалэ кыхуальхунуци, дзэгьэшына шу закьуэклэ еджэ хьунуц жыхуалар уэрмырауэ плэрэ? Уи адэм укьыклэлпыкылауц уэ слъагьур, – жери Емынэ Жьаклэ бжыщхэ дькьуакьуэ кьидзащ.

Бжыщхэ дыкьуакьуэм Тотрэш и лъапэм зыкьыщыхисащ.

– Бжыщхэ дыкьуакьуэр хьуакьым, Емынэ Жьаклэ! – жиладц Албэч и кьуэ Тотрэш.

– Бжыщхэ дыкьуакьуэр мыхьуамэ, шабзэр хьункьэ! – жери бжыщхэ дыкьуакьуэм шабзэшэр кьыклэлъидзащ Емынэ Жьаклэ.

Шабзэшэм Тотрэш ибгьуклэ зыкьыщыхисащ.

– Шабзэри хьуакьым, Емынэ Жьаклэ! – пидзыжащ Албэч и кьуэ Тотрэш.

– Шабзэри мыхьуамэ, аркъэныр ноклуэ! – жери Емынэ Жьаклэ аркъэн кьидзащ.

Албэч и кьуэ Тотрэш и плэ иклакьым: аркъэныр и пащхэ кьыщехуэхащ.

– Емынэ Жьаклэ, лыр щтамэ, мэуэщхуэ, – жиладц Албэч и кьуэ Тотрэш. – Сэ уэщхуэ си хабзэкьым. Ноклуэ! – И сагьындакьыр зэлуидзэри Емынэ Жьаклэ кьригьэпсыхащ.

И адэр кхьуафэм кьригьэтлысхьэри, дзэгьэшынэ шу закьуэр псытыгум кьытеклыжащ.

ТОТРЕШРЭ НАРТ ЗЭШИБЛЫМРЭ

Албэч и кьуэ Тотрэш псы тьуащлэм дэст. Бэлэрыгь и хабзэтэкьыми, псы тьуащлэм щызэрихуэ шыбз гуартэм, куэд лъандэрэ ещэ щхэклэ, нартхэр езэгьыртэкьым.

Нарт зэшибл шэсащ:

– Зыри зыхэмызагьэ шыбз гуартэр кьэтхунц, – жари.

Псы тьуащлэм дыхьэри, еплъаклуэурэ, шыбзыхьуэр ягьэбэлэрыгьащ, шыбзыр кьызэщлакьуэри псы тьуащлэм кьыдэклыжащ.

Шы лъэ макьым щьыр зэрыдэпсальэмклэ, Албэч и кьуэ Тотрэш кьыщлащ шыбз гуартэр зэрахур. Нэхуц хьуауэ, зызэщлиузадэри, Тотрэш кьэшэсащ, шыдыгум ящыхьэри зы шэ яхидзащ: зэшиблым я зыр кьригьэпсыхащ Тотрэш идза шабзэшэм. Шыдыгум я ужь иувауэ ихуурэ, етлуанэшэри яхидзащ: шыдыгум ящыщ зы кьригьэпсыхащ етлуанэшэми. Зэшиблри кьригьэпсыыху, шыдыгум я ужь иклакьым Албэч и кьуэ Тотрэш: зэшиблыр кьригьэпсыхри и шыбз гуартэр тьуащлэм дихуэжащ...

Нарт зэшиблыр Тотрэш щуиклам деж щыщлалъхьэжри я кхьэм тьуащхэ тращыхьыжащ. тьуащхьыблыр Кьурей губгьуэ итц, тьуащхэ зэшиблклэ йоджэ номи.

Таурыхъхэр

ХЪЭТУ Пётр

ТЭТЭРХЪАН ЯБГЭМРЭ ЗАУРКЪАН ШАБЗАУЭМРЭ

Щылаи-щымылаи ар, ауэ, зэрауэтэжымкIэ, зы къяужэ гуэрым дэсащ, жи, щIалэ ахъырзэман, ЗауркъанкIэ еджэу. Ар икъяукIэ лъэрызехъэт, шыгъэ-лIыгъэкIэ, псом хуэмыдэу шабзэрыуэнкIэ къяитекIуэ хэкум имысу. Ар хъарзынэт, ауэ сыт хуэдэ зэпеуэ хэмыхъами, зыгуэрым фэбжь тримыдзауэ — и Iэ, е и шхулъэ, е и дзажэ-налъэ имыкъяутауэ, и блыпкъ е и шхужь иримыгъэпкIауэ Зауркъан къяихэкIыжыртэкъым. Абы щхъэкIэ и хъэрхуэрэгъу куэдым фIыуэ къяалъагъуртэкъым. ПщIэшхуэ къязэрыхуамыщIым гу щылыгъитэм, и адэми: «ТIэкIу увыIэ, щIалэ!» — щыжиIэм, зыгъэса и атэлыкъым деж егъээзэж. И къяаныр нэщхъейуэ къяхуепсыхыу, гукъыдэжыншэу фIэхъус къящрихым, атэлыкъым занщIэу къягурыIуащ абы гукъеуэ гуэрхэр зэриIэр. ИкIи, и гукъыдэжыр къяилэтыжын мурадкIэ:

— Уей, си къяну, уей, си нэху, щхъэ апхуэдэу узэхэлъ? КъязэхъэлIэ, уиIэм, щэху, къясхуэIуатэ уи гухэлъ, — жери зыкъяхуегъазэ.

Зауркъан и упщIэр хъэзырти:

— Си дотэ, — жи, — уэ куэдым сыхуебгъэсащ, куэдми сыхуэбушщиящ, ауэ зы къязжумыIэу къяэбгъэнащ: цIыхухэм пщIэ къясхуащIын щхъэкIэ сыт сщIэн хуейр?

— Зыри пщIэн хуейкъым, си къян. ПщIэ къящIыпхуамыщIын умылэжыи зэфIэкIащ. ЦIыхум я жагъуэ умыщI, гуапэу яхыхъэ, гуапэу къяхэкIыж. Гуапагъэм пщIэ щIэптыркъым, ауэ псэкIэ къяулей урохъу; зыльэмыкIхэм щIэгъэкъяуэн яхуэхъу. Уи напэр хужьрэ уи щэныр дахэмэ — абы нэхъыфI сыт щыIэ?! Псапэр — насыпщ. Сэмышхуэдэ дыдэу бжезмылами, си къян, Iэджэрэ уэсIуэкIащ...

— Мис иджы къязгурыIуащ, — жиIащ Зауркъан, зэхэуфауэ щыта и нэгур зэхэкIыжауэ. — Зэпеуэхэм текIуэныгъэ къящысхъэмэ, псоми пщIэ къясхуащIын си гугъащ. ЦIэрыIуэ сыхъуащ, ауэ а текIуэныгъэхэр къясхъын щхъэкIэ, гу лъызмытэжу, куэдым я жагъуэ сщIащи, си цIэр фIыкIэ жалэркъым... Сабийхэр си цIэмкIэ ягъэшынэ... Си ныбжьэгъухэм зыкъясщадзей... Иджы, дотэ, си напэр сымытхъэщIыжу хъунукъым. КъязжеIэ лъэпкъым къяхуэщхъэпэн IуэхуфI зэрызлэжыну щыкIэр, си цIэр фIыкIэ Iун хуэдэу, зи жагъуэ сщIа нэгъунэ пщIэ къясхуащIын щхъэкIэ.

— Ей, си къян, Iуэхушхуэщ уи Iуэхур, Iуэхушхуэ, — жиIащ атэлыкъым. — ЦIыхум и жагъуэ пщIыну тынщ, ауэ уифI къяипшэжыну гугъум я гугъужщ.

— НтIэ, дотэ, хэкIыпIи Iэмали щымыIэжу ара? — къягузэващ Зауркъан.

– Iэмал зимыIэжыр ажал закъуэрщ, си къан. Абы акъылкIи, къарукIи, мылъкукIи упэлъэщынукъым, псэ зыIуту абы фIэкIыфаи щыIэкъым. Уи напэр зэрыптхьэщIыжын Iэмалу щыIэри зы закъуэщ, си къан: а ажалым утекIуэнырщ...

– Ар дауэ, дотэ?.. Абы фIэкIыф щымыIэуи жолэ, сэ дауэ абы сызэрытекIуэнур?

– Сэ жыхуэсIэ ажалым псэ Iутщ, абы и цIэри Тэтэрхъанщ. Ар, пэж дьдэу, ажал пэлъытэщ, бзаджагъэр и нэIурыдзэу мэхъашэщ, хъуагъэцагъэрызекIуэщ, абы пэлъэщыфаи къэхъуакъым, ауэ уэ нэгъуэщI хэкIыпIэ уиIэкъым – утекIуэн мыхъумэ.

– Хъунщ, дотэ, Тэтэрхъан жыхуэпIэм сытекIуауэ сощIри, абы щхъэкIэ си напэр тхьэщIыжа хъуну, пщIэ къысхуащIу, си цIэр фIыкIэ Iуну?

– Iунущ, си къан, пщIэи къыпхуащIынущ... Хэщыпыхъауэ щIалэфI куэд ди хэкум иришри, пщыIыпIэм иригъэуващ Тэтэрхъан. Уэ абы щыгъуэ уцIыкIуащи, а Iуэхум зыри хэпщIыкIыркъым. Ди щIалэ хахуэ куэд ежъат, лыгъэкIэ е бзаджагъэкIэ абы текIуэу, ди цIыхухэр пщыIыпIэм кърашыжын мурад яIэу, ауэ зыми къагъэзэ-жакъым... Уэ иджы, зауэлI хахуэ къыпхэкIауэ, лы икъугъэ ухъуащ. СызэреплъымкIэ, и чэзур уи деж къэсащи, ди цIыхухэр Тэтэрхъан ябгэм къыIэщIэбгъэкIыжрэ хэкум къипшэжыфмэ, дунейм утетыху абы нэхърэ нэхъ IуэхуфI лъэпкъым хуэблэжынкъым.

– Дэнэ а Тэтэрхъан ябгэр къыщызгъуэтынур? Дэнэ щыIэ абы и хэщIапIэр? – занщIэу ежъэн хъэзыру, гушхуауэ къэпсэлъащ Зауркъан.

– Ар, быдапIэшхуэ иIэу, тенджыз Iуфэ Iусщ... – къригъажьэщ атэлыкъми, и къаным гуригъэIуащ абы къыпэщыль гъуэгуанэр зэрыжыжъэри, зэрыхъэлъэри, Тэтэрхъан и быдапIэм узэрекIуэлIэну щыIкIэри, хуигъэIуащ бзаджагъэ гуэрхэми.

Зауркъан, псори къыгурыIуауэ, ежъэну хъэзыр щыхъум, иужь псалъэу атэлыкъым мыр къыжриIэжащ:

– Тэтэрхъан ябгэ къудейкъым, си къан, «Бажэ» жалэу, абы цIэ лей ауэ сытми фIащакъым. Хуэсакъын хуейщ и хылагъэхэм. КъищынэмыщIауэ, удыгъи хэлыщ. ЗыкIи упэмылъэщыжу, и удыгъэ-къапхъэным упэщIэхуэ хъужыкъуэмэ, мис мы хъэзыр нэпщIым укъригъэлынщ. Мыбы дьуэ кIуэцIылыщи, къащти уи хъэзырылъэм илхъэ. Ауэ ар Iэмалыншэ мыхъуауэ къыумыгъэсэбэп.

– Дауэ ар къызэрызгъэсэбэпынур?

– Къипхыу зэпыщIыкIыну аркъудейщ...

Арати, Зауркъан лыгъэ зэрихъэну ежъащ. И гъуэгуанэ кIыхъым куэдрэ тета, мащIэрэ тета, сытми, лъэпощхъэпо куэди, псэзэпылхъэпIэ мынэхъ мащIи къызэринэкIауэ, зы зэман зэ нос Тэтэрхъан и лъапсэм. БыдапIэм и куэбжэшхуэм тоуIуэри, хъумакуээхэм, «ухэти, усыти» жамыIэу, дагъэхъэ. Зауркъан и къарапщIэр ирехулэ унэ дахэ зэхэтхэм я нэхъ иным, Тэтэрхъан и уардэунэу къыщыхъуам. Джэнуи хунэмысу, хъэрхъупым ещхъу,

кЪуэлэнпщІэлэну зэщыхуэпыкІауэ зы лыжь цЫкІу кЪыщІокІри, кЪеблагЪи жимыІэу, сэлам-чэлами хэмыту, кЪоупщІ:

– Сытым укЪытхуихЪа, щІалэ? – жери.

– Сэ си хэкуэгъухэр пщЫлыпІэм кЪисшыжыну сыкЪэкІуаш! – пхъашэу кЪэпсэлъащ ЗауркЪан.

– ИкЪукІэ мурад хЪарзынэщ, – кЪыфІэмыІуэху-кЪыфІэмыІуэхуу жиІащ «хЪэрхъупым». – Ауэ, пщІэрэ, а уи мурадыр кЪохъулэн щхЪэкІэ, япэщЫкІэ ди зиусхъэным утекІуэн хуейщ. Ар икЪукІэ зауэлІ ябгэщ, Іэлъхъэм щтэгъуэ кЪуимыту, уи щхЪэр фІихынурэ ежьэжынущ. Ауэ, пщІэрэ, ди зиусхъэныр икІи икЪукІэ гумашІэщ. АпхуэдизкІэ гумашІэщи, а укЪызытекІухЪа уи хэкуэгъухэр зыуи кЪыщымыхъуу кЪуитыжынущ, и щхЪэр уи кЪамэ жанымкІэ хуэбупсмэ.

– АфІэкІа хэмылЪуи? – игъэщІэгъуаш ЗауркЪан.

– АфІэкІа хэмылЪу-тІэ...

– НтІэ, абыщыгъуэ... – жиІэри, адэкІэ кЪыпимыщэу, зытэлайкІэ зыщІэгупсысыкІащ ЗауркЪан: «Зауэ-банэм сыхимыгъэкІыу кЪы-зэпысчаш мы гъуэгуанэ кІыхъыр, кЪаруи-псэруи кЪысхуэнэжакЪым... Зызгъэпсэхунуи зэман симыІауэ, аргуэру псэзэпылъхъэпІэ щхЪэ сихъэн хуей? Іуэхур тыншу щызэфІэкІынукІэ, сеуэнщи хуэ-зупсынщ мыбы и щхЪэр». ИкІи абы быдэу триухуаш. – НтІэ, абы щыгъуэ сышэ уи зиусхъэным деж, хуэдупсынщ и щхЪэр...

ЗауркЪан ар жиІэщ, и кЪарашІэм кЪепсыхщ, зэрегуакІуэу иутЫшщри, «хЪэрхъупым» и ужь иуващ.

ЗыщІаша уардэунэм кЪуэлэнпщІэлэну хуэпа пщЫлхэр щІэшт. Хэти бажэм хуэдэу загъазэу щызэхэзэокІуэ, хэти, ужьэм хуэдэу щабэрыкІуэрэ щэхуу, хэти мыхэр лъэгум еІусэрэ, жышІэу, хъэндырабгъуэм хуэдэу щызолъатэ. Пэшыбжэ кЪэс хЪумакулитІ Іутщ. «ХЪэрхъупым» ЗауркЪан пэшышхуэ гуэрым щІешэри, кЪыжреІэ:

– ЗэкІэ мы хЪэщІэщым зыщыгъэпсэху. УкЪэмэжалІэмэ, мы уэзджынэ щхЪуантІэ цЫкІур кЪэгъэзу – пшхыни узэфэни кЪыпхушІахъэнущ. Зэш кЪыптеуэмэ, мы уэзджынэ плъыжь цЫкІум еуи, хур хЪыджэбзхэр кЪыщІыхъэнурэ уи зэш трагъэунуш – кЪэфэнуш, джэгунуш, макЪамэ, уэрэд гуакІуэхэм урагъэдэІуэнуш... Ди зиусхъэным и щхЪэр бупсыну хЪэзыр ухъумэ, мы уэзджынэ фЫщІэр кЪэгъэзуи, ар кЪыщІыхъэнуш.

Ар жиІэри «хЪэрхъупым» зигъэбзэхыжаш.

ЗауркЪан зыкЪиплъыхъмэ, хЪэщІэщыр кЪабзэлъабзэу зэлыІухаш, хуабжъуи кЪулейш: дыщэпс зытегъэлъэда унэлъащІэ гъэщІэгъуэнхэр щІэтщ, лъэгум алэрыбгъу зыкЪизыххэр илъщ, блынхэм Іэщэ зэмылэужыгъуэхэр фІэлъщ, гъуэлъыпІэшхуэм Іэнэ хЪурей цЫкІу бгъэдэтщ. Абы уэзджынищ тетщи, ЗауркЪан япэу кЪиштэну уэзджынэр дэрами кЪыхуэщІэркЪым. ЩІалэр таучэлыншэу заулкІэ и пІэм итащ, итІанэ, зэуэ гушхуауэ, уэзджынэ фЫщІэмкІэ Іэбаш. И Іэр абы щыхуихъым, «хЪэрхъупым», дамэдазэу кЪыгъэна бжэм и щхЪэр кЪыкЪуегъэжри, кЪыжреІэ:

– Зауркъан, уэ гъуэгу утеташ, усабэ защІэщ, Іупхъуэ зылуль мо бжэм щІыхъи, зыкъэтхъэщІ-зыкъэлъэщІи, итІанэ пщІэнуІами щІэ, армышъумэ емыкІуц ІэмытхъэщІ-напэмытхъэщІу ди зиусхъэным и цхъэр бупсыну.

Ар жиІэри зигъэбзэхыжащ «хъэрхъупым». Зауркъан хуабжъу игъэщІэгъуащ, мы «хъэрхъупым» си цІэр дэнэу пІэрэ кыщищІар, жери. ЩІалэм дэнэ щищІэнт и цІэмрэ теухуа хъыбархэмрэ абы япэ иту кыызэракІухъыр! Хъэрхъупыфэ зриплъа лыжь цыкІум и жылэ игъэзащІэу, кІуэри зыкыигъэщІыІэтыІащ, къабзэуи зызэпилъэщІыхъыжащ. Іэнэ цыкІум кыыбгъэдыхъэжу, аргуэру уэзджынэ фыщІэм шыІэбэ дыдэм, «хъэрхъуп» гуэрыр, бжэм и цхъэр кыыкъуигъэжри, къэпсэлащ:

– Ди зиусхъэныр иджыпсту шыІэкъым, пщыхъэщхъэ кыигъэзэжыну аращи, апщІондэху уэ тІэкІу едзакъэ, зыгъэпсэху...

Зауркъан сыт ищІэжынт, уэзджынэ щхъуантІэр кыищтэри игъэзууащ. Асыхъэту кыщІэлъэта «хъэндырабгъуэхэм» Іэнэ пІимэ кІыхъышхуэр зэфэн-зэшхэнкІэ къауздэри, щІэлъэтыкІыжащ. Зауркъан фыгуэ шхэщ, фадэ тІэкІуи трифыхъыжри, тІэкІу ешауэ кыщыщыхъум, шабзэмрэ шабзалъэмрэ фІэкІа зыкІэримышыу, гъуэлъыпІэшхуэм итІысхъэри зригъэщІащ. Кыщыгушар етІуанэ махуэрщ, шэджагъуэхуегъэзэкІыу. Зауркъан щІэщхъу кыызэрыщыщІар и гум щІыхъауэ здэщытым, «хъэрхъупыр» кыщІохъэ:

– Сыт, Зауркъан, угупсысэу ущІыщытыр? КІуэи зытхъэщІ, зыкъэужыи, тІэкІу едзакъэ, итІанэ пщІэнуІами пщІэнт.

Зауркъан, зыри жимыІэу, кІуэщ, и напэм псы щІикІэщ, псынщІэу кыигъэзэжри, уэзджынэ фыщІэр кыищтащ.

– АлейкІэ уэзджынэр умыгъэзу, ди зиусхъэныр нышэдибэ жыгуэ дэкІащ, кыщыкІуэжынури пщэдей пщэдджыжьырщ, – жиІащ «хъэрхъупым». – Уэ апщІондэху зыгъэпсэху... Ухуеймэ, цыгъын псынщІагъуэ кыпхуезгъэхынщ.

– Хъэуэ, сыхуейкъым.

– Хъунщ, узэрегуакІуэщ, – жиІэри, «хъэрхъупыр» щІэкІыжащ.

Зауркъан слот ебгъэщІэжынуыр, уэзджынэ щхъуантІэр кыищтэри игъэзууащ, арыххэу, «хъэндырабгъуэхэм» Іэнэр кыыхуауздэри, щІэлъэтыкІыжащ. Зауркъан фыгуэ шхэщ, ауэ фадэм, игъэжеину шэч ищІри, еІусакъым. Пщыхъэщхъэшхэри зэфІэкІащ фадэншэу. Зауркъан зэшыр кыщытеуэм, уэзджынэ пльыжьым еуащ. Асыхъэту бжэр зэІукІри, абдеж къежьэу шыта нэхъей, хур хъыджэбзхэр, псым щес къазу зекІуэу, кыщІыхъащ икІи, я макъами, я къафи зыуэ, зыкъагъэлъагъуэу щІадзащ. Мыхэри, «хъэндырабгъуэхэм» ещхъу, къуэлэнщІэлэну хуэпат, ауэ я шылэ бостейхэр апхуэдизкІэ пІащІэти, абыхэм кыызэпхыщ Іэпкълъэпкъ зэкІужхэм Зауркъан ягъэпІейтейрт. ИгъащІэм апхуэдэу гъунэгъуу цыхубз Іэпкълъэпкъ зымылъэгъуа мо щІалэ физкъэмышэм, и нэр здыхъынуыр имыщІэу, зыкъомрэ шыса нэужь, есэжри, укІытэншэу нэкІэ ишхыу щІидзащ. Илъагъу дахагъэ къомыр и гум хыхъэщ, макъамэми гъэщІэгъуэну

игъэудэлури, зэрыхъуар имыщІэу, здэщысым ІэфІу Іурихаш. Жэщипщ-махуищкІэ жеяуэщ кыщыгушыжар. ИкІи, и мыхъэлу, хуабжыу къехъэлъэкІыу къэтэджри, щхъэхыпэурэ кІуэри и напэм псыщІикІаш. КъыщыщІыхъэжым зэуэ гу лъытащ и зекІуэкІэм зэрызыхъуэжам: моуэ-щэ псынщІагъэ хэлърэ шабэрыкІуэу. «Ей-ехъ! — кыыхэкІиикІаш Зауркъан. — Мыр дотэ зи гугъу кыыхуищІауэ щытаудыгъэ зыхэлъ Тэтэрхъан и бзаджагъэщ! Мыбы и нэщыпхъуэлъэхъум сылэщІэкІыу, и щхъэр хуэзмыупсмэ, сэри хъндырабгъуэм хуэдэу къэслъэтыхъу щІэздзэнкІэ хъунуц!» — жиІэри, уэджынэ фІыцІэр кыищтэну Іэбаш. АрщхъэкІэ, кыыздикІари кыыздихуари имыщІэу, «хъэрхъупыр» кыыбгъэдэхутэри, кыигъэувыІаш:

— Ди зиусхъэнырщыІэкъым, Зауркъан, ауэ мыгувэу къэкІуэжын хуейщ... ИтІанэ, сыт апхуэдизу укъыщІэгузэвар? УщІэпІащІэр сыт абы и щхъэр бупсыну? Ди зиусхъэным хуит укъешІ иджыри зыбгъэпсэхуну, мы хъэщІэщми ухуеиху ущІэсыну...

— Сэ мыбы сыщыхъэщІэну сыкъэкІуакъым! — пхъашэу къэпсэлъаш Зауркъан, «хъэрхъупым» и псалъэр Іэпиуду... — Е иджыпсту Тэтэрхъан и щхъэр хуэзупсынщ, е иджыпсту дыдэ мы фи быдапІэм дэсхэм къэзэуатыр ещІэкІынщ!

— Мыпхуэдизу укъэмыгубжъ, Зауркъан. Ди зиусхъэным хъэщІагъэ кыуихыр ущимыгуапэкІэ, уежъэжыну ущыпІащІэкІэ, абы хуитыжыр уэращи, мис, узыхуей уэджынэр къащти еуэ...

Зауркъан, куэдрэ мыгупсысэу, уэджынэ фІыцІэр кыипхъуатэри игъэзууаш. Асыхъэтуи хъэрхъуыфэ зриплъа лыжъ цІыкІур пкІауэм хуэдэу дэлъейщ, зыщхъэпридзри, зауэлІ Іэчлъэчу и пащхъэ кыиуващ. Зауркъан жиІэнури ищІэнури имыщІэжу щытти, модрейр къэпсэлъаш:

— Зауркъан, сэ сы-Тэтэрхъанщ... Уэ узэрызаулІ хахуэр зэхэсхати, уи губзыгъагъэри здынэсыр зэзгъэщІэн мурадкІэ тІэкІу узгъэунэхуащи, кыысхуэбгъэгъунщ. Сэ си псалъэ сытекІыжыркъым — уи хэкуэгъухэр къэзутІыпщыжыну укъэзгъэгугъащи, кыысхуэпщІэну тІэкІур бгъэзащІэмэ, мамыру дызэбгъэдэкІыжынщ. Иджы си щхъэр бупсыну ущыхъэзыркІэ, сэри сыхъэзырщ, — жиІэри, абдеж щыт шэнт лъахъшэ цІыкІум тетІысхъаш.

Зауркъан, зыри жимыІэу, и къамэ жаныр кърихри мо щхъэц ІувыфІ зытет Тэтэрхъан и щхъэр иупсыну бгъэдэуващ. Ауэ, сыт? Йокъу-йокъури, зы щхъэц наІыи хутегъэкІыркъым.

— Мыр зэрыгъушэр арагъэнщ щІэмыхъур. Сабын щыдгъахуэ, — жиІаш Зауркъан.

— Щыхуэ, Зауркъан, щыхуэ уэ, — арэзы хъуаш Тэтэрхъан.

Арыххэу зы «хъндырабгъуэ» кыыщІэлъатэри, жьакІэупсыр зыхуеину хъуар тегу, Іэнэ хъурей цІыкІу кыыбгъэдигъэуэври щІэлъэтыкІыжаш. Зауркъан сабын тхъурымбэ ищІщ, Тэтэрхъан и щхъэм фІыуэ щихуэри, аргуэру и къамэ жанымкІэ еІаш. АрщхъэкІэ, дэнэт! Зы щхъэщыпэ закъуи хутеупсыкІыркъым — гъущІ Іунэм хуэдэу быдэщ. Зауркъан, абы и щхъэцым зыкъомрэ еныкъуэкъуа нэужь, и гур кыыхигъэскІыкІыу, кыызэщІэувыІыкІаш: кыыщыхъуаш

и Іэм хэлъу шыта къарур хэмылбыжу, икІи ар Тэтэрхъан и удыгъэ-бзаджагъэм и Іэужьу. ЩІалэр а гупсысэхэм здыхэтым, Тэтэрхъан къэпсэлящ:

– НобэкІэ ар хъунщ, Зауркъан. Уэ куэдылуэрэ ужеящи, абы узэпкърихагъэнщ... Пщэдджыжь, Тхъэм жиІэмэ, жьы нэхъ пщІэгту, бупсынщ... Сабыныпсыр къызэжэхьу къызумыгъэкІухьу, мо зытхъэщІыпІэм тасрэ къубгъанрэ къыщІэхи, си щхъэр схуфІэхущІыкІыж, фІыуи зызгъэлъэщІыж.

Зауркъан зыри жимыІэу, пщылІым хуэдэу Іэдэбу, Тэтэрхъан и лъэлур игъэзэщІащ. Тэтэрхъан цыщІэкІыжым, ауаныщІу, мыри къридыжащ:

– А уи къамэри тІэкІу лъы, щІалэ, – жери.

Абы и псалъэхэм Зауркъан къагъэгубжьат, и бзэгупи къыпылъэдат: «Си къамэми си сэшхуэми я жанагъыр къэпщІэну ухуеймэ, щІакІуэкІапэ дызэдытегъэувэ!» – жриІэну, арщхъэкІэ, ар ириутІыпщыну хунэмысу, Тэтэрхъан зигъэбзэхыжати, дыджу ирикъухыжащ.

Тэтэрхъан и щхъэцым еныкъуэкъуурэ, и псэр пыхуу ешат икІи къэмэжэллати, уэджынэ щхъуантІэм еуащ. Іэнэ къыхуауздри, фІыуэ шхащ. ИщІэн игъуэтыртэкъыми, жьакІэупс Іэмэпсымэхэр зытет Іэнэмрэ тас-къубгъанымрэ, утыкум итти, зэщІикъуэжри зытхъэщІыпІэм щІигъэувэжащ. ИтІанэ, къарууншэ зэрыхъуам иризэгупу, и щхъэр здыхьыну имыщІэу, гупсысэу, къикІукІ-никІукІыу хъэщІэщым зыкъомрэ щІэтащ. ИужькІэ, уэджынэ плыжкъым еуэри, хур хъыджэбзхэм темэхуэ еплъурэ Іурихащ. Аргуэрыжьти, жэщиищ-махуищкІэ жеящ. Къызэщыури, и Іи и лъи дахэ-дахэу хуэмыгъэхъеижу, ерагъыу къэтэджащ, «хъэндырабгъуэхэм» я зекІуэкІэу зытхъэщІыпІэм кІуэри, и напэм псы тІэкІу щІикІащ. Къыгъээзэжу, уэджынэ фІыщІэм щыІэбэм, и пащхъэм къыхутащ езы Тэтэрхъан: «Си щхъэр бупсыну хъэзыр ухъуауэ ара?» – жиІэри. Модрейм, и щхъэр ищІа фІэкІа, зы псалъи къыхудэшеякъым. «Еуэ-тІэ, упс», – жиІэри Тэтэрхъан шэнт лъахъшэм тетІысхъащ. Зауркъан и къамэр кърихыну Іэбэри, и зэхуэдитІым нэси къыхуихакъым. Тэтэрхъан и удыгъэ-бзаджагъэр зэран къыхуэхъури, зауэлІ хахуэу Зауркъаным и къарур щІэкІат. Апхуэдэу цыхъум, Тэтэрхъан къэтэджри дыхъэшхыурэ жиІащ:

– Сыт мыгъуэр уи зауэлІ уэ, уи къамэ къудейр къыпхуихыжыркъым. Уэ си щхъэ бупсыни щыІэкъым, ауэ щыхъукІэ, дызэрызэгурьуар бгъээщІакъыми, уи хэкуэгъухэри хуит сщІыжынукъым. Абыхэм я нэхъыбэри уэ пхуэдэщ: зэрызакъыфІэщІыжым фІэкІа яхэлъ щыІэкъым, гугъу емыхъу, лъэпкъым хуэщхъэпэн Іуэху ялэжьыну, абыкІи цІэрылуэ хъуну хэтхэщ. Ауэ апхуэдэхэм зыри къехъуллэркъым, напэтех хъу мыхъумэ. Мис иджы уэри си бжъым укыщІэхуащи, «хъэндырабгъуэ» зыфІэпща си пщылІ жыІэщІэхэм дяпэкІэ уахэтынущ.

Тэтэрхъан ар жиІэри, иыгъ дыщэ уэджынэ цыкІур игъэзуащ. Асыхъэту къыщІэлъэта пщылІ «хъэндырабгъуэхэм» яжриІащ:

«Мыбы и Іэщэ-фащэр дяпэклэ нэхъри кытехьэлъэнущи, и Іэщэри клэрыфх, и фащэри щыфхи, фи щыгъынхэм хуэдэклэ фхуапэ».

Арати, Зауркъан клэрыла къамэри, сэшхуэри, фоклэщӀри, гъуэлъыпӀэм деж клэрыта шабзэри, шабзалъэри блыным фӀадзэри, езым, Іэпэклэ кърашэклэ сабийуэ, и Іэпэ зырызыр яубыдри, «Іым» жимыІэфу, щӀашащ. Езыхэр зыщӀэс унэм яшэу, я щыгъыным хуэдэклэ яхуэпэну щӀыбым кыщӀэклауэ здэклауэм, гъуцӀ хъар зы хэль щӀыунэм и щхьэгъубжэм кыдэклӀиикӀаш Зауркъан и хэкуэгъу щӀалитӀ:

— Уэр гуэрым ди лъэпкъ напэр тепхащ! Дэ тӀур, Іэхуэльэхъу дащӀауэ, Тэтэрхъан и щӀыунэм дыщӀисыр, жыІэщӀэ дыхуэмы хъуу, дыпэщӀэувэри дезэуати аращ. Ар бзаджагъэклэ кыиттекӀуаш. Уэ пхуэдэу жыІэщӀэ хъахэр — и пщылыпӀэм ит ди лъэпкъэгъухэр тынш цыкӀуу кызышыжыну зи гутъахэр — зыкъэмынэ и лыщӀэщ: хэт «хьэндырабгъуэу» унэм щӀэтщ, хэти вым хуэдэу мэлажьэри губгъуэм итщ, хэти мэзым пхъэ кыщӀэш, хэти псым тетщ, бдзэжьей йощэри... ЗыкъэщӀэж, щӀалэ! Уэ иджыри лыгъэ гуэрхэр кыыпкъуэкӀыну дыпщогугъ!

Арати, зылыгъа нэщыпхъуэр кызытридзыжа нэхъей, абдеж Зауркъан и щхьэр зэуэ бзыгъэ дьдэ мэхъуж, и хэкуэгъу щӀалэхэм я псалъэм къару кыыхалъхъэж, и атэлыкъым къритауэ щыта хъэзыр нэпщӀри игу къокӀыж. Куэдрэ мыгупсысэу, и Іэпэ зырызыр зылыгъ «хьэндырабгъуитӀыр» зериудэклӀщ, хъэзырыр кърихри зэпищӀыкӀаш. Хъэзырым илаа дыуэр къихури щӀым теуаш. ЩӀым зэрытехуэу къауэри мафӀэмрэ Іугъуэмрэ кыдрихуеящ. Абдеж Зауркъан зэуэ кыІурыуаш и адэжь лъахэм и Іугъуэ-мафӀэр, зыхищӀаш езым хэльа къарум хуэдищӀэ кызэрыхэхъуар. Зауркъан пкӀэри щӀыунэм хэль гъуцӀ хъарыр зэ еІэгъуэм кыыхитхъщ, и хэкуэгъуитӀым я Іэхуэльэхъухэр икъутэри, ахэри хуит къищӀыжащ.

— Иджы, — жиІаш Зауркъан, — си гъусэу псынщӀэу фынажэ Тэтэрхъан и уардэунэ хьэщӀэщым. Сэ си Іэщэр абы щӀэлъщ, фэри Іэщэ щывгъуэтынщ.

Щыри зэгъусэу зыщӀэлъэда уардэунэм къащыпэува хъумакулэуэхэр, зыуи къащымыхъуу, зэбградщ, хьэщӀэщым щӀэлъадэри Іэщэклэ зызэщӀауэдащ. Зауркъан уэзджынэ фӀыщӀэр къипхъуатэри игъэзууаш. Арыххэу, Тэтэрхъану зауэлӀ ябгэр я пащхьэм къихутащ. Абдеж сэшхуэ зауэр яублэри, Тэтэрхъан ябгэр щыми яхухэмыгъащӀэу, зауклэ зэрызехъащ. Зауркъан и сэшхуэм и хьэлаагъыр щызыхищӀэм, и уэгъуэ къэси нэхъ кыщытехьэлъэм, къэшынэри, щӀыбым къафӀыщӀэжащ. Дыщэ уэзджынэм еуэри, быдапӀэм хъумакулэуэрэ зауэлӀу дэтыр «сархъ» жиІэу кызэхуэсащ.

— Феуи, мыхэр хэвгъэбагэ! — унафэ яхуищӀри, езыр фийщ, кыІульэда и шым зридзри, макулэ-мэлей, быдапӀэм дэжри губгъуэм илъэдащ.

Зауркъан, плъэмэ, и хэкуэгъуитӀым, къапӀэнхэм хуэдэу хэлъэдауэ, дзэ фӀыщӀэр хьэдэлъэмыж зэтращӀэ. Зауркъани, и хъэзырыр

зэпищлыкыу и адэжь лъахэм и лугъуэ-мафлэр кызырылурыуэ лъандэрэ и акъылым кыихъэжати, мы щлалэ мэхъашэ ахъырзэман-хэр мыбыхэм зэклэ япэлъэщынщ, жи́лэри, езыри зэрымытласхъэр кыигъэлаагъуэу, Тэтэрхъан клэлъыпхъэращ. Мор жыжьэ нэсатэ-къым. Зауркъан, клуэрыклуэм тегу, и шабзэр зэлуидзэри иутыпщаш. Шыр щыщлиуклыкым, Тэтэрхъан щхъэпридзащ. Ар къэтэджы-жыху, нэсри, сэшхуэмклэ и щхъэр флихыну зишэщла къудейуэ, мо удыгъэ зыхэлъым, пклауэм хуэдэу лүльейкщ, зыщхъэпридзри, бажэ цыплъ зыкыищлэщ. Зауркъан, къэхъуар кыгурымылуэу, жьэклэ плъэуэ щытыху, бажэр — тхъытхъытхъ — мэзымклэ щлэпхъуаш. Бажэр абы нэсыным лъэбакъуэ щэ ныкъуэ хуэдиз илэжу, Зауркъан зыкыищлэжщ, и къарапщлэм елъэдэкъауэщ, клуэрыклуэм здыте-тым, аргуэру и шабзэр зэлуидзэри, бажэр кыыщызэплъэкл дьдэм ирихъэллэу иутыпщаш. Ар бажэм и нэ лъэныкъуэм техуэри, щхъэ щлыбымклэ щызэпхыкыжащ. Бажэр, пклауэм хуэдэу, лъагэ дьдэу кыдэлъейщ, щэ-пллэ зыщхъэпридзри, щлым къэмыс щлыклэ, гын фэндьрэм хуэдэу къауэри, лугъуеймрэ сырымэ бзаджэмрэ кыих-ригъэхащ. Арати, Тэтэрхъан ябгэм и псэр абдеж щинащ.

А псор жыжьэу зылъэгъуа губгъуэрылажьэхэри мэзырыла-жьэхэри къэгущхуэри, мо ящлэнур зымыщлэжу къэна я хъумаклуэ-клэлъыплъаклуэхэм зэуэ ятеуэри, я лэщэр кытрахаш. Гуфлэгъуэр ялэу ахэр Зауркъан кыыхуэжэрт: «Тэтэрхъан ябгэр щылэжккъым!.. Уд бзаджэр клуэдыжащ!.. Иугъащлэ хуитыныгъэр кыитхуэзыкыа ди Зауркъан!» — жалэу кыихэкклииклэху.

Зауркъан абыхэм ежьэу щымыту, быдаплэмклэ фынажэ, жыхуилэу и лэр яхуищлри, езыми абыклэ и шыр иунэтлэщ. Нэ-мэ, зауэ гуащлэр йоклуэкл: тлэклэ ешахэми, и хэкуэгуэитлым, къэ-мылэнджэжу, ялэщлэль сэшхуэ тлурытлыр уафэхъуэпсклым хуэ-дэу ягъабзэ. Зауркъан, сэшхуэ кыихаклэ яхэмылъадэу, и шабзэр псынщлэу зэлуидзэри шабзэшэр иутыпщу хуежьащ, дэтхэнэ зыми зауэллипщл иригъэгъуэлъыкыу. Тэтэрхъан и пщылыплэм итахэр зи щхъэхуитыныгъэм щлэзэухэм къахыхъэжри, мо зэи хамыгъэщла дзэ флыщлэм, куэдрэ емыллаллэу, думпыр кыхрагъэхащ.

Зауркъан пщылыплэм къришыжахэр и гъусэу и хэкум иджы-ри къэсыжатэккъым, жи, абы зэрихъа лыгъэм и хъыбарыр жылэм щызэлъащлысам. Пэжри пщыри зэхатхъуэу, жалэрат: теклуэныгъэр къахъауэ, къагъэзэжын хуей щыхъум, Тэтэрхъан и мылькур къахуэщлэмыкъуэу зы мазэ псоклэ гувэжахэщ, сытми, шиплэ зыщлэщла, тажджэшхуэхэр зытетыж гу щэ ныкъуэм ахэр ерагъ-мыгъуейуэ ирагъэзагъэри кыыздашэжащ.

Арати, Зауркъан и мурадыр къехъуллэщ — и лъахэгъухэм ядеж и напэр щитхъэщлыжащ, и хэкум и мызакъуэу, нэгъуэщл щлыплэхэми и флыщлэ щылуаш, лыхъужь уэрэди хузэхалъхъэжащ.

Ауэ гъэщлэгъуэныракъэ, Зауркъан шабзауэр Тэтэрхъан ябгэм зэрытеклуар пщылыплэм ита и хэкуэгуэ псоми я гуапэ хъуа-ккъым. Псом хуэмыдэу, «хъэндьрабгъуэхэрат» гужьейгъуэ кыы-зылъысар. Пытлытлыр я махуэрэ я занщлэр я гъуэгуу, абыхэм зыгуэ зрачати, езы Зауркъан дьдэ, и къарапщлэм тесу, клэлъыпхъэрами,

ялъэщІыхьэнтэкъым, жи. Абы и ужькІэ цІыхум гушыІэу щІадзаш, жи, хьэндырабгъуэ уи лъэгум щыпхуэмэ, нэхъ жэр ухъунуш, жаІэу. Куэдми ар я фІэщ хьуаш.

МЫЩІЭ ЗЫФІЭЩІА ДЫЩЭ ЛЭРЫПС

1

Пщы зекІуэлІ цІэрыІуэ гуэрым къуиш иІэт. НэхъыжьытІыр, унагъуэ хьужахэу, щхьэхуэ защІауэ псэухэрт. НэхъыщІэр физкьэ-мышэт, и чэзур фІыуэ фІихуами. Зэкъуэшищри зауэлІ хахуэт. Ауэ нэхъыщІэр – Жыраслъэн – зыбжанэрэ зекІуэ щыІа нэужь, зытеуэхэр, лей зраххэр фІэгунэхь хьужа, тхьэм ещІэ, сытми, афІэклА емыжьэжыну триухуэри, тІысыжащ. И къуэш нэхъыжьхэм Іуэху къыщашІым: «Фи гущІэгъуншагъэр сигу техуэркъым, сэ апхуэдэу сыпсэунусыхуейкъым», – яжриІащ. Арыншамиар, пщІантІэмикъуа-жэми дэмызэгъэжу, и цІэми емызэгъыжу, илъэс зыбжанэ хьуауэ зы гурыгъуз гуэрым ихьырты, и адэ и пщІантІэжь дэшэсыкІри, и занщІэр и гъуэгуу, ежьэжащ, езыр щакІуэ Іэээти, зекІуэ семыжьэ-ми, шхын щхьэкІэ сылІэнкъым, жери.

Теуэгъуэ зыбжанэ зэпичауэ, и гъуэмылэри иухарэ ешауэ, зыгуэр къэсщэкІунщ, жиІэу, мэз мыщІыху гуэрым пхыкІрэ пэт, шым зэрытесу кІуэцІрыхури мащэ гуэрым ихуаш. Арыххэуи и зэхэщІыкІыр фІэкІуэдащ. Зы зэман зэ къызэщоужри – и шыр мэхъуакІуэри хьун кІырым хэтщ, езыр, уанэр и пІэщхьагъыу, и щІакІуэм тельщ. Къыщолъэтри зыкъеплъыхь: зыхыхьа мэзырай хуэдэщ. «Зызгъэпсэхуну сыгъуэлъати, мащэм сихуауэ пщІыхьэпІэу слъэгъуауэ аращ», – жиІэри зигъэхьэзырыжщ, шым шэсыжри къежьэжащ. МэжалІэу, псы хуэлІэу зыкъомрэ мэзым пхрыкІа нэужь, псынащхьэ къе-лъагъури къоувыІэ. Псынэм и хьурегъкІэ хьэкІэкхъуэкІэ лъакъуапІэщІэ Іэджэ иІэт. Мыбдеж хьэкІэкхъуэкІэр псафэ къакІуэу аращ, жиІэу шым къепсыхрэ зыкъиплъыхьмэ, бгынэжаифэ зытет щакІуэ унэ цІыкІу къелъагъури, абы щІохьэ. Пэж дыдэу, ар сабэм иуэжа, бэджыхъым зэщІищтэжа, куэд щІауэ цІыху зыщІэмыхьэжа унэ цІыкІут. Пэш кІуэцІыр кІыфІми, хэплъагъукІырт абы щІэтхэр. Пхьэ гъуэлыпІэ лъагэр тепІэнщІэлыныншэт, Іэнэ лъакъуищым-рэ шэнт лъахьшэ цІыкІухэмрэ щхьэпрыдзыжауэ планэпэм щызэ-телът...

Жыраслъэн, мыр зэкІэ щхьэегъэзыпІэ схуэхъуну къыщІэкІынщ, хьэкІэкхъуэкІэри пэрыхьэту зэрыщыІэр наІуэщ, жиІэщ, унэ цІыкІум къыщІэкІыжри, шым уанэр къытрихаш, илъахьэри хьун кІырым хигъэхьаш. Езыр, зэрыщэкІуэнум зыхуигъэхьэзырри, мэ-зым жыжьэу хыхьаш.

ПщыхьэщхьэхуегъэээкІыу кыигъэээжащ, еша-елларэ зы пшэ-рыхьы ІэщІэмылэу. И псылэр нэщІ хьуати, псынащхьэм Іухьаш. Псынэ ежэх цІыкІум и Іуфэм, и жьэр иущІрэ къэмыпІэтІэуэжу,

зы кьуэлэн цыкӀу Ӏулът. Жыраслъэн бдзэжьейр кьыщтэри зэпип-
лӀыхьащ — и Ӏэгум икӀуадэу, цыкӀу дыдэти, мыр сэ зы дзэкъэгъуи
схуэхъунукъым, жиӀэри псым хидзэжащ. Кьуэлэныр, и псэр кьы-
хыхьэжауэ, зэ кьыдэпкӀеижри бзэхыжащ.

Жыраслъэн зыкыигъэщӀыӀэтыӀэщ, и псылъэм псы из ищӀри,
щакӀуэ унэ цыкӀум хуиунэтӀыжащ, унэр зэльыӀусхынщ, тӀэкӀу
зызгъэпсэхунщи, жэщу псынэм деж сыщыщэкӀуэнщ, жиӀэри.
Унэ цыкӀум щӀыхьэмэ — сыт гъэщӀэгъуэн! Уздыгъэхэр адэкӀэ-
мыдэкӀэ фӀэлъу, пэшыр нэхушхуэщ, кьабзэ дыдэуи зэльыӀухащ,
пӀэр щӀыжащ, утыкум ит Ӏэнэ хьурейм Ӏищ кьэзыгъэхьэщӀэн
ерыскъы тетщ.

«Мыр сыт гъэщӀэгъуэн? Мыр дауэ?» — жиӀэурэ, Жырас-
лъэн и Ӏэщэр зыкӀэрихри блыным иӀэ фӀэдзӀпӀэм фӀидзӀащ. Ӏэнэм
етӀысылӀэщ, мыпхуэдиз ерыскъы щӀэщыгъуэ зытель Ӏэнэ «уей-уей»
жезыгъэӀэ хьэщӀэщхэми щыслъэгъуакъым, жиӀэри, ӀэфӀу шхащ.
Ауэ пэшыр зэщӀэзыкъуари, апхуэдиз ерыскъы ӀэфӀыр кьыздикӀари
щӀалэм кьимыщӀэу хьунутэкъыми, ар унэм кьыщӀокӀ, тӀэкӀу гъуэ-
лъу зимыгъэпсэхуу.

Пшапэ зэхэуэгъуэм нэсатэкъыми, Жыраслъэн щакӀуэ
унэ цыкӀур ихьурейгъкӀэ кьиплӀыхьащ, Ӏэгъуэблагъэр
кьызэхикӀухьащ — зы цыхупсэ щыдымтэкъым. Ауэ,
гъэщӀэгъуэныракъэ, пшэрыхьыр мамыру дэнэки щызэблэкӀырт,
щыхъуакӀуэрт — яе хьужахэу, уи бжэни, уи блани, уи щыхьи пэ-
рыхьэтт, узэгуакӀуэм еуэ. АрщхьэкӀэ сыт, Жыраслъэн кьамэ фӀэкӀа
кӀэрылтэкъым. И ныбэ изу шха пэтми, апхуэдиз пшэрыхьыр зы-
лъагъу щакӀуэм и гур зэгъэнт?! Унэм ихьэжри, шабзэ кьыщӀихащ.

Бжэщхьэлум кьэбэкъуа кьудейуэ, лъэбакъуэ тӀощӀ хуэдиз нэхъ
пэмыжыжьэу, зы щыхьышхуэ кьелъагъу. Шабзэр щызэӀуидзэм,
мамыру хьуакӀуэ щыхьыр кьыдэплъеящ. Зи псэхэх Ӏэщэр кьы-
тезыгъэпса щакӀуэм кьеплъщ-кьеплъри, фӀэмыӀуэхуу хьуэкӀуэн
щӀидзэжащ. Жыраслъэн и гур кьыхэузыкӀри, и шабзэр ирихьэ-
хыжащ: «Мыр сыт гъэщӀэгъуэн, мыпхуэдэ щыхь мыщтэгъуафӀэ
игъащӀэм слъэгъуакъым! Цыхум апхуэдизу дзыхь щхьэ хуищӀу
пӀэрэ?» — жери. КьэгумэщӀауэ, зытэлайкӀэ щыхьым еплъами,
Жыраслъэн щакӀуэпсэти, и шабзэр кьыӀэтыжащ. Щыхьыр, «сархъ»
жиӀэу, аргуэру кьыдэплъеящ, ауэ и пӀэ икӀакъым, пщӀэнуӀамэ, щӀэ,
жыхуиӀэу. Жыраслъэн еуэну и шабзэр щыщӀымы, кьыздикӀари
кьыздихуари кьэщӀэгъуейуэ, щыхь шыритӀ, анэм и пкьыр
щӀахьумэ щыкӀэу, щакӀуэм кьеплъу кьэувахэщ. ЩӀалэр аргуэру
кьэгумашӀэри и шабзэр ирихьэхыжащ, мыр сыт нэкъыфӀэщӀ, жери.
ИтӀанэ, семьюэу сыту фӀыуэ ськыызэтеувыӀа, шыритӀыр зеиншэ
сщӀы пэтащ, жери щыхьым и псэр зэримыгъэнам щыгуфӀыкӀыжащ.

Шабзэшэр шабзалъэм ирилъхьэжщ, зызэфӀихщ, ахэр унэ
щӀыхьэбжэм ириупсейщ, зыкыигъэзэжри хуэмурэ щыхь зэрыбы-
ным хуиунэтӀащ, мыхэр щӀэпхьуэжрэ щӀэмыпхьуэжрэ сеплъынщ,
жери. Щыхьхэр, плейтейуэ фэ лъэпкъ ятемыту, хьуакӀуэхэрт.

Жырасльэн абыхэм ябгъэдыхъэри, едэхэщІащ, я натІэхэм, я джабэм Іэ дилъащ. Унагъуэ Іэщ фІэкІа умыщІэну, ахэр щытт замыгъэхъейуэ, зэрафІэфІыр наІуэу.

Абы хэту, Жырасльэн пщІэу макъ кыызэхихащ. «Бажэщ а къэпщІэур», – егупсысащ ар. Макъыр нэхъ ину къэІуащ, гущІэгъу, дэлэпыкыуэгъу зэрылбыхъуэр ІупщІу. ЩакІуэм макъыр кыыздилукІымкІэ иунэтІащ. Нэсмэ, бажэ дахэшхуэ къелъагъу. Жыг къудамэшхуэ кыгуэщІыкІам и лъакъуэр дэнауэ кыхухудэхыжыртэкъым. «Мыпхуэдэу фэ дахэ зытелъ бажэ зэи слъэгъуакъым», – игъэщІэгъуащ Жырасльэн. И къамэр кърихауэ, фІибзыну щыбгъэдыхъэм, уи гур зыгъэузын макъкІэ бажэр къэкъугъри, щакІуэм кыыхуеплъэкІащ. Абы и нэхэм нэпс кыщІэжырт. Жырасльэн, и къамэр ирилхъэжри, бажэм и лъакъуэр зыдэнамкІэ и Іэр хуэмурэ ишиящ. Ар кыызэдзэкъэкІыртэкъым. И лъакъуэр кызыэрыдихыжу, бажэм зыктыгъэкІэрахъуэщ, и кІэ бырыбышхуэмкІэ и нэпсыр трихужри, и кІэр щакІуэм хуигъэхъэнцэранцэу ежъэжащ. Жырасльэн гъунэгъуу бгъэдыхъэри зэпиплъыхъащ бажэм и лъакъуэр зыдэла щІыпІэр, ауэ абы и лъакъуэ псыгъуэр зыдэнэн къудамэм иІэу кыыхуэгъуэтакъым. «Мыр сыт нэкыфІэщІ, хъэмэрэ зыгуэрым сигъэунэхуу ара?» – жери, Жырасльэн зыкыиплъыхъащ, дэплъеящ, къеплъыхыжащ – зыри кыыхуэлъэгъуакъым.

Ауэрэ пшапэр зэхэуащ. Жырасльэн щакІуэ унэ цІыкІум кыигъэзэжрэ ихъэжмэ, и Іэнэ гуэрыр щІэрыщІэу узэдащ. «ЩІыхъэІауи кыыщІэкІыжІауи слъэгъуакъым, мыр дауэ?!» – егъэщІагъуэ Жырасльэн. «Мыбы зы удыгъэ гуэр хэлъщ, мыр зэхэгъэкІын хуейщ», – жиІэри, пэшым цІыхум зыщигъэпщІуфын щІыпІэ имылэ пэтми, дзыгъуэ гъуанэ дихъа кымыгъанэу щІипщытыкІащ. Зыри кыыхуэгъуэтакъым. ИтІанэ, ищІэну кыыхуэмыщІэу, блыпкъкІэ блыным щызыкІэригъащІэм, щхъэпридзу пыхури, пщІантІэ нэхушхуэ гуэрым кыдэхутащ. ЗэманкІэ, дыгъэр кыдэмыкІуэтеищауэ, къульшыкыуу хуэбгъэфэщэнт. Жырасльэн кыщыльэтыжрэ зыкыиплъыхъмэ, пщІантІэм унэшхуэхэр дэтщ, хъэщІэщхэр яхэтыжу. НаІуэт ар зейр зэрыкыулейр. Жырасльэн мывэ сэрейм щелусэм, и Іэпхъуамбэхэр пхыщэтащ, лъэбакъуэ-лъэбакъуитІ ичри, щакІуэ унэ цІыкІум кыщІэхутэжащ. ЩІыбым кыщІэкІмэ, пшапэр зэхэуащ, кІыфІщ. «Мыр сыт гъэщІэгъуэн?» – жиІэри, унэм ихъэжащ, здыпхыщэта блыным хуэмурэ блыпкъкІэ зригъэщІри, пщэдджыжь пщІантІэм кыдэхутэжащ. ПщІантІэм щызэхэзекІуэІауэ щимылъагъум, уэрамым кыдэкІри, зыкыиплъыхъащ. ЩІыпІэм, зэщыІауэ, ицІыхуфэ ириплъащ. Къуажэм кыдэкІри, къуажэбгъум деж иІэ сэнтхым дэкІащ. Къеплъыхри, къуажэр занщІэу кыицІыхужащ: илъэс зытхух ипэ езыр зыхэта зекІуэр мы къуажэм зэрытеуауэ щытар и нэгу кыщІыхъэжащ...

2

Къуажэр Іисраф зэтезыщІа зекІуэлІхэм къалэрыхъа къуэнтхъыр апхуэдизкІэ куэдти, ар къахуэмышэжу бэлыхъ хэтт. Ауэ Жы-

раслъэн апхуэдэ Іуэху зэрихуэртэкъым. Ар зэрыІэнэщІым гу щы-
лътэм, и шынэхтыжъыр кыщІэгубжъащ:

– Сыту узыІурамылхъэжыщэ уэ!.. Мэ!.. Мы зыр нэхъ мыхъ-
уми нэхъыж! – жиІэри зы хьэлъэ гуэр и шыплэм кыхудидзащ,
щІакІуэм кІуэщІылыу.

ЗекІуэ гупыр кьежъэжауэ кыздэкІуэжым, зы теуэгъуэфІ
зэпачауэ, псым зэпрыкІхэри кьэувылащ, тІэкІуэ загъэпсэхуну.
ЯхъунщІа кьуажэм кьакІэлъыпхъэрын кызэрыдэмынар ящІэрти,
ахэр зы щхъэкІи гузавэртэкъым. Жыраслъэн кьепсыхри, и шы-
нэхтыжъым шыплэм кыхудидза кьуэнтхъыр кьрихъэхащ, уанэр
кытрихри, шы кьэпщІэнтІар псыежэхым щигъэпскІащ, езыми
зыкьигъэщІыІэтыІэри кыыхэкІыжащ. ТІэкІуэ едзэкъа, загъэпсэхуа
нэужь, зекІуэлхэм щІадзащ я кьуэнтхъхэр зэхалхъэжрэ ягуэшы-
жу.

– А уи кьуэнтхъыр псы тІэкІуэ ебгъэфа? Мэхагъэнщ ар!.. –
нэхтыжхэм кьахэкІауэ псы Іуфэм деж Іус Жыраслъэн кьегуоуащ
и шынэхтыжъыр.

Жыраслъэн кьэгузэващ. Абы ищІэртэкъым и шыплэм
кыхудадзар зищІысыр, уеблэмэ еплъынуи иджыри кьэс игу
кьэкІатэкъым. Жыраслъэн кІуэрэ щІакІуэр зекІуэщІихмэ, пщы
лъэпкъым зэрыщыщыр и щыгъынымкІэ кьапщІэу, и ныбжъыр
илъэс пщыкІуэ-пщыкІуэІ нэхърэ мынэхтыжъыну, и псэр пыт кьу-
дейуэ зы хьыджэбз цыкІуэ кІуэщІылыт. ЩІалэм ар кьиІэтри псы
Іуфэм ихъащ, псы тІэкІуэ и напэм щІикІэри кыгъэбэдзэуэжащ.
«Псы, псы», – щыжиІэм, и псылъэр хуишийри ІубыгъуитІ-щы
иригъэщІащ. Хьыджэбз цыкІур, ерагъмыгъуейкІэ кыдришейуэ,
кьэпсэлъащ:

– КхъыІэ, щІалэ, сутІыпщыж... Си адэм кыфхуигъэгъункъым...

– Дауэ узэрызутІыпщыжынур? Си нэхтыжхэм кысхуадэ-
нукъым ар. ИтІанэ, уэ дауэ узэрыкІуэжынур? Дэ фи кьуажэм фІыуэ
пэжыжъэ дыхъуащ, гъуэгур кыпхуэгъуэтыжынкъым... Псы куу
Іэджэ узэпрыкІыжын, мээ Іувхэм упхрыкІыжын хуейщ, абы унэсы-
жын щхъэкІэ. Цыху Іейхэм уахуэзэнщ, хьэкІэкхъуэкІэхэм узэпкъ-
ратхъынщ...

– Фэ абыхэм нэхърэ куэдкІэ фынэхъ хьэкІэкхъуэкІэщ, – и гур
кызэрыгъуэтыжауэ кьэпсэлъащ гъэр ящІа цыкІур. – Сэ щхъэкІэ
умыгузавэ... Мэзым щІэс хьэкІэкхъуэкІэхэм, гущІэгъу пхэлыххэ-
мэ, бзэ кьахуэбгъуэтыфынущ. Абыхэм цыхуфІыр зыхащІэ... Фэ...
фэ фыщІыхуфІкъым. Насып фиІэти, ди адэр, си дэлъхухэр, кьуажэм
дэс зауэлхэм я нэхтыбэр кьэту фыкыттеуащ, армыхъумэ, фщы-
щу зы цыхупсэ кьыдэкІыжынтэкъым абы. Абыхэм кьагъэзэжмэ,
щІы фыщІэм фыщІэлъми, фыкьагъуэтынщи, кьуажэм кьыдэфха
мылкъумрэ кьэфхъэжъа сабийхэмрэ кыфІурагъэхужынщ...

Жыраслъэн, Іэнкун кьэхъуарэ хьыджэбз цыкІум пэрымыуэу
здедалуэм, игъэщІагъуэрт афІэкІа ныбжь зимыІэм балигъ псэлъэкІэ
зэриІэр, ар гужъеуэ гыным и пІэкІэ, апхуэдэу пхъашэу, уеблэмэ
уйгъэшынэу зэрыпсэлъэфыр.

– ЗекІуэ дежамэ, шыбэ, былым кьесхужъэмэ сщІэркъым, ар-
мышъумэ дызытеуа кьуажэхэм сабий кыщыспхъуатэу есхъэжъэ си
хабзэкъым, – жери хэгупсысыхъауэ кьэпсэлъащ Жыраслъэн. –

Уэ зэрымышцІэкІэ укъысІэрыхъауэ аращи, пхуэсщІэфынури сщІэркъым.

— Си деж хей зыщыпщІыжыну ухэмыт, щІалэ хахуэ. ЗекІуэлІхэм я Іуэху зыІутыр сэ сощІэ... Ауэ, уэ уцІыхуфІыр пэжмэ, уцІыху хъэлэлу си фІэщ пщІыну ухуеймэ, къысхуэпщІэфынуар аращи, сутІыпщыж...

— Дауэ?! Си шынэхъыжхэм, гупым сыт яжесІэнур?

— Зыри яжепІэнукъым... Мы псыежэхым и уэрыпІэм сыхэдзи, сэ лІа нэпцІ зысщІынщи, сыкъэмыпІэтІауэу зрезгъэхъэхынщ. КъоупщІамэ, и псэр хэкІати, хэздзаш, жыпІэнщ. Абы зыгуэр къахэкІыу нызэрыскІэлъемылгъэнур уэри уощІэ... Иджыпсту абыхэм уэри сэри драІуэхукъым... Мес, зэфІэнэжахэщ, я къуентхъыр яхузэрымыгъэгуэшу. СыбутІыпщыжмэ, абы ухуцІегъуэжынкъым...

— Сыт уэ сэ къысхуэпщІэфынуар?

— МызэкІэ сиІэр аращи, мэ, узот мыщІэ цІыкІу зыфІэщІа мы си дыщэ лэрыпсыр. Мыбы уэ укъихъумэнущ. СылІами, сыпсэуми, ди адэрауэ е си дэлъхухэрауэ щырети, мыр зэбгъэлъагъум узыхуейуэ хъуар къыпхуищІэнущ, пщІэшхуэ къыпхуищІынущ...

Хъыджэбз цІыкІур къебгъэлынумэ, абы къигупсыса Іэмалыр хэкІыпІэ хъарзынэти, Жыраслъэн куэдрэ гупсысэжакъым. Абы и пщэм илѡа лэрыпсыр кърихыу къыщыхуишийм, хэт ищІэрэ, жери къыиыхщ аби, пщы лъэпкъым къыхэкІа хъыджэбз Іущ цІыкІур къиІэтри, зекІуэлІхэм ялѡагъуу, псым и уэрыпІэм хидзаш...

3

Жыраслъэн и гукъэкІыжхэм зэщІаІыгъэу сэнтхыщхъэм здытетым, егупсысащ: «А хъыджэбз цІыкІур абы щыгъуэ къеламэ, иджы, дауи, балигъыпІэ иуващ. ЩыцІыкІуми тхъІухуд шырт ар, къэжэпхъын щІидза къудейуэ. Иджы хъыджэбз зекІуж хъуагъэнщ. Зэ сыІуплъащэрэт. ИтІанэ, зызумысыжыну сыхуэмей щхъэкІэ, си адэ и пщІантІэжь сыкъыщІыдэкІар а си пщІыхъым хэмыкІыу сызыгъэпІейтей цІыкІум си нэ къызэрыхуикІыр армырауэ пІэрэ? Си гугъэ нэпщІхэр згъафІэу, иджыри къэс къыщІэзмышам и щхъэусыгъуэри армырауэ пІэрэ?» А гупсысэхэм здыхэтым, плъэмэ, къелѡагъу: шыр шыуэ, Іэщыр Іэщу, гуартэхэр къахуу, къуажэм шу гуп къыдохъэж. АдкІэлуэкІэ абыхэм я ужьым итыжщ, тажъджэхэр тетыжу, шипІа зыщІэщІа гу зыбжанэ. «Тобэ ирехъу, мыхэр зекІуэ къокІыж», — игу къэкІащ Жыраслъэн.

— КъэпщІащ, щІалэ хахуэ! — жиІэри, къыздикІари къыздихуари имыщІэу, цІыхубз макъ и щІыбагъымкІэ къыдэлукІащ.

Жыраслъэн къэщтауэ къызэплъэкІмэ, узримыгъэплъу дахащэу хъыджэбз къыщыгтщ.

— Мыр сыт, дахэ, дэнэ укъыздихуар?

Хъыджэбзыр къыпыгуфІыкІри нэжэгужэу жиІащ:

— Япэрауэ, мыбы нэс укъызэрыса гъуэгуанэм уриплъэжмэ, «Дэнэ укъыздихуар?» жыхуаІэн хуейр уэращ... ЕтІуанэрауэ, сэлам уэзмыхуу, зыкъозмыгъащІэу бэлэрыгъауэ сынызэрыббгъэ-

дыхьар кысхуэгъэгъу. Ещанэрауэ, уэ езым сыкъэплъагъуну уи нэ кыкІырти, мис, сыкъыпхуэкІуащ...

КъыхуыгуфІыкІыу щыт хъыджэбзым еплъыпэмэ, Жыраслъэн къецІыхуж зи дыщэ лэрыпсыр къезыта, илъэс зыбжанэ хъуауэ игу имыхуж пщашэ цІыкІур.

— Мыр зейр, дауи, уэращ, — жиІэри, абы лъандэрэ и бгъэгущ-талъэм илъу кыздрихъэкІ, мыщІэ цІыкІу зыфІэщІа дыщэ лэрып-сыр кърихащ.

— Сэращ.

Жыраслъэн, лэрыпсыр и Іэгум щызэригъажэу, адэкІэ жиІэнури ищІэнури кыхуэмыщІэу щытти, хъыджэбзыр къэпсэлъащ:

— Лэрыпсыр къызэптыжынууи гугъэмэ, къыпІысхыжынукътым. Ар си тыгъэщи, фІыкІэ зуухъэ. Алъандэрэ аращ укъэзыхъумар, ар уэ умыщІэжми... А си тыгъэм и фІыщІэкІи узгъэунэхуащ: уи хъэл-щэныр зыхуэдэри, гущІэгъу зэрыпхэлъри, уи цІыхугъэр здынэсри къэсхутащ... Нобэр кыздэсым уэ ар щызепхъэфакІэ, мис иджы нэхъри сэбэп къыпхуэхъунщ...

— Сыт сэ мыр сэбэп къызэрысхуэхъуфынур? Къызэрызэпт лъандэрэ, сыномыгупсысу зы махуи дэкІакътым. Уи Іуэхур зэры-хъуар кысхуэмыщІэу, хъэзабым сыхэтщ...

— Мо къыдыхъэжхэр плъагъурэ? Ахэр ди адэмрэ си дэлъхухэм-рэщ, я зауэлхэр ящІыгъуу... Мыр ди адэм и къуажэщ. ЗекІуэлхэр кыздикІыжыр пщІэрэ?

— Сэ ахэр кыздикІыжыр сыткІэ сщІэн? Ауэ зекІуэ зэрыщІар солъагъу... Я Іуэхур къызэриклари гурыІуэгъуэщ: езыхэм псэ хэщІыныгъэ зэрамыІэм и щыхъэту, махуэ шэджагъуэм къыдо-хъэжхэ...

— Лейр гъуркъым... Ди къуажэм лей ефхар къыфщІэкІуакътым. Зэман дэкІами, къыфпекІуэкІыжащ... Си фІэщ хъуркъым фи лъэп-къыу къуажэм дэсахэм ящыщ зыгуэр къелауэ.

— Сыт жыпІэр?!

— ЖысІэращи, илъэс зыбжанэ хъуауэ фыкъалъыхъуэу-рэ фыкъагъуэтауэ аращ ди адэмрэ си дэлъхухэмрэ. Ахэр зекІуэ кыздикІыжри фи къуажэращ. Мес, фи лъапсэр ягъэгъущри псы ирагъэжыхыжауэ, я щхъэр лъагэу Іэтауэ къокІуэжхэ...

Жыраслъэн и адэри, и шынэхъыжхэри, и Іыхылыхэри зекІуэлІ гущІэгъуншэхэу щытми, хъыджэбзым къыжриІахэр хуабжы и гум щІыхъащ. Дауэ мыхъуми, ахэр и лъэпкъылыщ, и къупщхъэщ. Зэуэ апхуэдиз пфІэкІуэдыныр гуауэми къыщынэжыркъым. Сыт-тІэ ахэр гущІэгъуншэмэ? ЗыхулъэкІ адыгэм ижъ-ижыж лъандэрэ аращ и гъащІэр зэрихъыр. Апхуэдэ гъащІэр сэ сигу зэрыримыхъым щхъэкІэ, лъэпкъ хабзэр си щхъэ закъуэ Іуэху еплъыкІэкІэ скъутэу, ар нэгъуэщІу кысхуеІуэнтІэкІыжыну? ЗекІуэ хабзэр щыщІэкІэ, угущІэгъулыуэ абы узэрыхэмытыфынури гурыІуэгъуэщ. Ауэ щыхъукІэ — уи насыпым къызэрихыщ. А гупсысэхэм здыхэтым, зи насып кыихъахэм зэ яІуплъэжри, Жыраслъэн, и щхъэр ехъэхауэ, зыхуигъэзащ пщашэ тхъэлухудым:

– ЖыпІэр пэжмэ, хъыджэбз дахэу си гум зэи имыхуа, сэ иджы сызеиншэ къабзэу сыкъэнащ... Уи адэм деж нэзгъэкІуэну сызыхэта лыхъур дэнэ иджы сэ кыыздисхынур? Хамэм себгъэлъэлуны? Ныбжьэгъу хуэдэ ныбжьэгъуи силэкъым...

– Умыдзыхэ, си щауэ, уэ езыр улкъэ!.. НетІэ бжесІаи, лэрыпсыр сэбэп кыпхуэхъужынууц, жысІэри.

– Дауэ ар сэбэп кызыэрысхуэхъунур?

– Ар ди адэм е си дэлъхухэм ебгъэлъагъумэ, узыхуейуэ хъуар кызыэрыпхуащІэнур зэ бжесІащ... ИтІанэ, пщІэрэ... ЕмыкІу сыкыумыщІ, сысэхъуауи кызыщумыгъэхъу... Уэ щакІуэбзэщ пщІэр, щІагъыбзэ-лъагъуныгъэбзэр зэбгъэщІэну зекІуэнымрэ щэкІуэнымрэ ухущІагъэхъакъым. ПщІащэхэр щызэблэкІ хъэгъуэлІыгъуэхэм, щІалэгъуалэ зэхыхъэхэм защыбдзейурэ укъекІуэкІащ... Шыгъэ-лІыгъэ, хэтІэхэсэ, фочауэ-шабзэрыуэ зэ-пеуэхэрщ узыхэтар. ЦІыху цІыкІу кызыэрыгуэкІхэм я псэлъэкІэкІэ иджыри къэс сыныщІопсэлъари аращ. Пэжым ухуеймэ, и щхъэр течауэ жысІэнщи, псым сыхэбдзэу сыкызыэребгъэл лъандэрэ сэри си гум уихуакъым. Сыкызыэрелам и хъыбар зымыщІэ дэскъым ди къуажэм, ауэ, си лэрыпсыр зэста щІалэращ сызыдэкІуэну, жысІэу дыдейхэм зэражесІам ахэр щыгъуазэкъым. Абы сахутемыкІыу сытетщи, лыхъу дапщэ кысхуамыгъэкІуами, «уей-уей» жезыгъэлэ лъэпкъхэм къахэкІа щауэ дапщэ схузэблэмыкІами, дзы яфІэсщурэ псори зыпызгъэкІащ. Сэ сызэжъар уэращи, ущІемыгъуэжамэ...

– СыщІегъуэжакъым... Ауэ, иджы дауэ?... Зы илъэс нэхъ мыхъуми дэмыкІауэ...

– Ей, си щауэ, си щауэ, – кыпыгуфІыкІащ хъыджэбзыр, – уэ жыпІэм, уэ зэрызыпщІым сепІыну жысІауэ аращ, армыхъумэ ди адэр щежъэм абы быдэу сыкыигъэгугъащ фи къуажэм щыщу, Іэмал ягъуэту, зы пси ямыгъэныну, псом хуэмыдэу фыфейхэм емылусэну. Дызэрызэгурывуам тегу псори зэфІэкІащи, ди лъэпкъ ныпхэр жъым щІихурэхукІыу кыдохъэжхэр... Мыгъуагъэ къэхъуауэ, фящыщ хэкІуэдауэ щытамэ, ныпхэр мыІэтауэ кыдыхъэжынухэт. Аращи, ущІэщыгъуэн щхъэусыгъуэ щыІэкъым. Фи къуажэр тІэкІу зэхафыщІамэ, фи жылэр тІэкІу ягъэгуІамэ, фхуэфашщ... Лей зезыхъэр и хъэкъ зэрыхуэзэжыр фщІэн хуеящ.

Жыраслээн зыри жимыІэу зытэлайкІэ гупсысэу щытащ: «Илъэс пщыкІуий-пщыкІубгъу нэхъыбэ мыхъуа, зи цІэр сымыщІэ мы хъыджэбзыр ныбжь зилэ пщы гуащэм хуэдэу Іуцу мэпсалъэ, мыр кыыздэкІуэмэ, сызэрыунэnum шэч хэлъкъым».

– Данизэ. Аращ кызыэрызэджэр. – Жыраслээн и гур игъэпІейтейуэ кыхупыгуфІыкІащ хъыджэбзыр.

Жыраслээн зыри жимыІэу хъыджэбзым набдзэгубдзаплъэу еплъу зыкъомрэ щыта нэужь жиІащ:

– Си гум илъыр къэпщІэфу, уэ умэгъу?

– Мэгъури хэт ищІэн, ауэ цІыхум и гум илъыр и нэгум кыызоджыкІыф... ИтІанэ, а пІыгъ лэрыпсми къаруушхуэ хэлъщ. Ар ди лъэпкъым куэд щІауэ кыдекІуэкІ хъэпшып лъаплэщ. Ар

зылыгыр кызырихъумэм нэмышл, зытам абыклэ къещлэ ар зритам и гум илри зыхищлэхэри, и нэгум кыщлохьэ ар дэнэ щыхэтми, сыт илэжми... И чэзур къэсмэ, уэри ар флыуэ плыагыу гуэрым ептыжынщ...

– Нтлэ, мыр уэ кызырызэптрэ, си хэщланыри, сежьэмэ, сыздэщылэри пщлэмэ, иджыри къэс дыкъамыгыуэту дауэ хьуа? Щхьэ яжумыларэ дызыщыщыр? Икли апхуэдэ кьару зилэ хьэпшыпыр уи дэльхухэм страмыхыжу иджыри къэс дауэ сыкъеклуэкла?

– Ар зылыгым кытепхмэ, и кьарур мэклуэд. Ар уэ щостым щыгыуэ, нэгьуэщл хэкыплэ симылауэ аракьым. Уи нэхэм гущлэгьу, гу хьэлэлыгьэ щлэслэгьуати аращ щлостар. Икли сыхущлэгьуэжакьым – укызырысщыхьуауэ укыщлэклащ. Щла-жезмылари аращ. Узгьэунэхуну мурад сщлати, ди адэми, си дэльхухэми везгьэумысакьым... Уэ псым сыщыхэбдзам кыщыщлэдзауэ унэм сыкъэсыжыху сызыхэта гузэвэгьуэ, псэзэпыльхьэплэ кьомым си зэфлэкыр сфлагьэклуэдащ, жыслэурэ къесшэклахэщ. Иджы, щауэхэр щысхузэпещэм, яжезмылэу хьуакьым, ари щажеслар фильямыгьэжэну псалгэ быдэ кыызата нэужыщ.

– Уэ уи жылэ ахэр сыту едэлуа?.. – цыхубз щлалэм апхуэдэ пщлэ зэрилэр егьэщлагьуэ Жыраслээн.

– Сэ дэльху нэхыжьу блы силэщи, абыхэм сагьафлэ, жыслэу хьуар кысхуащлэ. Апхуэдизу флыщэу сыкъалыагыури, дэтхэнэми сэр щхьэклэ и псэр итыфынущ... Иджы, пщлэрэ, – кыпищаш адэклэ Данизэ, – игьащлэм апхуэдэ кьэхьуауэ зэхыумыхами, быдэу кыызэдалуэ. Ар зэрыпхузэфлэкынуур сэ сощлэ. Пшапэр зэхэуа нэужь, зыми зыкыумыгьэлыагыуу ди пщлантлэм ныдыхыи, а укыыздыхуа щаклуэ унэ цыклым ихьэж. Тэклу едзакьэ, зыгьэпсэху, шым шэсыжи, укыщыклуэм укыздриклуа лыагыуэм теувэж. Уклуэурэ, шым узэрытесым хуэдэу мащэ уихуэнурэ уи зэхэщыкыыр пфлэклуэдынущ: апхуэдэу щлэн щлыхуейр абы и ужьклэ куэдклэ нэхь псынщлэу укызеклуэнущи аращ. Укызэщыгужа нэужь уцэклуэну япэу укызыыхыауэ щыта мэзым укыщлэхутэжынущ. Мэз лыапэм деж, лэхьуэ-шыхьуэ ящхьэщымыту, фи кьуажэм кьыдахуам нэхьрэ мынэхь мащлэу шы гуартэрэ былым гуартэрэ щыхьуаклуэу ущыхуэзэнущ. А мылькур тыгьэ кыпхуащлащ зи псэ умыгьэну гущлэгьу зыхуэпщла псэущхьэхэм: кьуэлэным, щыхьым, бажэм. Гуартэхэр кьуажэм пхужынщи, зыхуэбгьэфащэм яхуэбгуэшыжынщ. Абыклэ уи адэм, уи шынэхьыжьхэм, уи лэпкьым я деж хей зыщыпщыжынщ, я гьусэу зеклуэ узэрымыклуэм щхьэклэ. «Лыгьэ хэлъщ, зеклуэлл шу закьуэщ», кыпхужалэу, пщлэи кыпхуащынынщ. Абыхэм уэ ухуэмыныкьуащэми, сэ щхьэгьусэ схуэхьунум хуэмыхуфэ-лыгьэншафэ кьраплыну сыхуейкьыми аращ а псор щлызэзгьэзахуэр... Иужьклэ, тхьэмахуэ нэхь думыгьэкыу, лыхьуи сыти уи мыгьусэу, уи закьуэу укьожьэри мыбы укызырыкыуа гьуэгу дьдэмклэ кыбогьэзэж, ди адэмрэ си дэльхухэмрэ я пащхьэ уоувэри, сэ стеухуауэ уи мурадэр яжыболэ... Ди луэхур тэмэму зэрызэфлэкынуур шэч кыытумыхьэ, си щауэ! – ар Данизэ иужьу

жиІэжщ, сэнтхым ехыжри, гуфІэгъуэшхуэр щызэрахъэ къуажэм дыхъэжаш.

Жыраслъэн Данизэ зэрыжиІам хуэдэу ищІаш, икІи я Іуэхур езыхэр зэрыхуейуэ хъуаш. Мазэ хуэдиз дэкІри, Данизэ фызышэу Жыраслъэн кыыхуашаш, хабзэм тетуи хъэгъуэлІыгъуэр ехъэжъауэ ирагъэкІуэкІаш.

Апхуэдэу, пщым ипхъу Іущым и фІыгъэкІэ, лъэпкъ цІэрыІуитІыр зэкІужаш. Жыраслъэн, зекІуэлІ шу закъуэу жылэм яхэІуа щхъэкІэ, абы и ужькІэ зэи ежъэжакъым. Ауэ Данизэрэ абырэ, жылэр зэхъуапсэ унагъуэу, зыхэпсэукІын мылъку сыт щыгъуи яІаш. ЩІалэ цІыкІу къащІэхъуэри, абы Аслъэнбэч фІащаш. Аслъэнбэч жыджэр цІыкІуу, зэхэщІыкІ иІэу кыщытэджым, мурад ящІаш лы цІэрыІуэ гуэрым къану иратыну. Апхуэдэу щыхъум, Жыраслъэн абы иритыжаш мыщІэ зыфІэщІа и дыщэ лэрыпсыр, абы и зэфІэкІри, и къарури, ар хъумэн зэрыхуейри жриІэри. Аслъэнбэч, и ныбжь ирикъуа нэужь, цІэрыІуэ хъуаш, ауэ ар нэгъуэщІ хъыбарщ.

Адыгэ къэкыгъэццэхэр

Блэаму – Болиголов пятнистый.

Ильэситккэ къэкI удз лэужьыгъуэщ, и лъагагъыр м 1-1,5-м нос. Япэ илъэсым удзыпкъ ищыркъым, етIуанэ гъэм пкыы къыкыкыркыр занщIэу докIей. IэпапIэ плыфэ куэд иIэщ. И тхьэмпэхэр куууэ зэгуэбзащ, инщ. Гъэмахуэкум гъэгъа хужьхэр, Iэрамэ хъурейуэ зэхэту, удз щхьэкIэм къыпедзэ. Жылэхэр бжыы-хьэм ирихьэлIэу мэхъу, я теплъэкIэ пIащIэ-хъурейщ. Куэншыб идзыпIэхэм, чэтыпIэжьхэм, мэз лъапэхэм къыщокI. Щхъуэ гуащIэ куэду хэлъщ (кониин, конгидрин). Силосу иплъхьэкIэ е пыбушцIу бгъэгъукIэ щхъуэр кIуэдыркъым. Абы къыхэкIыуи, Iэщым яшхыркъым.

Блэару – Горец змеиный, змеиный корень, раковые шейки.

Илъэс бжыгъэкIэ къэкI удз лэужьыгъуэщ, и лъага-гъыр см 70-80 мэхъу. Лъабжьэжъ гъум гъэша ещI, и пкыым къудамэ къытекIэркъым, занщIэу докIей, и тхьэмпэхэр инщ, я кIыыхагъыр см 10-15-м нэсу. Гъэгъа пшэплъыфэхэр, щхьэмы-жым ещхъу, Iууу зэкIэщIэсхэу къэкIыгъэм и щхьэкIэм июным и кIэм, июлым къыпедзэ. Бжыыхьэм ирихьэлIэу мм 4-5 нэхъ зи мыинагъ жылэ фIыцIэ гъуабжафэхэр мэхъу. Ахэр я теплъэкIэ щимэщ.

Мэз лъапэхэм, гуэлхэм, шэдхэм я гъунэгъуу къыщокI. Бжъэм фо къыхах. Медицинем хущхъуэу къыццагъэсэбэп.

Блэгын – Валериана лекарственная.

Хущхъуэ зыхэлъ удзщ. Ильэс зыбжанэкIэ къокI. И лъаб-жьэм тIу е щы хъууэ къыдэж ипкъхэм метрым нэс я кIыыхагъщ, и тхьэмпэхэр, къабзийм ещхъу, тхьэмпэ цыкIу куэду зэхэтщ. КъэкIыгъэм и щхьэкIэр къудамэ цыкIу куэдкIэ еух. Абыхэм ию-ным и кIэм къыщыщIэдзауэ гъэгъа хужьыфэхэр е пшэплъыфэ-хэр, Iэрамэ хъурейуэ, къапедзэ. Лъабжьэшхуэ ещI. Ботаникхэм Кавказым къыщыкI блэгыныр иужьрей зэманым лэужьыгъуэ зыбжанэу ягуэшыжащ. Адыгэхэм куэд щIауэ удзым и лъабжьэр гум зэрелэзэ хущхъуэу къагъэсэбэп. МэкъупIэхэм, мэз лъапэхэм къыщокI.

Блэдыджжыг – Ясенец.

Илъэс зыбжанэкIэ къэкI къэкIыгъэ лъэпкъыгъуэщ. Кавка-зым блэдыджжыгы лэужьыгъуитI къыщокI. Ахэр зэщхьэщокI я теплъэкIэ. Я лъагагъыр см 30-50 нэхъыбэ хъуркъым. Я пкыыр занщIэу докIей, я щхьэкIэм гъэмахуэпэм гъэгъа пшэплъыфэ-хэр, Iэрамэ кIыхъу зэхэту, къыпедзэ. Лъабжьэжъ быдэ ящI. Я тхьэмпэхэр, къабзийм ещхъу, тхьэмпэ цыкIу зыбжанэу зэхэтщ. КъэкIыгъэм мэ Iей къыпех, щыфэм лъэIэсмэ ес. Уеблэмэ, абы зы метр – метритI хуэдизкIэ упэгъунэгъуу убгъэдыхьэмэ, мэ къыпих къудейм щыфэр куэдрэ мыхъужу къыщис щыIэщ. ЛатыныбзэкIэ а къэкIыгъэ лъэпкъыгъуэм и цIэм къокI «Лейзехъэ гъурц».

МэкъупIэхэм, мэз лъапэхэм къыщокI. Адыгэхэм, нэгъуэщI лъэпкъхэм хущхъуэу къагъэсэбэпу щытащ.

Блэшэ – Молочай.

Ллэужыгыгуэ зыбжанэу гуэшыжа удз лъэпкыгыгуэщ. Абыхэм псоми цхъуэ яхэлъци, лэщым яшхыркъым. Ллэужыгыгуэхэм яхэтщ илгъэс бжыгыгэкIэ псэухэри зы гъэкIэ фIэкIа къэмыкIхэри.

Удзым и пкыыр е и тхъэмпэр къыпыбупщIмэ, шэм ещхъ псыагъэ къож. ЩыпIэ гъуцэхэм, хъупIэхэм, мэкъупIэхэм куэд уащрохьэлIэ.

Блэшэм къиж псылэгъэр щыфэм лгъэлэсмэ ес.

ХъупIэхэр блэшэм зэщIащтэныр нэхъ къызыхэкIыр лэщыр зэпымыууэ зэрытетырщ. Апхуэдэ хъупIэхэм илгъэсищ-плыкIэ зегъэгъэпсэхун хуейщ, мэкъупIэу къэбгъанэурэ. ИтIанэщ блэшэхэр мащIэ щыхъужыр, хъупIэри тэмэму щызэтеувэжыр.

БлэшэгъэфIэу – Щавель конский, щавель курчавый.

Зи лгъагагыр см 60-100 хъу, илгъэс зыбжанэкIэ къэкI удзщ. И пкыыр занщIэу докIей, июным – июлым мащIэу пшэплгыфэ гъэгъахэр, лэрамэ кIыхъу зэхэту, и щхъэкIэм къыпедзэ. Лгъабжъэжъ быдэ ещI. ИщIагъкIэ щIэт тхъэмпэхэр нэхъ инщ ищхъэкIэ тетхэм нэхърэ. Абыхэм я кIыхъагыр см 15-20-м нос, я бгъуагыр см 5-8 мэхъу. Псыхъуэхэм, мэз лгъапэхэм, губгъуэхэм, мэкъупIэхэм, лэтэ лгъабжъэхэм, чэтыпIэжъхэм, бжыхъ лгъабжъэхэм къыщокI.

КъэкIыгъэм и лгъабжъэр хуцхъуэу къыщагъэсэбэп щыIэщ. Адыгэхэм удзыпкыыр, дыгъэ темыпсэу ягъэгъури, шейуэ ягъавэ.

БлэщIэф – Окопник лекарственный.

Зи лгъагагыр см 60-80 хъу удз ллэужыгыгуэщ. Илгъэс зыбжанэкIэ мэпсэу. Лгъабжъэжъ гъум быдэ ещI, и тхъэмпэхэр пIащэщ, хуэкIыхъ щыкIэщ е хъурей-кIыхъщ. Гъэгъа шакъафэхэр удз щхъэкIэм июным – июлым къыпедзэ, жылэхэр августым – сентябрым мэхъу. КъэкIыгъэм цы пхъашэ тетщ. Хуцхъуэу къыщагъэсэбэп щыIэщ. Щхъуэ хэлъщ. Бжъэхэр гъэгъам тотIысхъэ.

Бурш – Перец черный.

Уэш куэду къыщешх хэку хуабэхэм къыщыкI къэкIыгъэ ллэужыгыгуэщ. Шыбжий лгъэпкыгыгуэм щыщщ. Метр 12-м нэс зи кIыхъагъ ипкъхэр, нэгъуэщI къэкIыгъэхэм зрашэкIыурэ, дожей. И тхъэмпэхэр трамэ щыкIэщ, кIы япытщ, и гъэгъахэр цыкIуц, гъуэжыфэщ. Буршым къыпыкIэ пхъэщхъэмышхъэр хъурейщ, псы куэду щIэтщ. Мыхъупэ щыкIэ къыпыпчу бгъэгъумэ, фIыщIэ мэхъу. КъэкIыгъэр илгъэс бжыгыгэкIэ мэпсэу, цыхухэм куэду къагъэкI. Бурш хадэхэр щыкуэдщ Индием, Таиландым. Шхыныгъуэхэм халхъэ. Адыгэхэм, абазэхэм буршыр куэд щIауэ къагъэсэбэп, фIэIугъэхэм халхъэ, яхъэжри, шхыныгъуэхэр ирагъэлэфI, къалмыкышейм хэлъуи ираф.

ІУАЩХЪЭМАХУЭ
(Эльбрус)

Литературно-художественный
и общественно-политический журнал

На кабардинском языке

Учредители:

Государственный комитет Кабардино-Балкарской Республики по печати и массовым коммуникациям (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5), общественная организация «Союз писателей КБР» (360051, КБР, г. Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6).

Главный редактор **А. Х. Мукожев**

Редакционная коллегия:

Руслан Ацканов, Хангери Баков, Борис Бижоев,
Адам Гутов, Хамид Кажаров, Хамид Кармоков,
Хачим Кауфов, Хамиша Тимижев, Людмила Хавжокова,
Муаед Хаупшев (ответственный секретарь)

Корректор – Марина Жекамухова
Компьютерный набор и верстка – Зарета Князева

Свидетельство о регистрации
Управление Роскомнадзора по КБР
ПИ № ТУ07-00100 от 24.12.2014 г.
Подписной индекс: 73296

Подписано к печати 21.02.17. Формат 70x108^{1/16}.
Бумага офсетная №1. Печать офсетная. Усл. п. л. 14,7.
Уч-изд. л. 12,0. Тираж 3212 экз. Заказ №46
Цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5

Отпечатано ООО «Тетраграф»
360051, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

Обложка художника **Юрия Алиева**

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета